

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

ДМИТРАШКО СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 321. 64

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ ЯК ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ
ТОТАЛІТАРНОГО ПАНУВАННЯ

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник
Мілова Марія Іллівна,
доктор політичних наук,
професор

Одеса – 2015

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ	10
1.1. Загальнотеоретичні підвалини формування ідеї соціальної винятковості	10
1.2. Етапи розвитку ідеї національної винятковості	24
Висновки до Розділу 1	55
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ	57
2.1. Компаративний аналіз політичного феномену фашизму і німецького націонал-соціалізму	57
2.2. Методологічні підходи дослідження доктрини націонал- соціалізму як елементу тоталітарного панування	72
Висновки до Розділу 2	89
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ПАНУВАННЯ В НІМЕЧЧИНІ: ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ (20-30-ті роки ХХ ст.)	92
3.1. Моделі розвитку держави в тоталітарних режимах	92
3.2. Формування та функціонування націонал-соціалістичної доктрини як головної ознаки тоталітарного панування	104
3.3. Специфіка реалізації політичної моделі націонал-соціалізму в практиці Німеччини в 20-30-ті роки	128
Висновки до Розділу 3	149
РОЗДІЛ 4. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ	151
4.1. Геополітичні орієнтири націонал-соціалістичного режиму	151
4.2. Групи впливу на формування зовнішньополітичної стратегії НСДАП	166
4.3. Реалізація «імперської місії» Німеччини в зовнішньополітичній діяльності нацистської держави.	177
Висновки до Розділу 4	185
ВИСНОВКИ	187
Список використаної літератури	199
Додатки	225

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Складні завдання розвитку перехідного суспільства, які одночасно включають необхідність створення, укріплення національних політичних систем та адаптування до вимог глобалізації, не можуть бути вирішеними без єдності політичних еліт щодо напрямку розвитку, масової підтримки та активної участі громадян у реформаторській діяльності держави. Серед небезпек політичної трансформації зазначимо ізоляціоністські тенденції, невизначеність цілей та кінцевих результатів трансформації, посилення рівня закритості влади, використання силових методів управління, маргіналізація населення. Ці фактори ризиків політичної модернізації можуть сприяти розвитку модифікованих авторитарних або неототалітарних режимів. У науковому середовищі поширюється уявлення про неухильну зростаючу роль ідеологічної компоненти політичної трансформації перехідних суспільств.

Глобальна економічна криза 2008-2009 рр. відродила політичні партії, які підтримують ізоляціоністську націоналістичну політику держави (Угорщина, Австрія, Норвегія) та політичні партії, які вимагають посилення соціальної функції держави (Греція). Загроза демократичному розвитку держав як Європейського Союзу, так і держав пострадянського простору знаходиться у поєднанні націоналістичної політики з посиленням патерналістських і етатистських очікувань громадян.

Складність політичного процесу в державах перехідного періоду або тих, що виникли на основі розпаду тоталітарних або авторитарних режимів, полягає в тому, що клієнталістські позиції виборців доповнюються використанням маніпулятивних ідеологій. Наявність послідовників центристських ідеологій з усвідомленими цінностями, інтересами робить електоральне поле менш радикальним і не орієнтованим на насилля по відношенню до громадян з іншою ідеологією. Якщо ж державна політика орієнтована на впровадження в суспільство перехідного типу уніфікованої ідеології на підґрунті політичного міфу, то обрана політика приведе до відтворення неототалітаризму. Тим більше, що майже всі пострадянські держави залежать від попередньої

практики панування та залишку елементів тоталітарної політичної культури в суспільстві.

Отже, актуальність політологічного аналізу моделі формування тоталітарної системи та взаємної обумовленості діяльності політичного режиму факторами соціокультурного, ідеологічного та політико-економічного розвитку визначається потребами перехідного суспільства і політичною модернізацією. Актуальність наукових доробок щодо політичних моделей панування – від демократичного до тоталітарного – мають безпосередній вихід на політичну практику. Наукова актуальність дослідження пов'язана з необхідністю комплексного розгляду моделі взаємозалежних стосунків інституційного та комунікативного фактору тоталітарного панування на прикладі німецького націонал-соціалізму. Важливим для дослідження є вивчення моделі взаємозв'язку теоретичного обґрунтування політичної ідеології, створення політичної доктрини та втілення в політиці тоталітарної держави.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках комплексної міжкафедральної теми № 110 «Дослідження феномену тоталітаризму, його проявів та шляхів подолання» (державний реєстраційний номер 011U002696) ОНУ імені І. І. Мечникова, одним із виконавців якої є дисертант.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні особливостей формування та функціонування політики націонал-соціалізму як моделі тоталітарного панування.

Досягнення мети дослідження обумовило вирішення наступних дослідницьких задач:

– провести компаративний аналіз політичного феномену фашизму як родової моделі та націонал-соціалізму як німецького різновиду праворадикального тоталітаризму;

– проаналізувати джерельну базу та визначити критерії віднесення тої чи іншої теорії, концепції до джерел ідеології націонал-соціалізму;

– визначити роль ідеологічних інструментів політичного панування в процесі формування антропологічних факторів створення тоталітарного суспільства;

– розкрити особливості феномену політичного лідерства (на прикладі харизматичного лідерства А. Гітлера);

– виявити та дослідити обґрунтування групами впливу стратегії зовнішньополітичної діяльності НСДАП.

– виявити специфіку взаємного впливу ідеологічних та прагматичних елементів у формуванні напрямків зовнішньої політики націонал-соціалістичної Німеччини.

Об'єктом дослідження виступає націонал-соціалізм як політичний феномен.

Предметом дослідження є специфіка політичної моделі націонал-соціалізму як праворадикального тоталітарного панування.

Методи дослідження. Методи дослідження цілком підпорядковані необхідності вирішення центральної проблеми даної дисертації і визначаються метою та завданнями наукового дослідження.

Метод системного аналізу дозволив розглянути політико-інституційну складову державної політики в якості елемента складної макросистеми суспільства та був використаний для дослідження типу ідейної системи німецького націонал-соціалізму та аналізу ієрархії ідейних систем італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму в контексті визначення пріоритетів державного розвитку та напрямів політики.

Історико-порівняльний метод сприяв з'ясуванню особливостей національно-культурного розвитку, традицій політичного панування у фашистській Італії та націонал-соціалістичній Німеччині.

Аксіологічний метод дозволив зрозуміти моделі поведінки індивідууму і народу в тоталітарний період, визначити ступінь залежності політичного процесу від політико-культурних вимірів.

Компаративний метод дав змогу розглянути ступінь відповідності пріоритетів і напрямів зовнішньої політики націонал-соціалістичної Німеччини і фашистської Італії ідеологічним настановам, визначає їх взаємовплив у проведенні агресивної політики.

Структурно-функціональний метод сприяв визначенню суб'єкта ідеології і політики та розкриттю інтегративної функції ідеології, в тому числі функцію легітимації рішень влади щодо внутрішньої та зовнішньої політики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у створенні теоретичної моделі взаємовпливу ідеологічних та політичних факторів функціонування націонал-соціалістичної держави. Здійснене дослідження дозволило сформулювати та обґрунтувати нові наукові положення. Так, на рівні дисертаційного дослідження:

Вперше:

– здійснено комплексний аналіз моделі націонал-соціалізму як тоталітарного режиму, яку розглянуто не в статичі інституційних форм, а в динаміці, тобто в історичному контексті створення інтелектуального клімату та діяльності тоталітарного режиму в контексті гомогенізації політичної культури, тотальної політизації у відповідності до соціально-політичного міфу та ідеологічних цінностей;

– розкрито специфіку впливу ідеологічної складової на внутрішню та зовнішню політику націонал-соціалістичного режиму, що дозволило розглядати політичний процес через еволюцію поглядів, створення моделі тоталітарного панування, формування ідеологічної легітимації політико-державної влади, яка полягала у домінуванні цінностей, пріоритетів, настанов у виробництві та відтворенні нового тоталітарного порядку і нової владної регуляції;

– виявлено та досліджено діяльність авторів стратегії розвитку націонал-соціалістичної держави, які концентрували функції інтелектуальної еліти і політичного лідера;

Удосконалено:

- критерії класифікації теоретичних джерел ідеології націонал-соціалізму за характером впливу на формування доктрини націонал-соціалізму;
- уточнено специфіку харизматичного лідерства А. Гітлера : використання елементів різних систем орієнтацій (консерватизм етнічної нації; адміністративний соціалізм; технічний прогрес в промисловості та системі державного управління), які не можуть співіснувати в раціональній настанові, але виявляються привабливими для усіх верств перехідного суспільства завдяки особистим якостям лідера;

отримали подальший розвиток:

- дослідження специфіки адаптивних механізмів націонал-соціалістичного режиму, які базуються на здатності ідеології трансформуватися в умовах перехідного суспільства;
- обґрунтування залежності реалізації функцій державно-політичної влади від політико-ідеологічного компоненту механізму держави та залежність моделі модифікованих авторитарних і неототалітарних режимів від об'єктивних потреб перехідних суспільств і пріоритетів політико-ідеологічної програми основних акторів політики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості розширення сучасних наукових уявлень щодо модифікацій політичних режимів, вдосконалення дослідження залишків тоталітарного і авторитарного інструментарію політичного керівництва суспільними процесами в умовах системної трансформації та використано державними інституціями для виявлення можливих небезпек розвитку перехідного суспільства.

Положення дисертаційного дослідження здатні сприяти розвитку теоретичної та прикладної політології, вплинути на постановку нових питань політичної науки, зокрема, таких : визначення критеріїв щодо теоретичних джерел ідеології націонал-соціалізму; визначення комплексу ідейних систем, які формували суспільну думку в напрямі створення нової моделі держави – тоталітарної, відмінну від традиційної авторитарної монархічної держави; визначення націонал-соціалізму як політичної ідеології в контексті дискусії

щодо світосприйняття чи переваги владних аспектів руху; визначення ідеологічних настанов формування напрямів зовнішньої політики нацистської Німеччини; визначення націонал-соціалістичної ідеології як системи ідей з гнучким зв'язком ядра та елементів.

Матеріали дисертації можуть бути використані у навчальному процесі при підготовці та викладанні курсів «Зарубіжна політологія»; «Сучасні політичні ідеології»; «Радикальні та екстремістські політичні рухи та політичні партії»; «Політичні інститути та процеси в пострадянських країнах» тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження були апробовані на міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества» (Одеса, 23-24 червня 2006 року); «Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества» (Одеса, 26-27 червня 2008 року); «Інтелігенція і влада» (Одеса, 24-25 грудня 2009 року); «Україна в умовах соціально-економічного розвитку: проблеми та перспективи» (Одеса, 31 березня 2010 року); «Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества» (Одеса, 21-22 травня 2010 року); «Україна в посткризовий період: економічний і політичний аспекти» (Одеса, 31 березня 2011 року); «Людина в тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття» (Одеса, 23-27 червня 2013 року); 73 Наукова конференція науково-викладацького та наукового складу ОНАХТ (Одеса, 25 квітня 2013 року); «Приоритетные направления развития науки» (Уфа, 3 квітня 2014 року); «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» (Одеса, 10-12 квітня 2014 року); «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 20-21 червня 2014 року); «Суспільні науки: виклики і сьогодення» (Одеса, 1-2 серпня 2014 року); «Пріоритети сучасних суспільних наук у трансформаційних умовах» (Львів, 26-27 вересня 2014 року).

Публікації: Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 20 публікаціях : 8 – у фахових наукових виданнях України, 5 – у наукових

виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні, 6 тез за матеріалами науково-практичних конференцій.

Структура дисертаційного дослідження. Поставлена мета і завдання визначили логіку і структуру роботи. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів, що включають 10 підрозділів, висновків, додатку, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи складає 198 сторінок. Додаток складає 1 сторінку (1 назва). Список використаних джерел та літератури становить 288 найменувань (25 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

1.1. Загальнотеоретичні підвалини формування ідеї соціальної винятковості

Ідеологія німецького фашизму була оформлена у 20-х роках ХХ століття, однак теоретичні джерела ідеології відносяться до значно раннього періоду. У ХІХ ст. в Німеччині створюється особлива духовна атмосфера, яка була благодатною для формування нового усвідомлення нації як самої себе. Історичний час вимагав вирішення важливих питань, таких як необхідність національного об'єднання, розвитку економіки капіталістичного типу, становлення Німеччини як могутньої держави на європейській та світовій аренах. Такі великі завдання не могли бути не обмірковані інтелектуалами, політиками, спільнотою, тим більше що німецькому менталітету властиво переживати майбутнє в думках, у філософії [119, с. 419]. Шляхи та напрями розвитку країни розумілись та пропонувались різноманітні, але у нашому дослідженні розглянемо духовну ситуацію Німеччини: філософські, етичні, політичні, історичні, військові теорії, псевдотеорії, навколонукові теорії, які створювали атмосферу або формували появу німецького націонал-соціалізму як ідеології та режиму, що запропонував радикально новий шлях розвитку Німеччини після Першої світової війни. Дж. Неурор зазначає, що духовна атмосфера Німеччини сприяла розповсюдженню ідеї спадкового перевершення нордичної раси. «З початку ХІХ ст. філософи, історики, географи, критики мистецтва, філологи і, нарешті, антропологи відкрили або видумали особливу місію німецького народу і розповсюдили ідею його духовного і морального перевершення над іншими народами. Ця ідея поступово стала парадигмою мислення німців, стала переконанням всіх, релігією, яка в кінці кінців, за

думкою визначеного кола фанатиків повинна бути перемоги і замінити стару традиційну християнську релігію у серцях німецького народу» [271, с. 141].

Як відомо, зовнішньополітичним способом рішення стратегічних державних питань відводиться важливе місце в системі державної влади. У 20-х рр. А. Гітлер писав: «Майбутня німецька зовнішня політика не повинна керуватися космополітичними гуманітарними фантазіями. Наша зовнішньополітична мета – це забезпечення німецькому народу на цій землі відповідну йому територію. І це єдина мета, в ім'я якої можуть бути виправдані перед Богом та нашими нащадками кроваві жертви» [263, с. 539]. Трохи раніше кайзер Вільгельм II стверджував: «Якщо німецький орел залетів куди-небудь та встромив свої гострі кігті у землю, то ця країна мусить належати Німеччині та назавжди залишитися німецькою» [Цит. за :49, с. 436]. У 1897 р. статс-секретар з закордонних справ фон Бюлов казав: «Часи, коли німець віддавав одному своєму сусіду землю, іншому – море, а собі лишав небо, де сидить на престолі чиста доктрина – ці часи пройшли ... Ми також вимагаємо свого місця під сонцем» [48, с. 93]. Судження графа фон Бюлова розкриває не тільки генезу самосвідомості німців, а також етнічний стереотип сприйняття іншими народами німців. На початку ХІХ ст. німців вважали непрактичним народом, схильним до філософії, народом – мислителем, але з часом прийшов інший стереотип, який досить довго впливав на ставлення до німців як до агресивного народу. Народ – мислитель ХІХ ст. видається народом – агресором у ХХ ст., але таким він став, тому що його політичні, духовні еліти обрали шлях етнічної нетерпимості, виключності та неминучої агресії. Треба підкреслити, що існувала інша духовна традиція, але на початку ХХ ст. ліберальна демократична традиція була невірно розтлумачена або знищена. Ідеологічно агресивній державі була необхідна політично заангажована думка. Наприклад, в одному із звернень до національних почуттів німецьких професорів було написано: «Вкажіть нам ті шляхи, на яких повинен йти німецький народ, аби зайняти між націями положення, яке належить йому за правом, відповідне його духовнім та фізичним силам. Нема користі у тому, щоб вивчати слабкості та

недоліки нашої країни, таке пізнання легко приводить до розчарування та неплідної критики» [39, с. 398-399]. Проблема теорії та її інтерпретації розглядалась однозначно: думки, ідеї, теорії повинні освящати державну політику. Те, що багатьма мислителями визнавалось як виконання громадянського обов'язку, тлумачилося відносно тактичних або стратегічних інтересів держави. Наприклад, щире звернення філософа Й. Фіхте до німецького народу.

Інтелектуальна традиція Німеччини розглядала проблему необхідності сильної держави як виразника волі спільноти ще з ХІХ ст. Наприклад, початок ХІХ ст. – це період усвідомлення спільноти єдиним національним цілим, що має право на самостійну державу. Це період, коли національна самосвідомість формувалася одночасно з державністю та пошуками моделі практичного втілення одержавленого розвитку. Багато німецьких мислителів усвідомили значення національного підґрунтя для розбудови держави. Намагаючись проявити патріотичні почуття німців, Й. Фіхте підкреслював, що німці не конгломерат князівств, а народ, що має свою культуру, мову, досягнення в духовній сфері. Він пропонував розширити територію Німеччини до «природних кордонів», тобто подолати залишки феодальної закритості земель. Розмірковуючи над проблемою співвідношення батьківщини та держави, мислитель виокремлює їх зміст та завдання : «...це і є народ у вищому значенні цього слова, як його бачить духовно багатий світ: сукупність людей, які живуть разом у суспільстві й ненастанно відтворюють себе природно й духовно, а вся ця сукупність улягає особливому закономірному розвитку божистого в ній. Сполучним елементом у цьому особливому законі є те, що у вічному світі, а саме тому і в минулому, ця маса з'єднується в природну, виповнену собою цілісність» [198, с. 12]. Саме тому, що вище метафізичне втілене в народі та батьківщині, держава повинна керуватися цим вищим задля спокою суспільного розвитку. Розмірковуючи щодо ролі держави, Й. Фіхте підкреслює, що воля «повинна бути тим чинником, який керує державою в тому розумінні, що визначає її вищу, ніж звичайну, мету, яка полягає в забезпеченні

внутрішнього спокою, власності, примирливої до чужих думок волі, життя та добробуту всіх громадян. Тільки для цієї вищої мети – і ні для жодної іншої – держава утримує збройні сили» [198, с. 14].

Воля народу, вогонь харизматичного лідера, еліта здатні вибороти державу в умовах несприятливого внутрішнього та зовнішнього розвитку. Саме ототожнення духа народу з вічним, дозволяє Й. Фіхте пояснити причини збереженої окремішності існування германців в умовах впливів Римської імперії. Вважаємо, що для XIX ст. проблема становлення держави у зв'язку з національним розвитком були взаємопов'язані, тому що право народів на існування в історії визнавалося лише у зв'язку з державою, що була засобом досягнення поступу нації в історії.

Політизація суспільства відображена в творчості німецьких романтиків, які прославляли давнину, народне минуле та приділяли велику увагу співвідношенню особистості та історії. Для Г. Гегеля держава більше, ніж індивідуум, вона стоїть вище та існує перш, ніж особа [207, с. 68]. Наприклад, соціолог і дипломат Ж. А. де Гобіно в історичних роздумах «Доба Відродження» промовляє від імені Олександра VI: «... знайте надалі, що для цього роду людей, яких доля кличе до панування над іншими, звичайні правила життя порушуються, та обов'язки стають абсолютно іншими. Добро, зло переносяться в інший план, вище, в інше середовище...» [53, с. 11]. Наведені роздуми свідчать про проблему співвідношення моралі та політики, рішення та відповідальності, але доводять, що необхідність оперувати великими масштабами, великими територіями, великими групами людей примушує поступово «забувати» про значущість одного єдиного життя. В певних умовах наслідком таких пропозицій стає подвійна мораль політичної еліти. Ф. Бауер звернув увагу на те, що «... Макіавеллі казав про можливе, тут (в Німеччині) стало нормою» [234, с. 23].

Інтерес німецької школи філософії держави опосередкований розумінням необхідності становлення та укріплення німецької державності. Г. Гегель підкреслював, що германці володіють почуттям нескінченності, чого не мають

інші народи, наприклад, романські. За його думкою, справжнє християнство отримало чистоту лише з Реформацією, що не є випадковим, тому що Німеччина – духовний прапорносець. Важливим є нове розуміння ідеї держави, тому що в німецькій школі політичної філософії з'являється ототожнення німецького духу з сучасним духом, але найбільш істинним виразником є держава Пруссія [26, с. 110].

Наприклад, апологія держави представлена в історичних роботах консервативного напрямку Л. Ранке, Г. фон Трейчке [26, с. 148]. Л. Ранке вважав, що деміургом в історії виступає держава, тому політика держави повинна ґрунтуватися на силі, бо органічна функція держави – політика могутності, якою була політика О. фон Бісмарка. Г. фон Трейчке писав, що політика держави включає необхідність війни, так як становище миру – це становище занепадання, тому роль війни надзвичайно велика, адже оздоровлення, очищення є наслідком війни. Слід підкреслити, що еволюція поглядів інтелектуалів відбулась у напрямку від позиції «батьківщина як дух» (Й. Фіхте) до позиції «держава як конкретне втілення в прикладній політиці Пруссії (Л. Ранке, Г. фон Трейчке)». Відбулись зміни в юриспруденції, так учень Г. фон Трейчке, юрист Е. Кауфманн створив правило для системи міжнародних відносин: «Хто може – той правий» [28, с. 50].

Проблеми культури, релігії, історії, мовознавства в XIX ст. часто розглядалися саме під расовим кутом зору. В кінці XVIII ст. були запропоновані нові основи європейської ідентичності, які були прив'язані до індоіранської, арійської культури. Наприклад, німецькі романтики у своїх історичних дослідженнях середньовіччя ґрунтувались на гіпотезі, що феодальна система є виключним продуктом діяльності германських завойовників, у тому числі, німецьких [207, с. 144]. Трохи пізніше вдалося встановити спорідненість європейських мов, тому дослідники зробили висновки, що існували спільні корні, не тільки мовні, але й фізичні. В кінці XVIII ст. В. Джонс першим знайшов докази спорідненості індійської та європейських мов. Хоча дослідник санскриту, оксфордський професор Ф. Мюллер, використовував замість

«індоевропейська мова» термін «арійська мова», і постійно підкреслював, що він використовував термін виключно для визначення мов [98, с. 105]. Поступово термін стали використовувати в суспільних науках. Арійська раса стала символом аристократії, фізичної та духовної, що створила культуру. Риси аріїв: блакитні очі, біляве волосся, шукали й знаходили серед завойовників – аристократів, спираючись на древні міфи, саги. Символом життя арійців ставав шлях, рух, в той час як їхні супротивники – семіти не мають потягу до руху. Важливим є той факт, що створення і розвиток арійського міфу співпадає з відродженням антисемітизму в Європі.

Між аріями та нордичною расою (в той період вчені вважали, що в Європі існували три раси: нордична; гірська, або альпійська; середземноморська) фактично ставили знак рівняння. Натхненні заклики до німецької нації Й. Фіхте, Г. Гегеля, Й. Гердера поступово отримують нове значення з появою расових теорій. Необхідно зазначити, що не всі мислителі визначали німців як справжніх представників арійської раси. Наприклад, А. Шопенгауер і Ж. А. Гобіно не відносили німців до аріїв. Але важливим є той факт, що раса стала сприйматися як праоснова, не тільки у біологічному значенні носія фізичних типів, але і у духовному значенні. Наприклад, з'являються теорії, в яких раси визначають риси характеру та моделі поведінки. Так, граф Ж. А. Гобіно дотримувався точки зору, що нордичний тип раси зумовлює поведінку людини, яка належить до цієї раси, як завойовника та упорядника державного ладу. Треба визнати, що його фундаментальна праця: «Дослід про нерівність людських рас» [54], популяризована наступними расовими теоретиками, чинила великий вплив на становлення німецького расизму. Вважаємо за необхідне підкреслити, що в Німеччині ще не було сформовано політичну націю, тому були потрібні теоретичні підґрунтя для єдності нації. Ідеї Гобіно стали теоретичною основою для обґрунтування бажаної єдності народу, тому що в ті часи поняття «раса» і поняття «народ» сприймалися як тотожні.

Французький соціолог створив сильний імпульс для нового розгляду історичного процесу як процесу боротьби рас. Розвиток історії, збереження культури уявлялося можливим лише тоді, коли раси не змішуються. Суть позиції мислителя полягає у тому, що існують різні за своєю цінністю раси. Домішка шляхетної крові германської раси не може викликати занепад культури на відміну від домішку інших рас. Расова чистота або чистота крові, є рушійною силою історії [98, с. 103]. Будь – який занепад культури викликається «виродженням» раси, причина якого у змішуванні «повноцінних» рас з «неповноцінними». Народи минулого розвивалися та досягали величі, допоки зберігали свою кров «чистою» від стороннього домішку. Хоча розвиток мистецтва, за думкою Ж. А. Гобіно, неможливо без впливу негроїдної раси. Це судження не заважає йому стверджувати, що змішування з іншими народами привело давні народи до фізичного виродження, втрати творчої сили, приучення до занепаду. Нерівними є не тільки раси, але й народи всередині них. На чолі расової ієрархії, мислитель ставить білу расу, в якій панує германський тип.

Визначаючи «повноцінні» та «неповноцінні» раси, Гобіно наводить в якості критеріїв оцінювання культури антропологічні та етнологічні параметри. Власне про біологічний расовий розділ не йдеться. Пріоритет білої раси визначає той факт, що вона є носієм культури, у той час як «ниці» раси – це лише «живі машини» для виконання отриманої роботи. Германці є носіями вищої культури, вищої моралі, яка є недоступною іншим народам. Ж. А. Гобіно, як і Г. Гегель, бачив основну місію Німеччини у розповсюдженні християнства.

Соціолог вважав, що германцям в їхній місії протистоять семіти, як тип зів'язий та нетворчий, тобто протилежний [208, с. 20]. Автор, що цитується, не пропонував расових заходів проти семітів. Він намагався довести, що катастрофа культури відбудеться у випадку занепаду білої раси, через змішування крові, тобто завдяки перемоги «неповноцінної» крові над аристократичною. Як попередження процесу катастрофи раси, мислитель

вказував на нерівність рас, адже рівність народів, рас, навіть ідея рівності вказує на катастрофу. Навіть нація, процес формування яких був властивий його часові, за його думкою неприйнятна як результат змішування рас. На наш погляд, XIX ст. – це період історичного розвитку, для якого прогресивним було визнання права народів на національне об'єднання на підґрунті єдиної мови, культури. Ліберальний націоналізм пов'язаний з ідеєю рівності всіх народів, з їхнім правом на існування, правом на створення власної держави. Творче пробудження національної свідомості у XIX ст. було для Ж. А. Гобіно симптомом катастрофи минулого. У своїй роботі мислитель не орієнтується на майбутнє, воно його лякає, через те, що несе загибель для білої раси.

Майбутня історія Німеччини тісно пов'язана з розповсюдженням расових ідей Ж. А. Гобіно. Ідея раси, її доміанти над іншими факторами історичного процесу, увійшла в світосприйняття представників різних напрямів. Вона використовувалася для створення ядра «органічного світосприйняття», де раса – першооснова всього, расова боротьба – суть історичного процесу, а переважання одної раси над іншою – «доведений науковий факт», використовувати який можливо для виправдання агресивних дій, як всередині держави, так і ззовні. Таким чином, історичний песимізм соціолога еволюціонував у наступних дослідженнях представників расової теорії, мова в яких йшла про методи боротьби за збереження раси, її чистоти. Цікаво, що сам мислитель в історичних сценах часів італійського Відродження піднімає важливі проблеми моральності вчинків великих людей, політичної неангажованості мислителів, натовпу і генія. Вважаємо, що ці проблеми є актуальними завжди, тому багато мислителів могли б сказати так само, як сказано від імені Н. Макіавеллі у роботі «Століття Відродження»: «... я показав, що було бажано ... але, як би я був дурнем й захотів би уплутуватися в те, що зараз відбувається, мене б примусили б чистити одяг великих людей, яких кожна революція витаскує зі свого бруду ...» [53, с. 334].

Популяризації поглядів Ж. А. Гобіно у Німеччині сприяв Х. С. Чемберлен. У праці «Основи XIX століття» [208] він оспівує велич

германського духу як носія передової культури, у вигляді літературних переживань, міфічних картин. Він долає історичний песимізм Ж. А. Гобіно шляхом створення расового міфу про майбутню велич Німеччини. «Шляхетна раса не падає з неба, вона створюється; цей процес може початися у будь яку хвилину...» [208, с. 147]. Ця ідея була співзвучна політичним, ідеологічним, духовним тенденціям німецької суспільної думки. Вона відображала не тільки намагання німців обґрунтувати створення власної держави під егідою протестантської Пруссії, але й уявлення про реальні успіхи білої раси. Світова велич імперії Великої Британії, зростаюча міць Америки сприймалась як логічне підтвердження лідерства білої раси.

В «Основах ХІХ століття» Чемберлен писав, що існують дві чисті раси – германська та єврейська, усі великі та культурні досягнення були створені германцями, тоді як їхні антиподи – семіти здатні лише на шкоду. «Наскільки ця дивна порода – семіт – розповсюджується по всьому світові та володіє дивовижною здатністю все собі асимілювати – глибоко і внутрішньо змінювати все те, до чого торкається» [208, с. 36]. Посилаючись на праці Е. Ренана і К. Лассена, Х. С. Чемберлен ідентифікує себе з ними, так як вважає їх і себе ліберальними, але не в якому випадку грубими, радикальними антисемітами. Е. Ренан шукав докази відмінностей між аріями і семітами навіть у природі: пустеля приводить до сухого математичного розуму, тоді як ліси стимулюють творчість. Х. С. Чемберлен наводить в якості відмінностей вже форму черепа, хоча вважає, що семіт не є самим головним ворогом германства, небезпека знаходиться всередині самої раси.

Визначаючи расу, мислитель утримувався від суто біологічних визначень, які, наприклад, були властиві соціал-дарвінізму. За думкою, Х. С. Чемберлена, раса несе в собі не тільки фізичний, духовний, але і моральний смисл [43, с. 275].

Необхідною умовою існування, Чемберлен вважає індивідуалізм, але расовий фактор визнає більш значущим, тому акцентує увагу на загрозу всередину раси, так як «... люди, які мають з нами велику зовнішню схожість,

внутрішньо відрізняються від нас специфічно інакшою душею, які усе внутрішньо отруюють і псують, обертаючи благословення на прокляття» [208, с. 37]. Він закликає до боротьби за власне існування, до расової чистоти, указуючи, що навіть німці можуть бути нечистокровні.

Х. С. Чемберлен пробував створити власне німецьку релігію, вилучивши Ісуса Христа з іудейської історії. Він виокремлює віру у Іегову від віри у Ісуса, бо іудейській Іегова заперечує можливість науки, тому пропонує об'єднати християнство з індуським науковим світосприйняттям, що є необхідним для розквіту германства. Його ідеї мають генетичний зв'язок з попередніми ідеями про місію германців як носіїв культури, як розповсюджувачів християнства. Заради визнання подібної ролі германства Чемберлен зрікається поганських богів древніх германців, а також не визнає антигерманську римську церкву. Лише Пруссія була для нього уособленням німецького аристократичного християнського духу. Цій позиції він був вірним, так само як осудженню всіх форм антигерманства: римської церкви, середземноморських народів, демократії, соціалізму, іудейства.

Підкреслимо, що пошуки європейської ідентичності з кінця XVIII ст. отримали нову основу в створенні расового та арійського міфу. Хоча в XIX ст. науковці провели межу між біологічними та культурними факторами в понятті «раса», тим не менш арійський міф став структурним ядром для формування національної ідентичності німців, які досить пізно почали формувати політичну націю, на відміну, наприклад, від французів чи англійців. Особливістю розповсюдження расового міфу у Німеччині було посилення антисемітських настроїв у суспільстві, особливо у другій половині XIX ст.

Расовий антисемітський міф поступово заволодіває масами в якості підґрунтя віри в особливу місію Німеччини. Хоча треба визнати, що політичний, соціальний антисемітизм не відігравав в Німеччині в середині XIX ст. значної ролі. Багато людей відчувувалися від расової ворожнечі проти євреїв. Наприклад, Г. фон Трейчке пропонував вирішити єврейське питання за допомогою змішування крові. У «Слові про наше єврейство» він писав: «Вони

повинні бути німцями і відчувати себе простими і справжніми як германці – без втрат для їхньої віри та їх старих божественних спогадів, які для всіх нас гідні поваги» [Цит. за: 26, с. 79]. Подібну позицію не можна недооцінювати, адже «терпиме» ставлення до євреїв мало суттєву підтримку у середовищі буржуазії, яка не підтримувала радикалізм, як такий що «не відповідає їхньому статусу». Реагуючи на девальвацію «Молодої Німеччини», заснованої Г. Гейне, Т. Циглер писав, «... вона (єврейська раса) тут, як і в давньому світі, послужила активним ферментом космополітизму і національного розкладання; таким ферментом вона стає скрізь, де був підготовлений для цього матеріал» [207, с. 87].

З часом політична складова антисемітизму стає головною замість конфесійного цькування євреїв. Євреїв звинувачували у чужому німцям образі мислення, обґрунтовуючи свої висновки досягненнями «расової науки». Чим більше євреїв розширювали сфери своєї діяльності, свого впливу, тим швидше зростав антисемітизм. Німецька дослідниця Дж. Неурор зазначала: « В Англії, Франції, де капіталізм та індустріальна революція за часом передували емансипації євреїв, навряд кому – небудь прийшло б у голову, що ці форми сучасної економіки є виразом і винаходом єврейського розуму» [271, с. 151]. Але в Німеччині у другій третині ХІХ ст. з'явилися саме такі оцінки діяльності євреїв у політиці та економіці.

Великий майстер музики Р. Вагнер створив в Байреїті особливу обстановку поклоніння германському духу, приділяючи особливу увагу міфології, тевтонам, арійству [271, с. 147]. В своїх працях «Про державу та релігію», «Релігія та мистецтво» він розмірковував над арійським перевищуванням німців над іншими народами, про їх «германську великодушність» [98, с. 107]. Вагнер віддавав німцям право бути самим культурним народом на землі, одночасно дух його праць насичений антисемітизмом. У роботі «Іудаїзм та музика» він критикує музикальну еліту єврейського походження за те, що євреї руйнують німецьку культуру, тому ставить завдання створювати справжню німецьку музику, звільнену від

космополітичних впливів та насичену величчю німецького народу [271, с. 107]. Протягом життя великого музиканта ідея боротьби проти буржуазності суспільства насичується расовими тонами, очікуванням великого лідера – героя. На наш погляд, саме з XIX ст. культурний фактор поступово стає одним із впливових факторів формування державної політики.

Політичну складову ставлення до євреїв в Німеччині зустрічаємо у поглядах Є. Дюринга, який вважається формальним теоретиком німецького антисемітизму. За думкою українського дослідника В. С. Ковалю, Дюрингу належить внесок в теорію антисемітизму – перенесення його на расовий ґрунт [98, с. 119]. В книзі Є. Дюринга «Єврейське питання як питання расове, моральне та культурне» [80] визначено джерело зла в світовому єврействі. Для нього, єврей – це нетворче, нище створення природи, яке експлуатує плоди діяльності інших народів та культур. Підкреслимо, що спосіб вирішення цієї проблеми автор, що цитується, бачить у скасуванні емансипації євреїв, в підкоренні євреїв особливому правовому режимові. Метод вирішення повинен набути рис інтернаціонального характеру, передбачено депортацію і створення єврейського гетто, а остаточне вирішення єврейського питання залишено майбутньому. Звернемо увагу, що в 30-х рр. XX ст. саме нацистський режим запропонував остаточне вирішення єврейського питання через виведення їх з правового поля та знищення.

Посиленню антисемітських настроїв у суспільстві сприяли також праці В. Марра. Він підкреслював, що єврейське питання – це питання расового характеру, хоча ототожнював євреїв з націонал-лібералами в політиці. У 1873 р. В. Марр випускає книгу «Перемога єврейства над германством», де досить провокативно пише про те, що світове єврейство піднімається до світового панування, тому германство мусить розпочати боротьбу проти єврейства [249, с. 9]. Хоча саме в цей період було створено Другий рейх та німецька економіка досить жваво розвивалася, але масова антисемітська істерія створювала відповідну психологічну атмосферу в Німеччині. Расовий антисемітизм передбачає, що євреї – расово детерміновано – погані від

природи. Якщо раніше пропонувалося змішування крові, культурну асиміляцію, то нові акценти «залізного закону раси» наголошували на те, що вище запропоновані заходи не вирішують єврейського питання, лише посилять небезпеку становища арійської раси.

Зазначимо, що «закон раси» має псевдонауковий характер, хоча з часом поняття «раса» в науковій антропології стало порядковим поняттям як підгрупа роду «людина». Расові теоретики вважали, що раса є інтуїтивним знанням, що виходить із життя, тому ніякої наукової аргументації не потребує. Хоча висновок про те, що ієрархія рас тотожна неоднаковості гідності представників різних рас насправді веде до знищення права людини на свободу та гідність.

Ідея боротьби за існування в соціальному аспекті була розгорнута представниками соціал-дарвінізму: Вільгельм Шальмайер, Альфред Плоетц, Джон Беррі Хайкрафт, Алекс Тілле. У XIX ст. соціал-дарвінізм був впливовим ідейним напрямом, який намагався пояснювати соціальні закони біологічними причинами. На той час було зроблено великі наукові відкриття – клітинна теорія, еволюційне вчення Ч. Дарвіна, відкриття закону спадкування тощо [222, с. 73]. В суспільстві та наукових колах склалася думка, що природничі науки, які носять прикладний характер мають більшу достовірність ніж гуманітарні науки, тому зможуть пояснити суспільні процеси. Соціал-дарвінізм скористався уявленнями про тваринне походження людини та природний відбір, хоча Дарвін вважав за необхідне визнавати відмінності між тим, що відбувається в природі та етичними принципами, які активно впливають на людську історію.

Так, Е. Геккель ввів поняття «медичного відбору», по аналогії з природним відбором, визначивши що медичний відбір – це процес, який приводить до виродження. Він виступав проти використання лікувальних, профілактичних медичних засобів, адже відкидав боротьбу з хворобами і пропонував залишити людство «природному відбору». Його концепція сформувала більш широку систему поглядів соціал-дарвіністів, відому як «противідбір» – *Gegenauslese*, тобто генетичне виродження людства під

впливом досягнень цивілізації. Соціал-дарвіністи висунули припущення про те, що суспільство і держава повинні впливати на природний відбір шляхом створення спеціальних расових заохочувальних мір. Було запропоновано створити соціал-гігієнічну шкалу, у відповідності до якої планувалася репродукція людини через знищення слабких новонароджених, заборони на шлюб, тобто фактично пропонувалося перевести соціальну політику держави на біологічні принципи [249, с. 10]. Приватне життя людини мусило підкорюватися біологічним принципам, параметри яких встановлювала держава, відповідно змінювалися норми і правила співвідношення етики і політики у бік сили та свавілля.

Зазначимо, що соціал-дарвінізм, представляючи життя як «вічну боротьбу всіх проти всіх» за право виживання більш сильного, створював методологічну базу під расовим обґрунтуванням історичного процесу. Злиття «расової науки» із соціал-дарвінізмом дало нове біологічне визначення нерівнозначності рас. Відтак мова йшла не тільки про культурну зверхність, а й про біологічне перевершення [147, с. 25]. Змінилися також суб'єкти боротьби, якщо раніше аналізу підлягала внутрішньополітична ситуація в окремій країні, то віднині під суб'єктами боротьби розуміють нації та держави. Соціал-дарвінізм привніс в расизм визнання сили, насилля як засобів боротьби за виживання. Культурні, етичні переваги раси об'єдналися з біологічною силою раси, культурні докази доповнилися методологічним виправданням життя як вічної боротьби. Отже, теорія дозволила обґрунтовувати державну політику.

Процес расифікації суспільства поширювався на інформаційні засоби доведення ідей до мас. Видавались журнали – популяризатори, проводилися конкурси. Наприклад, у 1903 р. проводився науковий конкурс робіт за темою: «Принципи еволюційної теорії в додаток до внутрішньополітичного розвитку і законодавству держав». Першу премію у ньому отримав В. Шалльмайер за твір «Спадковість і відбір у житті народів», в якому давав природниче обґрунтування ідеї про переважання «вищої північної раси» [147, с. 31]. Інший представник соціал-дарвінізму А. Тіллі наполягав на проведенні безперервної

боротьби за вивищення германської нації шляхом витіснення інших за межу існування.

Вважаємо, що подібні роботи є симптоматичними, тому що показують зміни принципів і цілей національного руху в Німеччині, яке почалося з визнання рівності права всіх народів на національне об'єднання, але з часом посилило позиції принципу соціальної винятковості.

1.2. Етапи розвитку ідеї національної винятковості

На початку XIX ст. був сформульований національний принцип, який декларував для кожного народу, який розмовляє єдиною мовою, право на суверенну державу. На цьому принципі, запропонованому Е. Ренаном, наполягали німці, італійці. Націоналізм не можна обмежувати культурою [177, с. 6], адже він включає єдину мову, символи, національну свідомість, стереотипи, традиції, належність до визначеної території. Націоналізм як ідеологія повинен акцентувати увагу на об'єднання нації на підґрунті ціннісних настанов. Акцентування на діяльності, яка ґрунтується на ціннісних настановах, повинна бути підкріплена традицією, спільною для нації. Етноси, за думкою Б. Поршнева, інтеграція яких відбувається на підґрунті спільних цілей і настанов, стають «своєрідними суб'єктивно – психологічними спільнотами, які виокремлюють себе з інших за принципом бінарної опозиції «ми – вони» [108, с. 140]. Така спільнота несе вплив етнічної свідомості, етнічних стереотипів і символів, тобто процесу усвідомлення етносом своєї єдності і відмінності від інших етнічних груп. Суттєва роль етнічних стереотипів, за допомогою яких відбувається усвідомлення характерних на погляд даного етносу ознак інших етнічних груп у формі створення образу чужої групи – групи «вони» [108, с. 140]. Підкреслимо, що формування німецького етнічного стереотипу пов'язано з уявленням німців про себе як про

народ, який, завдяки територіальному розташуванню, економічній могутності, багатому культурному спадку, мусить бути оцінений належним чином, тобто в їх психологічному статусі чітко простежується уявлення про невідповідність оцінки тим можливостям, які вони мають. Як вихід пропонувалися на майбутнє два завдання:

1. Німеччина повинна займати позицію лідера в європейській ієрархії сил, підґрунтям чого є територіальні, економічні, духовні умови і можливості.

2. Німеччина мусить нести культуру в народи, які знаходяться на низькому ступені розвитку. Акцент в аргументації завдання робився на національній могутності, «духовній висоті», расовій чистоті, що одночасно передбачало німецький месіанізм.

Україно-російський релігійний філософ М. Бердяєв писав, «германський народ на своїх духовних висотах усвідомлює себе не носієм Христового духа, а носієм вищої і єдиної духовної культури» [21, с. 104]. Таке ставлення до дійсності у німців сформувалося не тільки під впливом об'єктивних умов та суб'єктивних якостей народу, але і під впливом філософії. Дисертант вважає, що метафізична вибраність німецької раси, її покликання бути носієм як Христового духа, так і вищої культури, тобто месіанізм, ідея створення імперії формувалися і втілювалися у різних концепціях і теоріях від середньовічної католицької імперії до ідеї імперії як ядра доктрини націонал-соціалістів.

В соціальній психології подібне гіпертрофоване ставлення до свого етносу визначається як етноцентризм. Власний народ уявляється еталоном, тоді як інші народи оцінюються у відповідності до нього. Об'єктивність вимагає визнати, що подібне ставлення до визнання значущості свого народу не є виключно німецьким феноменом. Наприклад, японські ідеологи націоналізму стверджують, що Японія виникла «з волі небес», тому мусить займати особливе місце у світі. Один із ідеологів сіонізму Н. Гольдман стверджував, що єврейський народ є особливим народом, релігією, расою, носієм особливої цивілізації [108, с. 141].

За думкою етнопсихологів В. Левкович, М. Панкова, етноцентризм не несе ворожого ставлення до інших народів, якщо державна політика не починає використовувати цей феномен для розпалювання ворожого ставлення до інших народів [108, с. 142]. Особистість приймає етнічний стереотип в якості керівництва для поведінки, якщо він є інтерналізованим, тобто, визнаним як єдино можливий мотив діяльності або раціонально прийнятий як справедливий та корисний.

Почуття національної гордості може мати тенденцію переростання в радикальний націоналізм. Радикальний націоналізм набуває негативну спрямованість у протистоянні з реальним або вигаданим ворогом і виражається у відсутності поваги до інших народів, в недовірі, ворожнечі, ігноруванні їхніх достоїнств. У Німеччині подібної позиції дотримувались окремі публіцисти та групи, які були об'єднані ідейною течією під назвою «völkische». «Völkische» розуміли народ як культурно-біологічну та містичну спільноту [161, с. 49]. Історія, в їхній інтерпретації, це боротьба різних «спільнот крові», адже «кров» є тим елементом, що об'єднує народну спільноту. Вони також вважали, що існують нерівноцінні раси, германська культура вища західної цивілізації. Шанобливе звернення до народного минулого з'єднувалось у них з критикою інтернаціональності, як ліберальної, так і марксистської. Соціологічні уявлення «фелькіше» ґрунтувалися на розумінні історії як боротьби расових спільнот, тому критикували марксизм як інтернаціональний єврейський соціалізм за визначення історичного процесу як класової боротьби. Вважалось, що євреї є самою небезпечною расою, тому що створили інтернаціоналізм як явище, здатне знищити германську расу в вічній боротьбі рас, адже ідея класової боротьби розділяє суспільство на протилежні табори. Надзвичайно важливим є той факт, що саме у них з'являється ідея необхідності створення свого германського соціалізму, заснованого на боротьбі за життєвий простір.

Ця ідея отримала своє втілення у ХХ ст. Звернемо увагу на те, що ідея експансіонізму має давню традицію в німецькій економічній, політичній, військовій думці. Хоча до 1871 р. вимога «Drang nach Osten», оспівування

Священної Римської імперії германської нації, створення східної федерації слов'янських і германських народів були тенденцією в наукових пошуках, але ще не мали конкретних військових експансіоністських планів і рекомендацій.

Ідейний і політичний смисл культуртрегерських теорій полягає в тому, що вони узаконювали напрям Захід – Схід на підґрунті одночасно надприродного і природного процесу, який в політичній формі сприймався як володіння слов'янськими землями. Ідеологічно теза володіння слов'янськими землями обґрунтовувалася так само, як у 1847 р. заявив М. В. Гефтер про «вторинний перехід багатьох слов'янських земель до німецького образу життя і звичаям», що є «необхідним наслідком культурно – історичного переважання, яку отримує освічений над неосвіченим» [283, с. 137].

Приблизно з кінця 40-х рр. ХІХ ст. починається переосмислення культуртрегерської позиції, яка трансформується на економічний, політичний експансіонізм. Напередодні революції 1848-1849 рр. німецький економіст Ф. Ліст писав, що шлях нації поміркованого поясу проходить через розвиток її промисловості, флоту, військового і торгівельного, а також освоєння колоній в спекотному поясі [50, с. 61]. Експансіоністський шлях Німеччині повинен бути спрямований на європейський континент, зокрема, на країни Дунайського басейну та Туреччину. Колонізація земель стає першочерговою метою, тому що «навряд чи підлягає сумніву, що германська раса за своєю природою і характером призначена Долею для рішення великого завдання: керувати світовими справами, цивілізувати дикі і варварські країни та заселяти ще незаселені» [145, с. 31].

В цей же час відомі німецькі історики формують концепцію місії Німеччини як народу, який знаходиться в центрі Європи, покликаний керувати іншими народами. В. Рошер пропонує шляхом спланованої еміграції у вигляді колонізації створити джерело отримання користі для Німеччини. В роботі «Колонії, колоніальна політика і еміграція» висловлюється ідея німецької експансії в бік Південно-Східної Європи, Туреччини [191, с. 1048], оскільки цей

напрям необхідний для того, щоб Нова Німеччина своєю могутністю, багатством, чисельністю могла протистояти панславізму.

В кінці 40-х рр. редактори Аугсбурської «Allgemeine Zeitung» Г. Гефкен, В. Вартенбах та інші висунули вимогу нового «Drang nach Osten» [287, с. 85], заснованого на історичній ретроспективі середньовічної німецької колоніальної політики на Сході Європи. Однак не знайшли підтримки у політичного керівництва німецьких держав, які орієнтувалися на старі ганзейські традиції, тобто пріоритетом у зовнішній політиці ще були партнерські стосунки. О. фон Бісмарк не підтримував агресію Австро-Угорської імперії, прибалтійських німців по відношенню до слов'ян, за що його зовнішню політику критикували представники експансіоністського крила.

П. де Лягард був відомий в політичній історії XIX ст. критичним ставленням до практики внутрішньої та зовнішньої політики. В зовнішній політиці він пропонував органічне об'єднання Австрії з Німеччиною, придбання великих колоніальних територій в Східній Європі. Для Німеччини немає нічого кращого, ніж колонізація земель «не в далеких землях, а в нашому ближньому сусідстві» [287, с. 87]. Сфера зовнішніх інтересів Германського рейху повинна розповсюджуватися на «малозаселені» землі Угорщини, Галичини, Богемії, Польщі. Головною перешкодою в просуванні на Схід відомий публіцист націоналістичного толку вважав Росію, яка становить велику потенційну загрозу для його країни. Де Лягард пропонував очистити Польщу та узбережжя Чорного моря від слов'ян, вважаючи, що у такому випадку вдасться залишити в країні тих німців, що емігрують до Америки. В його роботах з'являється аргументація щодо напряму зовнішньої політики на Схід, яка носить економічний та військово-стратегічний характер, адже тільки землеробство, а не машинобудування, може зробити Німеччину багатою. Підкреслимо, що у А. Гітлера аргументація щодо необхідності колонізації Сходу ідентична поглядам П. де Лягарду [287, с. 88].

Ідея походу на Схід була властива Пангерманському союзу, який з середини 90-х рр. XIX ст. розгорнув активну діяльність. Ідеологія

Пангерманського союзу полягала в уявленні про особливу місію німецького народу, адже згадувалися політичні завоювання і міць Священної Римської імперії германської нації, економічні успіхи Любека і Ганзи, особливий акцент робився на пруському факторі як факторі ідеальної моделі держави з військовою силою та могутністю серед слов'ян. Заради майбутньої могутності Німеччини вони пропонували об'єднати всі німецькомовні народи Європи у державний союз, який стане підґрунтям для завоювання колоній у самій Європі. Представники пангерманізму дотримувалися політичних переконань, які засновувались на расизмі, антисемітизмі, націоналізмі. Вони вважали, що необхідною умовою становлення Німеччини як світової держави повинен бути расово чистий народ, тому боротьба з розкладанням впливу семітів треба вести жорстокими методами. Г. Клаас писав: «Так звана «гуманність» може цінуватися, якщо ми будемо реформовані політично, етично, фізично і культурно, після цього вона повинна знаходити свою межу в законі, що здоров'ю народу мусить принесена будь-яка жертва» [230, с. 2]. Расові захисні міри сприймалися ним не тільки як засіб збереження расової чистоти німців, але й як засіб боротьби з соціал-демократією. Расизм і антисемітизм повинні згуртувати суспільство, тому пропонувалося широко використовувати пропаганду. Підкреслимо, що ідеї Пангерманського союзу стали чинити суттєвий вплив на суспільну думку, особливо ними захоплювалися освічені люди, які ставали популяризаторами ідей Пангерманського союзу, тому було виховане покоління політиків, яке мислило і діяло в контексті ідей пангерманізму.

Г. Клаас, як і його попередник на посаді лідера Пангерманського союзу Е. Хассе, закликав до здобування східних колоній [287, с. 88]. За його думкою, необхідною умовою для продовження середньовічної колоніальної політики можна вважати особливу культурну місію німців. Розуміння зовнішньої політики у представників Пангерманського союзу включало декілька важливих аспектів як культурного, так і територіального характеру. Німеччина має потребу у території, яка необхідна для форсованого розвитку економіки, тому

пропонувалося спрямувати зовнішньополітичну діяльність на східноєвропейські та заокеанські території. Можемо зробити висновок, що вимога «Drang nach Osten» виконувала функцію ідеологічного гасла для обґрунтування зовнішньоекономічної, зовнішньополітичної експансії Німеччини. П. де Лягард писав: «Забезпечити мир у Європі ... може тільки Німеччина, яка простеляється від Емса до гирла Дунаю, від Мемеля до Трієста, від Меца приблизно до Буга, бо тільки така Німеччина зможе себе прокормити та самостійно перемогти Францію та Росію за допомогою лише однієї своєї постійної армії, а при посиленні її першої лінії запасу розбити як Францію, так і Росію разом взятих» [287, с. 87].

Футуристичні мрії про гігантську германську імперію можна знайти в книзі «Великонімеччина і Серединна Європа у 1950 році», автора, який писав під псевдонімом Alldentscher [191, с. 1049]. У 1895 р., він прогнозує, що у майбутньому Німеччина об'єднає всіх німців, де б вони не проживали. «Об'єднання» відбудеться воєнним шляхом. На загарбаних землях німці стануть політичною елітою, що вкрай важливо, для розуміння того, що вони є «народом панів». Автор книги розмірковує над вибором союзників, напрямів територіальної експансії Німеччини, наприклад, пропонує захопити та приєднати Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Україну.

Покоління політиків першої половини ХХ ст. виховувалось на ідеях пангерманізму і включало їх тези до своїх доктрин. Відповідно, Alldentscher пропонував вважати союзниками Данію, Норвегію, Фландрію, Бельгію. А. Гітлер, як згадував Г. Раушнінг, також сприймав ці країни як васалів Німеччини, яка повинна стати центром панування у Європі [Цит. за: 161, с. 118].

Отже, в ідейних програмах представників пангерманізму основним напрямом зовнішньої політики визначався напрям східноєвропейської політики – «Drang nach Osten», у якому було зроблено наголос на проблемі нестачі території для германського рейху, який страждає від надлишку населення та набула особливого статусу проблема серединного розташування

країни. Найбільш глибоке дослідження проблеми нестачі життєвого простору для Німеччини, на наш погляд, можна знайти у представників геополітичного напрямку, послідовників школи географічного детермінізму.

Історія прикладного дослідження залежності суспільних інститутів, психологічних якостей народу від ґрунту, клімату, тобто від природних умов, існує давно. «Кожна людина є представником рідної природи, яка його породила та виховала. Місцевий вплив ландшафту на характерні риси жителів ... безперечні» [48, с. 33], так зазначав К. Ріттер, який виокремив духовну природу та географічний чинник як детермінанти історичного процесу.

К. Ріттер в географічних дослідженнях використав поняття «географічного індивідуума», тобто області, яка характеризується із зовнішньої сторони «природними кордонами», а з внутрішньої – органічними зв'язками, властивими цій області. Стосовно Німеччини використання цього поняття не могло бути лише теоретичними роздумами. Наступні розвідки німецьких геополітиків були присвячені дослідженню її особливого розташування – центрального у Європі, із закритими західними кордонами і можливостями, що відкриваються на Сході.

Р. Челлен, професор університету Упсала (Швеція), визначав геополітику як обумовленість політики держав географічними факторами: кліматом, корисними копалинами. За своїми політичними поглядами він є близьким до «Пангерманського союзу». Наприклад, розмірковуючи над змінами, що відбулися в економічній, соціальній, політичній сферах доби переходу капіталізму у стадію імперіалізму, він писав, що демократія як форма політичного правління застаріла. Р. Челлен відстоюючи ідею, що «імперіалізм передбачає імператора», рекомендує у книзі «Держава як форма життя» новому уряду – новому абсолютизму – в області внутрішньої і зовнішньої політики користуватися не правом, а політичною доцільністю [46, с. 111]. Держава, як всі форми життя, розвивається у відповідності з законами «боротьби за існування», тобто у конкуренції та природному відборі. Специфічною «боротьбою за існування», властивою державі, є боротьба за простір, яка відбувається у формі

колонізації, об'єднання, загарбання, внаслідок необхідності зростання, у цілях самозбереження [Цит. за: 48, с. 111]. У процесі боротьби за простір держава використовує війни, які вирішують зовнішньополітичні завдання, як і внутрішньополітичні.

У процесі роздумів щодо політики держави, Р. Челлен не рекомендує виносити вирок з моральної точки зору, так як розвиток відбувається поза справедливістю і несправедливістю. У своїй теорії «боротьби за існування» держав, професор відобразив дух часу, коли експансія, агресивність зовнішньої політики потребували ідеологічну, культурну аргументацію прав та намагання держав у зовнішньополітичній діяльності.

Великий вплив соціал-дарвіністичних методів перенесення біологічних законів на соціальну сферу простежується в працях німецького вченого Ф. Ратцеля. Прихильник органічної теорії держави вважав, що людство у своєму розвитку залежить від ґрунту, клімату та інших ландшафтних умов. Все живе на Землі підкорено органічним законам, в підґрунті яких лежать зростання та розмноження.

Автор, що цитується вважає, що народ і держава, виступають як єдиний організм, який має смислові функції. Головна функція для держави – органічна, адже незмінною метою для держави, не дивлячись на всі зміни в економічних та політичних формах – було встановлення зв'язку між ґрунтом і все більшою кількістю людей [160, с. 86]. Найбільш гармонічна, могутня та держава, у якій достатньо території для життя народу, для розподілу праці. Якщо населення більше, чим території проживання і є можливість руху, то в силу вступають рухи. Народ просувається туди, де буде менше перепон, бо рух залежить від величини, розташування і структури ґрунту. Можлива внутрішня колонізація пустих земель, як робилося протягом багатьох століть німцями в Австрії, Угорщині, Польщі [160, с. 90] і зовнішня колонізація. Військове завоювання обов'язково повинно підкріплюватися економічною і зовнішньою колонізацією, тобто початкове завоювання з наступним осіданням населення. Німеччина мусить усвідомити значущість згуртування Середньої Європи. Ф. Ратцель

писав, що «між Альпами, Північним та Балтійськими морями, між Атлантичним океаном і Чорним морем знаходиться та частина Європи, в якій Альпи, Карпати і Балкани, широкі низовини і такі річки, як Рейн і Дунай, надають обопільну схожість новим формам поверхні; країна, клімат, якої однорідний, рослинність від краю до краю являє той самий килим лісів, лугів, болот. Це – Серединна Європа в самому широкому смислі слова» [Цит. за: 43, с. 320]. Зазначимо, що це перше використання поняття Серединної Європи. Хоча рух Німеччини в Європі, зокрема на сході Європи, стане найважливішим напрямом політики, Ф. Ратцель вважав, що німецький народ ще недостатньо усвідомив значення території і йому слід брати приклад з мудрої колоніальної політики Англії. «Внаслідок звуження свого горизонту Німеччина втратила набагато більше, ніж виграла завдяки розширенню своїх меж до сходу, тим більше що розширення було нестійким» [160, с. 112]. Отже, окрім східного напрямку територіального розширення, Ратцель розмірковує над колоніальною політикою світових держав та вказує на недостатню усвідомленість німецькими політиками геостратегічних процесів світового розвитку.

Розмірковуючи про визначення статусу великої держави, вчений наводить визначену кількість території, як необхідний атрибут великої держави. Територіальна основа великої держави повинна дорівнюватися приблизно 5 млн. квадратних кілометрів. Зазначимо, що особливість цієї тези для Німеччини полягала в тому, що ні територія самої країни, ні її колоніальні володіння не відповідали масштабам великої держави, запропонованим Ф. Ратцелем.

Наступною розробкою зовнішньополітичних завдань з проведення політики органічного зростання держави в зв'язку з невідповідністю кількості території і кількості населення займались німецькі геополітики.

Предметом аналітики німецької школи геополітики була проблема залежності політичних подій від ґрунту. У такому контексті постановки проблеми державної політики вони вважали, що геополітика може бути

визначена як інструмент впливу на політику, а також здатна впливати на формування суспільної думки. К. Хаусхофер писав, що «... для придбання достатнього життєвого простору ... потрібне цілісне розуміння всіма прошарками народу недостатності життєвого простору, яке є сьогодні і незадовільності його теперішніх кордонів. Це розуміння можна досягнути лише шляхом ... виховання ... всього народу у дусі невиразного відчуття гніту, породженого недостатнім для дихання простором ... до свідомого почуття кордонів» [Цит. за: 48, с. 120].

«Свідоме почуття кордонів» включає в себе визначення їх як політичних, але, якщо вони не відповідають культурним, то політичні кордони повинні бути змінені. Стосовно Німеччини, основоположник німецької школи геополітики К. Хаусхофер писав, що в «сферу німецької культури» входять великі території, які знаходяться далеко від сучасної Німеччини. Сполучення культурних, біологічних, географічних категорій властиво для геополітичного визначення політичної категорії держави. Геополітики розвинули поняття К. Ріттера про «географічний індивідуум», сформулювали закон «географічної індивідуалізації держав», який наголошував, що у держави є природне намагання до придбання природної області з внутрішніми гармонійними зв'язками та визначеними природними кордонами. Розмитість природних кордонів Німеччини відкриває можливості просування на Схід Європи. У такому напрямі зовнішньої політики Німеччини присутні право і обов'язок Німеччини, тому що вона повинна завоювати територію на Сході Європи і реорганізувати її спільно з Британією, яку Хаусхофер визначає як союзника германської політики. Геополітик відводить білій расі місію бути пануючою у світі, але наголошує на необхідності розподілу сфер впливу. Англія не заважатиме Німеччині мати свої інтереси в Центральній Європі, якщо Німеччина визнає інтереси Англії в Середземномор'ї та Близькому Сході.

Інші представники геополітичної думки: Еріх Обст, Курт Вовінкіль, Артур Дікс, видавець «Zeitschrift für Geopolitik», вважали, що Німеччина

повинна мати природні кордони, які б включали необхідний життєвий простір, в тому числі за рахунок інших народів і держав.

Підкреслимо, що проблема нестачі життєвого простору для Німеччини обґрунтовувалась не тільки з позицій біологізму: органічної теорії зростання держав, але і з позиції расових теорій. К. Хаусхофер писав, що Німеччина задихається із-за нестачі життєвого простору, тому нездатна реалізувати себе як повноцінна раса, тим самим виправити історичну несправедливість – старі, «неповноцінні» раси панують на колосальних територіях.

Німецька геополітика формувалася як методологія дослідження в гострий політичний період, який охоплював світовий рух. Перехідний період від кайзерівської монархії до демократії та тоталітаризму в політичному відношенні; становлення державно-монополістичного капіталізму в економіці; гострі соціальні катаклізми. Агресія імперіалістичних держав була характерною його рисою, тому не випадковим є аналіз геополітиків реалій європейської історії, адже передвоєнний та воєнний період давали багато матеріалу для аналітики та прикладних рекомендацій щодо напрямів та засобів ведення внутрішньої та зовнішньої політики.

Для Німеччини, що отримала поразку у Першій світовій війні, вони пропонували вирішити наступні важливі завдання зовнішньої політики, неодноразово підкреслюючи, що поразка стала можливою із-за недостатньої обізнаності політиків геополітичними рекомендаціями:

Створення території з єдиним німецьким населенням на підґрунті дії закону «географічної індивідуальності» держав. Територіально така держава, за рекомендаціями відомого геополітика А. Дікса, повинна складатися наступним чином: Західна Швейцарія, Ельзас, Лотарінгія, деякі райони Бельгії, Люксембурга, Північний Шлезвіг, Данциг, Мемель, Познань, Західна Пруссія, Верхня Силезія, Австрія [1, с. 206]. Ці території повинні бути об'єднані з імперською територією. К. Хаусхофер вимагав відновлення імперії у межах 1914 р. з приєднанням Тіроля, частини Нідерландів, о. Гельгоlanda на підставі

єдиного історичного коріння. А. Грабовський писав про необхідність аншлюсу Німеччини і Австрії, про необхідність ліквідації відірваності Східної Пруссії.

Рішення цієї державної проблеми створювало геополітичну ситуацію, найбільш вигідну Німеччині. Втрата деякими державами свого суверенітету, за думкою геополітиків, не повинно було стати перепорою для зовнішньої політики Німеччини. К. Хаусхофер у подібних випадках цитував Б. Спінозу, що «кожен має стільки прав в світі, скількома може заволодіти». Окрім політики територіальних загарбань, геополітики рекомендували посилити активність використання фактору культурної єдності німців та інших народів, які проживають в Західній та Східній Європі. Вважаємо, що для державної політики використання економічної, культурної співпраці є вкрай важливим, адже наслідком стає стратегічна співпраця, яка налаштовує на спільні дії, але з часом соціокультурна аргументація стала орієнтиром пояснення необхідності загарбання територій.

Розділяючи думку А. Аветісяна, зазначимо, що певна політична кон'юнктура робіт геополітиків пов'язана, по-перше, з тим, що вони вітали прихід НСДАП до влади як початок національного відродження країни; по-друге, вони не намагались пояснювати всі політичні події географічним детермінізмом. А. Дікс писав про необхідність визнання ролі «чистого прагнення до влади», К. Хаусхофер писав про роль «ниспосланного богом фюрера», який діє у відповідності до расового фактора [1, с. 204; 251, с. 24].

За думкою геополітиків, німецька політика не повинна переривати традиції колоніалізму, тому підтримували колоніальну політику монархічної Німеччини. Німецька колонізаторська політика повинна мати рівні права з іншими колоніальними країнами, тому що, проводячи колоніальну політику Німеччина одночасно сприяє їхньому розвитку, їхній цивілізації, допомагає управляти землями та природними багатствами. Треба зазначити, що подібна аргументація була розповсюджена не тільки в Німеччині. Перед Першою світовою війною про культурну зверхність французів писала французька

пропаганда, а російська сторона казала про світло, яке йде зі Сходу. Великі війни ХХ ст. обґрунтовувались ідеологічно, з використанням ціннісних орієнтацій.

Геополітики вважали, що світ пізнається інстинктивно, тому інстинкт на відміну від розуму пізнає життя як потік крові, сформованої ґрунтом. Ірраціоналізм як методологія геополітики не заважав давати об'єктивні рекомендації державній владі, тому аналіз співвідношення сил на континенті чи в світі проводився з урахуванням географічного розташування держави, принципів формування національних інтересів з економічних, політичних, культурних інтересів. Помилковим було використання науково недоведених термінів та понять расових теорій, біологічних, соціал-дарвіністичних поглядів на суспільну історію.

Отже, німецька геополітика передвоєнного часу виступала не тільки спадкоємцем географічного детермінізму, але й власне, як інструмент, який дозволяє будувати ієрархію цілей, методів і пріоритетів зовнішньої політики. Геополітика дозволяла визначати національні і глобальні інтереси держави, спираючись на територіальні, культурологічні, силові імперативи. Враховуючи «комплекс неповноцінності», який виник у Німеччині після Першої світової війни, можна припустити, що геополітичні докази відсутності необхідної території із-за високої щільності населення, відкритості кордонів на сході стимулювали формування напрямів державної політики та визначення її пріоритетів. Усвідомлення національних інтересів, приступність для нападів, уразливість позиції держави в системі міжнародних відносин ставали факторами, що стимулювали до загарбання та розширення територіального простору. Тим більше, що існувало негативне ставлення до будь – якої співпраці, навіть торгівля як засіб проведення регіональної та глобальної політики, використовувалась для посилення власної воєнної могутності.

У зв'язку з цим, уявляється необхідним розглянути проблему пруссацтва як певного виразника німецького характеру і те, як пруссацтво використовується в політичних доктринах. В ХІХ ст., коли інтереси Німеччини

поверталися на Схід Європи, особливе значення отримала Пруссія як особливий тип державного устрою всередині Німеччини. Інтереси Пруссії були орієнтовані на Схід, тому в середині країни сформувалася думка, що Пруссія повинна стати об'єднавчим ланцюгом між старим германським рейхом та східноєвропейськими державами. Відомо, що канцлер О. фон Бісмарк реалізував свій варіант політики – Пруссія стала ядром об'єднання Німеччини. У контексті цієї важливої події в історії Німеччини, пруссацтво як парадигма суто німецького розвитку, отримала особливе значення.

Як соціальний феномен пруссацтво включало політичні, культурні, національні традиції, які сформували парадигму, що Пруссія є могутньою державою, головним принципом організації якої було добровільне підкорення окремих інтересів цілому. В суспільстві виховувалось усвідомлення необхідності передачі особистих інтересів державі, тому були розповсюджені настрої відданості державі серед громадян. Пруссія була протестантською державою, наслідком протестантських богословських дебатів про ставлення підданого – християнина до держави стало утвердження лютеранського розуміння моделі ставлення. Принцип «двох влад і двох етик», створений М. Лютером вплинув на взаємовідносини між підданими і державою та сформував політичну пасивність. У майбутньому Церква, керуючись такою позицією, не протидіяла антилюдяному політичному режиму А. Гітлера, бо він сприймався як знаряддя Боже [112, с. 254].

Особливу увагу приділяли вихованню патріотичних почуттів, які несли в собі любов до землі, а також формували особливу гордість за місію Пруссії. У ХХ ст. пруссацтво як явище, що охоплює почуття «панування і сили», отримало особливе значення. З'явилися теорії про прусську місію в боротьбі проти російського більшовизму та створенні особливого типу соціалізму, заснованого на традиційних пруських цінностях: дисципліні, підкоренні, обов'язку, слугуванні національній спільноті. Ідея «пруського соціалізму» висловлювала посилення неонаціоналістичних настроїв після Першої світової війни та особливий розвиток отримала в працях молодоконсерваторів, О. Шпенглера.

Тим більше, що прусський міф стає загальнонаціональним і поступово входить в політичну традицію як частина поняття «тотальна держава» [267, с. 202].

На початку століття Німеччина стала на шлях модернізації. Політична модернізація ототожнювалася з демократичним, ліберальним прозахідним устроєм. Однак вона наштовхнулася на могутній спротив контрреформістських сил, які спиралися на давні і могутні імперсько-ізоляціоністські традиції [227, с. 14]. В чималій ступені цим традиціям сприяли витрати перехідного періоду, які проявилися в різкій ломці усталених соціальних структур, в кризі політичної системи; в кризі масової свідомості. Вважаємо, що німецька модернізація – це перехідний етап з однієї епохи в іншу, суспільство та культура невпинно рухаються вперед, асимілюючи нові отримані знання. Невирішеність важливих економічних, політичних проблем ХІХ ст. викликала нагальну потребу їх рішення у ХХ ст., але з використанням нових сил та з урахуванням нових обставин. Так, революція в Росії є продовженням всієї революційної традиції ХІХ ст. Загальною тенденцією був державний монополізм, який в Німеччині і Росії ідеологічно і політично перетворився в тоталітаризм, а в США і Великій Британії за допомогою ряду антимонопольних законів, пануючої демократичної традиції був обмежений. Для Німеччини важливу роль відігравав зовнішній фактор – Версальський мир, який обмежував суверенітет країни. Посилились пангерманські настрої, місіонерські сподівання на особливу роль Німеччини як противаги західному світові.

У 1906 р. Меллер ван ден Брук провістив ці настрої фразою: «Світ належить герою, а не торгівцю», в якій відобразилися властиві англофобські настрої, адже в англійському дусі найбільш яскраво виражені капіталістичні тенденції. Ідеологу молодоконсерваторів вторили М. Шелер, В. Зомбарт, К. Шмітт та інші. В. Зомбарт у книзі, що вийшла у 1915 р. заявив: «Ми – божий народ. Як німецька птиця – орел – летить вище всієї тварі земної, так і німець має право відчувати себе понад усіх навколишніх народів та споглядати на них

з безмежної вишини... Мілітаризм – ось виявлення німецького геройства... Це «Фауст» і «Заратустра» і бетховенська партитура в окопах» [172, с.107].

Е. Канетті писав про помилку Версальсько-Вашингтонської системи, яку скоїли, забороняючи всезагальну військову повинність німців. Проводячи аналіз специфіки націй за допомогою символіки мас, він говорив про армію як національний символ німців. Мілітаризм, оспівування воєнних, завойовницьких та колонізаторських подвигів, здійснених в минулому Німеччини, були властиві німецькому патріотизму, тому «заборона армії» ... була заборонаю «певного освяченого заняття, без якого він (німець) з трудом міг уявити собі життя. Заборона армії була подібною до «заборони релігії» [172, с. 108].

Версаль асоціюється з Веймаром, з республікою антинімецького типу, «внутрішньою Англією». Веймарська республіка як спроба політичної, духовної модернізації не могла встояти, адже на неї чинився великий тиск з боку антидемократичних сил. «Західній республіці» протиставлялася «німецька демократія», про яку О. Шпенглер писав, що в неї «... кожен має відповідне місце, свій соціалістичний ранг, свій талант до вільновольової дисципліни з внутрішнього перевершення, ... своє інтелектуальне почуття спільності» [220, с. 369]. Пруссацтво найбільш точно відображає такий власний вид демократії у німців, тому О. Шпенглер вважав, що воно як життєве почуття, що змогло зберегти німців від духовного занепаду і зберегти у них мудрість.

У його розумінні соціалізм – це фаустівське явище, яке не є системою милосердя, миру і турботи, а система волі до влади. «Мета його цілком імперіалістична: благодіяння в експансивному плані, не хворих людей, а життєдіяльних, які намагаються дати свободу діяльності, всупереч опору власності, народження, традиції. Соціаліст намагається організувати світ з боку форми і змісту, переробити, наповнити своїм духом» [220, с. 369]. У такому контексті, пруський соціалізм протистоїть і капіталізму, і марксизму, який прикривається маскою соціалізму, як писав Шпенглер, і є капіталізмом робітничого класу. Лише об'єднання пруссацтва і соціалізму повинно

врятувати Німеччину від впливів англійського ліберально-демократичного порядку, тому що «... сьогодні немає іншого народу, який би відчував таку потребу у вожді, щоби стати чим-то, щоби повірити в себе, але і немає іншого народу, який міг би бути відповідним в такій сильній ступені великому вождю» [172, с. 109]. Загальним тлом для роздумів О. Шпенглера є занепад Європи, тому мислитель вважав, що європейська політика, сама європейська система рухнула через внутрішні потрясіння, внаслідок чого європейська історія вступає в епоху цивілізації. Автор, що цитується, зазначає, що цій епосі будуть властиві агресивність, війни, зміщення центру впливу з Європи в інші зони, припинення панування білої раси над кольоровими. Європа вступила в період цивілізації, тому діють закони, властиві для цивілізаційного етапу розвитку. Імперіалістичне розширення простору, війна, політичний цезаризм, зверхність однієї людини над іншою – складові смислу нових часів.

О. Шпенглер створив узагальнену філософію політики для перехідного періоду якому властиво зростання ряду факторів. До їхнього числа можна віднести націоналізм, що виражається в антиномії «ми – вони»; очікування радикальних політичних мійр, впритул приходу до влади «уряду твердої руки» – політичний цезаризм як модель політичної влади; переоцінка традиційних гуманних цінностей; негативна оцінка значення і ролі раціоналізму, який змінено інстинктивізмом, що у політичному плані отримало вигляд агресії, расизму, адже інстинкт не передбачає моральні приписи. О. Шпенглер писав про месіанізм німців: «Третє царство – ось германська ідея, вічне завтра, з яким пов'язали своє життя усі великі люди, починаючи від Данте до Ніцше, Ібсена. – «Стріли прагнення до того берегу», – як написано у «Заратустрі» [220, с. 370]. Але сам Шпенглер з його песимістичною оцінкою європейського угасання не вписувався в реалії цього періоду, тому що до влади прийдуть політики, які вважають своїм провіденційним покликанням – відвернути занепад Європи. Ці месіанські погляди А. Гітлера та інших політиків стануть втіленням нового світосприйняття, якому *властива активна потреба у перебудовуванні європейського і світового порядку.*

М. ван ден Бруку властиві націоналістичні погляди, спрямовані проти всього, що не є німецьким. В своїй творчості він приділяв велику увагу націоналізму як особливому духовному і біологічному фактору, здатному внутрішньо об'єднати раси. Проблему расової єдності пропонувалося вирішувати не лише біологічними мірами, які піклуються про расову чистоту. У газеті "Gewissen", яку видавав 4-червневий клуб молодоконсерваторів, М. ван ден Брук писав: «Прибічники расової теорії повинні бути свідомими в тому, що вони заплутаються в нерозв'язаних протиріччях, якщо будуть намагатися підходити до раси з біологічною міркою і пробувати вивести расу за допомогою шлюбів... Вирішити ці протиріччя можна лише у тому випадку, якщо підняти проблему раси на духовну ступінь.» [44, с. 83]. Усвідомлення націоналізму як духовного ступеня передбачало появу нової сили, для якої ідея німецької нації буде абсолютною. Ця нова сила, або третя партія, зможе оновити Німеччину через заперечення західного демократизму і лібералізму, а також через зречення старого режиму. Вона повинна духовно сублимувати німецьку історію, виражати інтереси всіх німців з тим, аби зберегти Німеччину німецькому народові.

Націоналізм, за думкою М. ван ден Брука, є важливим фактором в політиці, тому що з його допомогою можна привернути робітників до політичної еліти, відволікти від класової боротьби. Заради цієї мети він виносить класову боротьбу ззовні, тому що розумів соціалізм як імперіалізм, а імперіалізм трактувався як експансивна політика територіального розширення. Якщо ж країна перенаселена, то імперіалізм стає необхідною реальною політикою. У подібній політичній ситуації націоналізм набуває вигляд класової боротьби, яка не насичена соціальними проблемами. Класова боротьба розумілася як боротьба пригнічених східних народів проти західних, а Німеччина відноситься до східних молодих народів. М. ван ден Брук вважав, що Захід старіє, його цінності не відповідають життю. Німеччина зможе перемогти Захід, об'єднавшись у «Консервативний східний блок» з східноєвропейськими країнами, до числа яких увійде і Росія, звільнена від

цінностей Заходу, тобто від більшовизму [271, с. 97]. Німеччина стане центром для молодих націй Сходу, тому він відносився з симпатією до революцій в східноєвропейських країнах, адже в них боротьба за національну незалежність поєднувалась з соціальними революціями. У зовнішньополітичному плані східноєвропейські країни, за його думкою, можуть бути визначені як союзники Німеччини. У своїй роботі М. ван ден Брук «Право молодих народів» писав: «Народи Сходу, які отримали тепер право на самостійність мусять зрозуміти до яких результатів вони прийдуть, ... з їх самовизначенням ... На тісній європейській землі не може бути жодної держави, яка протистоїть іншим, кожній повинно бути відведено місце в суспільстві ... І в цьому смислі отримає з часом смисл об'єднання всіх цих східноєвропейських народів в одне континентальне робітниче співтовариство» [271, с. 212]. Причому він заявляв, що німецька модель відродження може використовуватися і в східноєвропейських країнах, тому що розташування цих країн на європейському континенті передбачає єдність географічних та економічних зон.

Отже, М. ван ден Брук представляє течію консервативної революції у німецькій політичній традиції, яка моделювала розвиток країни у категоріях німецького відродження. Після Першої світової війни оформлюється система поглядів, яка ідейно і політично протиставляє Захід та Схід Європи. Вважалося, що західна централізована держава не придатна для східних країн, тому що території держав не співпадають з проживанням етносу, тому Схід повинен жити за іншими принципами. Відповідно, консервативна революція є протидією Великій Французькій революції, тому що Німеччина кардинально змінить систему цінностей. Вічні цінності можуть проявитися через панування, через знищення сучасних інститутів «демоплутократії». Реальну модель втілення ідеї знайшли у моделі прусського соціалізму, за якою прусська держава з сильною адміністративною владою повинна оновитися новим змістом – створенням справжнього соціалізму. У зовнішній політиці місія Німеччини – це створення східної зони, тому приєднання Австрії – це

повернення до давньої німецької культурної експансії на Схід. З цих позицій Третій рейх ставав спадкоємцем ідеї створення німецько-слов'янського рейху. Німецька модель відродження мусить стати парадигмою для східноєвропейських держав, тому що її розташування на європейському континенті припускає територіально-політичну єдність – федерацію.

Протиставлення німецького і англо-саксонського духу, антизахідні настрої були властиві також іншим представникам молодоконсерваторів, які немало зробили для розхитування системи Веймарської республіки, або «держави неповноцінних», за визначенням Е. Юнга. Він вважав, що часи правової держави закінчилися, тому треба звершити «консервативну антиреволюцію» по відношенню до Французької революції 1789 р. Але ця революція не повинна привести до встановлення тоталітарної держави, тому що тоталітарна держава знищить християнські підвалини суспільного життя. Наявність християнських підвалин суспільного життя зберігає можливі шляхи розвитку Німеччини. Пруссія як виразник протестантського духу з'єднує державу і робить її сильною, але католицтво з його універсальністю веде до створення рейху. У 1933 р. він вітав прихід НСДАП до влади, яку представляв як партію «консервативної революції», але так само як Е. Юнг відрікався від демократії, ця «псевдоконсервативна революція» заперечила його ідеї своїми політичними діями. Підкреслимо, що консерватори і фашисти розходяться в визначенні цілей і задач розвитку суспільства, консерватори не вимагають кардинальної ломки існуючих структур, а фашисти, навпаки, відштовхуються саме від ідеї докорінної ломки існуючих структур. Консерватизм не є екстремізмом, хоча молодоконсерватори недооцінили загрозу тваринного інстинкту, що здатний знищити людяність, тому що вона може не відповідати расовій шкалі.

Е. Юнгер – один із значних ідеологів молодоконсерватизму, уособлював націоналізм молодого покоління фронтовиків, літераторів [225, с. 282]. Революційний націоналізм ХХ ст. зрікається ліберального націоналізму ХІХ ст., тому що засновується на визнанні нерівності націй та реваншизмі. В

його уявленні, все в світі пронизано волею до влади, яка втілена у війні, бо лише вона радикально вирішує всі проблеми. Тільки війна може привести до перемоги надлюдина, тому закликав Німеччину до війни.

Вважаємо, що консервативній революції властива певна ідеалістичність, відірваність від політичних реалій. Революційний націоналізм ХХ ст. – це дія, агресія, це пропаганда нової моделі державного ладу за типом військової субординації. Е. Юнгер вважав, що обов'язковою умовою існування нової держави повинна бути нація як «кровна спільнота», тому держава буде нагадувати модель воєнного типу. Ідеї революційних націоналістів ХХ ст. наповнені волею, пристрастю, критикою будь – якого іншого націоналізму, але конкретної моделі політичної діяльності вони не пропонували. Тому агресивна енергія спрямовувалась, за відсутністю війни, на внутрішнього ворога – демократичну Веймарську республіку. Е. Юнгер закликав німців до загальної мобілізації, вважаючи, що тільки у такий спосіб можна перебороти демократію.

У такому ж подоланні демократії, тільки у юриспруденції, брав участь К. Шмітт. За часів Веймарської республіки професор був опонентом демократії, принципів парламентаризму, віддаючи перевагу динамічним стосункам лідера і народу, які об'єднані расовою єдністю. Він вважав, що підґрунтям права повинні бути раса, національний арійський дух і воля фюрера. Професор Шмітт аргументував, що юридичні норми повинні відповідати волі народу, авторитетом якого є фюрер. Фюрер реалізує потреби расової спільноти за допомогою держави. На практиці втілення норм расової юриспруденції означало позбавлення будь – яких прав інших етнічних груп, не – німців. Повноцінними суб'єктами расово-народного права були лише представники народної «органічної спільноти».

Саме расовий фактор був для К. Шмітта виразником народної волі та підґрунтям для легітимації влади фюрера. «... Расова подібність німецького народу у процесі його уніфікації є обов'язковою підставою і підґрунтям концепції лідерства» [217, с. 377]. Фюрер отримав владу на парламентських виборах, але, як пояснював професор права, легітимність залежить від расової

єдності народу. Отже, єдність раси, воля фюрера – це джерела права, тому наступні рішення фюрера стають правовою базою державного життя. Фюрер і партія ставали над правом, над державою, над законом, що означало тотальну владу, імунітет перед юрисдикцією держави [128, с. 137]. На наше переконання, особливість юрисдикції, запропонованої К. Шміттом, полягала у підкоренні права державній владі на підставі ідеологічної аргументації, що також властиво іншим тоталітарним державам ХХ ст. Нацистська доктрина визнавала лише детерміноване расою право. Отже, ідеї висловлені професором К. Шміттом щодо детермінації права, допомагали деструкції демократичної держави та знищували загальну правову базу.

До загальнотеоретичних джерел ідеології націонал-соціалізму можемо віднести теорії, які можна класифікувати як філософію політики «майбутнього», тобто філософське конструювання сутності, методів введення політики в ХХ ст.

Криза просвітницької моделі світу викликала негативне ставлення до розуміння розуму як основи світобудови. Сліпа воля отримала першість перед розумом.

А. Шопенгауер писав про першість волі перед розумом, тим самим заперечуючи пізнавальні функції розуму, а також можливості раціональної перебудови дійсності. В його розумінні, воля – єдина володіє об'єктивністю, розум виконує службові функції стосовно неї. Світ, що твориться волею безглуздий, тому що воля ірраціональна і так само безглузда, як і світ, що створений [219, с. 15]. Таке розуміння світобудови переноситься на історичний процес, який не може бути прогресивним, бо супроводжується втраченими можливостями, бідністю. Філософія А. Шопенгауера просякнута песимізмом і трагізмом. Як антагонізм песимізму виступає іудаїзм, який критикує філософ. Іудаїзм оптимістичний, в ньому головне – воля до життя, до збереження расі. Філософ робить висновок, що іудеї – це незаконно існуючий народ. Таким чином, критика релігійних уявлень перейшла в погляди, що близькі до антигуманних та антисемітських [Цит. за: 28, с. 27]. Використовуючи метод

протиставлення релігії як квінтесенції духовності народу, як і самі народи, видатний філософ не був поодиноким у своїх поглядах щодо розгляду історії народів.

Одним із видатних представників філософії життя був німецький філософ Ф. Ніцше, значення творчості якого для світової філософії визначилося лише в ХХ ст.

У часи масової ейфорії, пов'язаної з об'єднанням Німеччини, видатний філософ писав про обмеження вільнодумства, невідворотно пов'язаного з посиленням бюрократизації і мілітаризації державної політики. Представнику індивідуалізму, було незрозумілим почуття ототожнення народу з державою, оскільки у його розумінні, народ є духовним утворенням.

Довгий період творчість Ф. Ніцше відносили до духовних джерел націонал-соціалізму. В якості доказів наводились цитати з його творчості, інтерпретації у публіцистиці націонал-соціалізму. За нашими спостереженнями, це однобічний підхід до творчості великого філософа, оскільки він не виражав інтересі певного класу, групи. Ф. Ніцше – філософ-індивідуаліст, мета філософії якого полягає у зміні духовного світу людства, тому його твори можуть бути осмислені як моделювання можливого варіанту розвитку людської історії. Йому, одному з перших, вдалося побачити у ХІХ ст. те, що проявилось лише у ХХ ст., а саме тотальне підкорення людини людині. Він розумів, що аморалізм, експансіонізм, крайній радикальний націоналізм з'явилися із заперечення божистого в людини, тобто із заперечення духовного в тілесному.

Тим не менш, його творчість була інтелектуальною спокусою для людства, бо те, що він описував як передбачення майбутнього сприймалося людьми ХІХ ст. досить привабливо [87, с. 36]. «Грядущий час», це час боротьби за панування над землею, її будуть вести в ім'я фундаментальних філософських учень – таке його пророцтво про ХХ ст. У певному сенсі Друга світова війна, за нашою думкою, була суто ідеологічною.

Одна із основних проблем філософії Ніцше – це проблема релігії. Історія панування християнської релігії існує паралельно з історією бунту проти Бога.

Бунт ставив у центр світостворення людину, яка не має обмежень у поведінці. Ігнорування значущості і цінності людського життя переходило в визнання можливості вбивства. «Все дозволено» і визнанням цього факту, бунт заходив у глухий кут. Філософ, підтверджував можливість подібної ситуації в суспільстві, доводить думку до того краю, коли щезає традиційна мораль у суспільстві. Мислитель пропонує свій варіант моралі універсалу, в якому Бог відсутній, що за думкою А. Ігнатова, підняло ірраціональне в людині [87, с. 37]. Виходячи з розуміння історичного розвитку соціуму як боротьби цінностей «панів» і «рабів», він називає нову мораль – мораль «панів і рабів». Його модель моралі стоїть вище добра і зла, по той бік добра і зла. «Є старе безумство, воно має назву добра і зла», «... Ти не мусиш вбивати! Ти не мусиш грабувати – такі слова священні ... Але я запитую Вас ... хіба в самому житті немає грабунку і вбивства? .. О брати мої, розбийте, розбийте старі скрижалі» [272, с. 145-146]. Бажання звільнити людину з під влади моралі, на жаль, привело до уярмлення тоталітаризму, де відсутня свобода думки, але присутнє підкорення тому, хто «знає істину» – лідеру, ідеологу.

Філософія Ф. Ніцше цілеспрямована та активна, він намагається змінити людство, тому створює еталон майбутньої людини в вигляді надлюдини. Сутність надлюдини у тому, що вона дозволяє собі бути мислячою і здатною до постійної творчості [272, с. 151].

Творчість Ніцше багатогранна: вона складається із філософських, етичних, естетичних, соціологічних аспектів, синтетичне об'єднання яких підкорено основному завданню – критичному аналізу попередньої духовної культури людства і створенню нової культури, яка спроможна змінити людство. Однією з причин, що викликала переосмислення європейської духовної традиції у теорії моралі, теорії релігії, соціології, була європейська криза демократичного, егалітарного характеру політичних систем [149, с. 132].

Причини кризи демократизму Ніцше вбачав у таких передумовах :

Духовна атмосфера суспільства, на його думку, була вражена «релігійним лицемірством», тобто атеїзмом, що прикривався псевдорелігійністю,

порушенням моральних норм людського співіснування, уніфікацією людей під виглядом рівності, «масовою культурою», що ідеологічно інтерпретує реалії на догоду правлячій еліті.

Парламентаризмі та ідеї лібералізму наприкінці XIX ст. переставали, вважав філософ, відповідати амбіційним претензіям політиків. Змінилось ставлення до понять особистого і народного суверенітетів, міжнародне право вже інтерпретується з позиції сили.

Антигуманне ставлення до індивідуума проявлялось у цей період у теоріях расистського, соціалістичного тлумачення, підкорених ідеї зміни політичних систем. Відбувалася диференціація народів на «вищих» і «нижчих» за біологічною ознакою. Підлеглість соціалістичних теорій футуристичній безликій меті «світлого майбутнього» також заперечувала значимість людини як індивідуума, заперечувала її свободу, віддавала пріоритетну роль колективу.

Аналіз вказаних передумов привів Ф. Ніцше до розуміння того, що нівелювання особистості, ідеологічна обробка населення для реалізації політичних амбіцій економічних, політичних лідерів, а також посилення монополії держави, «масова культура» невідворотно приведуть до зміни існуючих демократичних систем. Імморалізм, знищення релігійних норм, нехтування совістю, гадав він, звільнили людину від Бога, але приведуть до залежності людини від особистого і чужого свавілля. Аполітичне у своїй масі населення, не витримавши власної свободи, віддасть право розпоряджатися нею вузькому колу осіб, адже почуття залежності і покори є характерними, на його думку, для людської маси.

У своєму проєкті майбутнього Ф. Ніцше вибудував таку модель суспільства, в якому елітаризм, нерівноправність, розподіл суспільства на «вищих» і «нижчих», гіпертрофований індивідуалізм і безлика маса – характерні для нового світу, який генетично виростає із старого.

Футурологічний прогноз великого філософа є суб'єктивним аналізом варіативності генезису демократії наприкінці XIX ст. Подібний варіант суспільного розвитку, хоч і забарвлений особистісними настроями філософа,

тим не менш, як нам уявляється, є футурологічною моделлю. Хоча політична реальність тоталітарних режимів найточніше відповідає запропонованій моделі. Справа в тому, що елітарність філософії німецького мислителя – це інтелектуальна елітарність, яка проявляється, на його думку, у прагненні збереження культури, творцем якої є індивідуум, а не маса. Політична і культурологічна оцінки ієрархічності елітаризму у розвитку суспільства, на думку вченого, несуть різне смислове навантаження.

Творчість Ф. Ніцше дає можливість визначити тенденції переродження демократичних систем у тоталітарні на прикладі германської держави першої половини ХХ ст. Об'єктивна ситуація перехідної доби виражена у піднесенні реваншизму та революційного націоналізму, у невирішеності економічних, політичних, соціальних проблем, в ідеологічній демагогії радикальних партій, сприяє створенню у суспільстві тенденції до встановлення уряду «твердої руки». На нашу думку, що подібні ситуації мають тенденцію повторюватися на різних етапах становлення і розвитку демократичних систем у щойно утворених державах, в силу об'єктивних причин, що простежені у творчості Ніцше, ще у другій половині ХІХ ст.

Творчості Ф. Ніцше не властиві точність і ясність формулювання думки. Образність, афористичність формулювань дозволило існувати різноманітним варіантам інтерпретацій, до того ж філософ виокремив пізнання, пояснивши його як сліпу гру інстинктів і суб'єктивних бажань. У наступних інтерпретаціях його ідеї отримали вульгаризовані образи: надлюдина перетворюється у фюрера, люди поділені на «вищих» і «нижчих» за біологічною ознакою. Визначивши свою зовнішню політику як «велику політику», націонал-соціалісти посилались на Ф. Ніцше як філософа, що проголосив необхідність війн, насилля. В його останніх роботах багато роздумів щодо об'єднання Європи, багато критики політики Отто фон Бісмарка як провінційної, в'ялої, що пригнічує інстинкт німців панувати. Пропонувалося об'єднання майбутньої Європи у своєрідні Сполучені Штати Європи під егідою великої Німеччини, у якості аргументу наводилася теза про вихід на авансцену європейської політики

Росії, у якій філософ вбачав велику силу волі, тому і пропонував об'єднання під егідою Німеччини [Цит. за: 145, с. 84-88]. Точно помічена тенденція до європейської інтеграції, яка отримала своє втілення у ХХ ст., однак була презентована з оспівуванням війни. Треба зазначити, що інтеграційні структури ХХ ст. на відміну від інтеграційних структур, які були налаштовані на війну, носили мирний характер. Але філософ підмітив смисл об'єднання більш характерний ХІХ ст., хоча основних акторів великої європейської політики назвав вірно. Сучасна європейська політика щодо інтеграції національних держав заснована на економічній, культурній, політичній співпраці. Усвідомлення такого механізму об'єднання виникло після великих війн, коли проблеми національного характеру вирішувались примусовим насильницьким шляхом, в підґрунті якого знаходилися расовий розділ, економічний, політичний геноцид.

Ф. Ніцше писав у «Так казав Заратустра», що війни є необхідними, бо вони припиняють стагнацію мирного співіснування, вони примушують посилюватися національні сили, створюють нове, ламають старе, те що віджило [272, с. 38]. Треба звернути увагу, що філософія Ф. Ніцше також має певний ідеологічний аспект. Окрім аксіологічних питань проблема переоцінки цінностей зачіплює питання суспільного розвитку, тому переоцінка цінностей, потреба у міфах як способу пояснення суспільного розвитку розкриває реалії ХХ, напевно, і ХХІ ст. Орієнтаційні кризи ще не раз струшували Європу, світ та вимагали переоцінки співвідношення суспільного та особистого. Тому неодмінно посилюється роль еліт, від яких залежало формування історичної свідомості, історичної пам'яті та духовної насиченості культурних процесів, наявність моралі або її відсутність при вирішенні політичних питань.

Також зазначимо, що Ф. Ніцше не належав до представників духовної культури, які підтримували расизм або крайній націоналізм. Навпаки, він усіляко відсторонявся від націоналізму, який ототожнював з державою та зосереджувався на духові, волі як складових духовної культури.

Моделюючи політику майбутнього, філософ багато говорив про війну, що в певному сенсі відображало розвиток політичного процесу у боротьбі за впливи у світі, але є певна відмінність – Ніцше казав про перспективи західноєвропейської політики у контексті єдності та реалій великої політики.

Велика політика може включати як економічне, політичне, культурне співробітництво, так і війну, геноцид. Якщо поєднувати війну з расовим розподілом, як було зроблено у майбутньому націонал-соціалістами, то це приведе до геноциду, а не до європейського співробітництва.

Представник прагматичного ставлення до війни В. Ленін вважав, що війни треба використовувати для зміни суспільного ладу, наприклад, для прискорення розвитку і загострення протиріч. В. Ленін підкреслював, що війни поневоленої нації проти тих, хто поневолює є справедливими. Присутня певна ідентичність вимог «третіх партій» проти старих політичних сил: і комуністи, і націонал-соціалісти намагалися використати війну як спосіб вирішення проблеми, але мета була різна, адже моделі суспільного розвитку були не тотожні.

Активний перехід ідей у стадію політичного втілення став можливий завдяки усвідомленню важливості використання міфів для ідеологічної роботи з масами. Розуміння ідеології як соціальної міфології має в немарксистській філософії традицію, яку представляють А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фрейд та інші [145, с. 56]. Ф. Ніцше писав, що психологія індивіда має потребу в фікції, в ідеологічній підкорці особливу роль відіграє саме міф [57, с. 75]. Використання міфу в ідеологічному діянні вкрай важливо, тому що управляти і духовно направляти людей в епоху мас, соціальних катаклізмів, традиційними раціональними засобами стало фактично неможливо, адже натовп в силу психології не дослухається до раціональних вимог. Г. Лебон довів, що на суспільну думку краще впливати словом, що треба маніпулювати суспільною думкою за допомогою органів почуттів, тому що, як писав Н. Макіавеллі, «управляти це значить примусити повірити» [106, с. 14]. Політичні еліти використовували міф, міфотворчість з метою спрямування напрямку розвитку

суспільства в певному напрямі за допомогою створення ідеальних цілей, систем цінностей, використання ритуалу. Створюється уявлення включення мас у політичний процес. Міфи стають стражами, за думкою Ф. Ніцше в «Народженні трагедії з духу музики», під охороною яких зростають молоді розуми та знаком, яким людина оцінює своє життя [Цит. за: 145, с. 57]. Тоталітарні режими довели використання міфу для маніпулювання масами до довершеності.

Такого роду антигуманізм, антиінтелектуалізм, міфотворчість властиві умонастроям різноманітних прошарків населення. Наприклад, Л. Клагес створив філософію протиставлення духа душі [279, с. 23]. Він вважав, що дух як носій думки не може охопити глибину, виразність дійсності, адже руйнує її цілеспрямовано. Дух є ворог життя і душі, тому що тільки душа спроможна сприймати дійсність в цілому. Людина може спасти душу від духу, в цьому їй можуть допомогти інстинкти. Інстинкт для людини виступає як критерій визначення належності до стадної людини або до людини – пана. Філософія часів імперії була позбавлена незалежності, перетворилася в обслуговуючу науку для формування ідеологічних уявлень та політичної доктрини націонал-соціалізму. Надзвичайно важко було зберігати об'єктивність, коли суспільна ситуація вимагала особистого вибору у відповідності до політичної лінії.

Таким чином, можемо прослідкувати як філософські поняття переносилися у політичне поле, адже життя для багатьох представників філософії – це зростання, натиск, боротьба, війна; смерть – це бюргерське намагання до умиротворення, тому найбільш вірним для життя вважалося сприйняття дійсності як «певної послідовності перемог», як «несподіваний вибух сили». Наприклад, Д. Сорель вважав, що міф в політичній боротьбі використовується в якості емоційної і вольової рушійної сили. «Мова символів, погоджувався він з Бергсоном, більш за все придатна для описання рухів, тобто соціальних трансформацій» [199, с. 81]. Перевіряти логічними схемами міф, реальний він чи ні, не потрібно, тому що так безпосередність життя збідніла б.

Активне перетворення ідей на політичну практику стає можливим завдяки усвідомленню важливості використання міфів для ідеологічного згуртування мас. Використання міфів в ідеологічному впливі важливо, тому що урядувати та духовно спрямовувати людей в епоху мас і соціальних катаклізмів традиційними раціональними засобами практично неможливо. Г. Лебон писав, що думки людей формуються не під впливом розуму, а після дуже повільного опрацювання у несвідомому [106, с. 14]. Вплив на суспільство можливий завдяки використанню міфу, яким необхідно маніпулювати з метою включення почуттів. Політичні еліти використовують міф з метою спрямування енергії суспільства за визначеним державою шляхом. Створюються ідеальні цілі, системи цінностей, ритуали, які одночасно стають способом існування в суспільстві. «Природа людини та образ життя формують потенціал для інвазії ідеології у свідомість», – підкреслює Ю. Сорокіна [179, с. 18]. Достатньо сприйняття лише невеликою групою ідеї, дискусії щодо мети розвитку, діяльності впливових адептів ідеї, які зроблять її популярною у суспільстві. Далі включається механізм зараження, як писав Г. Лебон, тобто духовна атмосфера суспільства – наука, публіцистика, суспільна думка – наповнюють ідеями, міфами, ритуалами. Створюються враження включення мас у політику, хоча вони можуть бути використані для політичних акцій, які носять антинародний характер. Г. Лебон писав, що на натовп можна впливати лише словом, тому безпосереднім завданням політиків є «перейменування або найменування популярними або нейтральними назвами тих речей, що натовп не виносить під їхніми попередніми іменами [106, с. 207], тому аргументація в політиці повинна бути у вигляді тверджень, перебільшень, повторів, але не в якому випадку у вигляді доказів з роздумами. Дж. Сорель вважав, що політичний міф дає емоційно-вольову рухому силу, причому неважливо, чи буде міф реальним і здійсненим. За його думкою, щоб міф закріпився у серці, потрібні вирішальні події, акції насилля [Цит. за: 249, с. 23]. Зазначимо, що у такому закріпленні міф буде переможцем по відношенню до наукової, філософської аргументації.

Висновки до Розділу I

Інтелектуальна історія Німеччини є складною сукупністю гуманних і антигуманних ідей, етичних, філософських, політичних, військових теорій та прикладних рекомендацій. Багатство культурної сфери суспільства проявилось в створенні теорій різного смислу, адже в період створення і становлення німецької національної держави існувала тенденція переходу філософів, істориків, соціологів в статус державних науковців. Політична ангажованість простежується в працях багатьох мислителів, але також реалістичний той факт, що життя ідей, їх інтерпретація можуть отримати непевний смисл, так як в силу зворотного впливу ідей, вже політика трансформує ідеї у необхідному їй напрямі. Інтелектуальне життя однієї країни не є відірваним від загального розвитку ідей всієї епохи. Наприклад, практично одночасно з німецьким антисемітизмом створюється расова теорія антисемітизму Е. Ренана, Е. Дрездмонта у Франції. В Австрії існувало багато таємних товариств, які проповідували аріософію, серед яких таємне товариство Гвідо фон Ліста, таємний чин Юрга Ланца фон Лібенфельса, які були центрами расового антисемітизму. Проведений аналіз теорій, концепцій дозволив виявити світоглядні підґрунтя, витоки формування політичної ідеології націонал-соціалізму, основні положення якої відповідають ірраціональній расовій та антидемократичній традиціям політичної думки.

Отже, виходячи з критерію характеру впливу теоретичних джерел на формування доктрини націонал-соціалізму можемо запропонувати класифікацію джерел:

- загальнотеоретичні концепції, що формували моделі розвитку політичної культури, філософії «політики майбутнього»;
- опосередкований вплив, тобто створення відповідного інтелектуального клімату та формування проекту розвитку країни в контексті ірраціональних теорій нації та вертикалі соціальних зв'язків;

– прямиий вплив, тобто теорії, концепції, що безпосередньо формували напрями політики та вплинули на світосприйняття ідеологів націонал-соціалізму.

Політична доктрина націонал-соціалізму досліджена за допомогою ідейного, ціннісного аналізу духовних альтернатив Німеччини.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НІМЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

2.1. Компаративний аналіз політичного феномену фашизму і німецького націонал-соціалізму

До проблем перехідних суспільств пострадянських країн можна віднести елементи тоталітарної політичної культури, а також практику використання інструментів державного управління, що ґрунтуються на моделі радянської системи. Несформованість інститутів громадянського суспільства може посилювати роль держави та політичних лідерів у вирішенні стратегічних та тактичних завдань розвитку країни. Від держави та її політики в сфері забезпечення прав і свобод залежить варіативність використання методів управління соціальними процесами. Небезпечною формою політики буде посилення та розповсюдження ціннісних орієнтацій, моделей поведінки, які носять антидемократичний характер, посилюють опозицію «ми – вони» та руйнують горизонтальні зв'язки в суспільстві та політичній нації. Не буде перебільшенням сказати, що соціально-політичний та ідеологічний компонент панування тоталітарного типу в умовах включення великих груп людей в політичний процес в умовах масового суспільства посідає чільне місце серед найбільш актуальних проблем політологічних досліджень. Одним із шляхів вирішення складних проблем історичної пам'яті щодо подій середини ХХ ст. є «пророблення» минулого, тобто осмислення закономірностей та конкретних форм діяльності тоталітарного режиму на прикладі націонал-соціалістичного режиму в Німеччині [2; 178].

Теоретико-методологічна основа дисертації формувалася у відповідності до специфіки об'єкта дослідження, що вимагає створення комплексної методології. Для аналізу націонал-соціалізму як політичного феномену недостатньо використовувати соціально-економічний підхід, адже націонал-

соціалістична модель панування демонструє певну зневагу до економічних інтересів, віддає пріоритет ідеологічним настановам. У дослідженні використано варіант системного аналізу, запропонованого Г. Алмондом, адже цей варіант системного аналізу дозволяє дослідити взаємозв'язок політико-інституційної та політико-ідеологічної підсистеми політичної системи тоталітарної Німеччини. На обмеження соціально-економічного підходу до аналізу суспільних систем вказує, зокрема, М. Барг, який окреслює необхідність описання соціально-політичної матриці у формуванні напрямів державної політики. Для дослідження системи тоталітарного панування стали у пригоді методологічні надбання Т. Парсонса, В. Корнхаузера щодо дослідження «масового суспільства» як макросистеми певного рівня розвитку та надбання Х. Арндт щодо аналізу процесів атомізації, що приводять до формування тоталітарного панування. Теоретичний підхід К. Леві-Стросса, П. Рікера, Р. Арона дозволив дослідити сутність, функції політичної ідеології націонал-соціалізму в практиці нацистської держави. Не менш важливим для аналізу типу ідеології націонал-соціалізму, її адаптивних можливостей у перехідних реаліях є використання системного підходу, запропонованого О. Маліновським.

Загальнотеоретичні основи вивчення праворадикальних тоталітарних рухів було закладено в роботах таких вчених, як Т. Адорно, Х. Арндт, Р. Арон, К. Зонтгаймер, Е. Канетті, А. Камю, П. Концен, Х. Ортега-і-Гассет, О. Фридрих, Ф. Хайек [Див.: 2; 6; 8; 84; 92; 91; 101; 146; 201; 205].

Окремо слід відзначити роботи, що з'явилися в різні часи і були присвячені сучасній методології дослідження фашизму і націонал-соціалізму. Насамперед, це роботи В. Бариса, Б. Бессонова, О. Бланка, О. Галкіна, Е. Джентіле, В. Ковалю, Й. Феста, У. Еко, Ф. Бауера, М. Брошата, М. Клеменца, О. Данна, Х. Гребінг, В. Віпперманна [Див.: 13; 26; 29; 43; 62; 98; 195; 223; 234; 234; 238; 241; 242; 249; 287].

Подальша розробка та вивчення реальної практики діяльності нацистського режиму, зокрема у внутрішній соціополітичній та зовнішній

сфері, представлена в публікаціях як зарубіжних, так і вітчизняних фахівців, серед яких А. Аветян, В. Буханов, В. Волков, М. Геффернен, А. Дорпален, О. Кутарев, Д. Проектор, П. Рахшмір, В. Розумюк, В. Руге, Х.-А. Якобсен, М. Брошат, А. Майер, В. Міхалка, Й. Петцольд, В. Віпперманн [Див.: 1; 36; 41; 50; 77; 103; 158; 162; 168; 169; 264; 240; 267; 268; 273; 287; 288].

Фашизму як політичному феномену присвячені численні наукові дослідження, в яких він досліджується з різних методологічних позицій. Вважаємо за необхідне підкреслити, що дослідження фашизму переплетені з політичною дійсністю, тому значною мірою залежні від класової, ідеологічної позиції, адже можливість встановлення диктаторських режимів з антидемократичною, популістською, ідеологічною і терористичною насиченістю методів влади залишається актуальною.

У загальному контексті тоталітаризму як феномену ХХ ст. виокремимо ідеологічну, соціально-політичну складову діяльності нацистського режиму. Цей структурний елемент є визначальним для вивчення взаємозалежності діяльності держави та ідеологічних настанов в умовах тоталітарного режиму в Німеччині в ХХ ст. Вважаємо, що високий рівень поглинання державою громадянського суспільства, більший рівень концентрації влади, терор та ідеологічна відмінність є факторами, що свідчать про фашизм як родову модель, паттерн і націонал-соціалізм як німецьку форму фашизму. У суспільному житті існує багатовекторність розвитку, яка залежить від багатьох чинників. У розгляді націонал-соціалізму звернемо особливу увагу на взаємозв'язок системи владної діяльності щодо створення тоталітарного суспільства і проведення зовнішньої політики з ідеологічною надбудовою.

Націонал-соціалізм є формою фашизму як загального явища праворадикальних тоталітарних режимів. Об'єднання праворадикального типу мають багато спільних рис, але є відмінності в діяльності та цілях політичних інститутів та в ментальній, соціокультурній складовій суспільного життя. Комплексний характер дослідження дозволить проаналізувати специфіку тоталітарного режиму в Німеччині. Субстратом нашого підходу до

тоталітарного панування є ідеологічне, інформаційне та соціально-політичне обґрунтування його діяльності. Націонал-соціалізм був одною із можливих моделей розвитку Німеччини, його зростання стало можливим завдяки попередній антидемократичній соціально-політичній матриці.

Серед методологічних підходів дослідження фашизму можна виокремити теорії, що персоніфікують фашизм і націонал-соціалізм, прив'язуючи до особистості А. Гітлера; існують консервативні теорії, які характеризують фашизм як рух до організації соціального ладу; до ліберальних теорій відносяться ті, що розглядають націонал-соціалізм як прояв жорстокості, расового і національного егоїзму, бунт проти культури; також є теорії, які розглядають фашизм як неідеологічний рух, а рух до загарбання влади.

У контексті тоталітарного етапу політики ХХ ст., фашизм і комунізм виникли внаслідок розвитку сучасного індустріального суспільства. Наприклад, відомий дослідник Г.-А. Якобсен провів дослідження зовнішньої політики Німеччини з 1933 р., встановив спадковість напрямів і пріоритетів зовнішньої політики та прийшов до висновку, що Друга світова війна була, з обох боків, тотальною ідеологічною війною на знищення [226]. Він відзначив, що фашистські держави намагалися поділити джерела сировини та життєвий простір, бо їхня політика була наслідком пізньоімперіалістичної політики сили. Експансія Німеччини, Японії, Італії стала результатом достатку капіталу, людей і товарів та реакцією «короткого замикання» на політичну депресію, економічну кризу і збідніння людей. Г.-А. Якобсен визнає расизм і економічну експлуатацію головними рисами і цілями фашизму в Східній Європі. У фашистського режиму був латентний період підготовки до війни, тому з 1938 р. почалася фаза відкритої експансії з розв'язанням війни у 1939 р. Ідеологічна складова діяльності режиму проявилася також в тому, що ідеологічні служби під керівництвом А. Розенберга виховували німецький народ у героїчно-бойовому фанатичному дусі, проводили уніфікацію імперських німців та орієнтувалися на створення нового ладу в Європі на расовому ґрунті.

Дослідник ліберального напрямку Ю. Кокка справедливо вважає, що нацизм і соціалізм мали різний характер, бо фашизм пронизаний расизмом, антисемітизмом, ворожістю до демократії, свободи та прогресу. При цьому підкреслює, що ідеологія фашизму мала антибуржуазні елементи – антикапіталізм, антиєрархічні гасла, тому робить висновок про дволикість ідеології націонал-соціалізму: одночасну ідеологічну реакційність і революційність, але опора на дрібнобуржуазні прошарки не дозволяє класифікувати фашизм як революційний рух [Цит. за.: 120, с. 118]. А. Планк, який належить до соціально-демократичного напрямку, підкреслює, що головною ознакою відмінності між фашизмом і соціалізмом є зовнішня ознака, тобто політична практика. Фашизм був орієнтований на загарбання інших територій, соціалізм проводив соціальні зміни всередині країни.

Г. Маркузе в «Боротьбі проти лібералізму в тоталітарному варіанті держави» [9, с. 149], як і В. Віпперманн [288] ставить питання про можливість породження фашизму із ліберальної економіки та перехід до тоталітарно-авторитарної держави.

Т. Парсонс у статті «Демократія і соціальна структура у донацистській Німеччині», що згадується в «Системі сучасних суспільств» висловлює свій погляд на фашизм [148]. Соціолог не розглядає соціально-економічну структуру, а досліджує психічну схильність до «радикально-емоційного відокремлення» від існуючого ладу. Причину фашизму бачить у романтизмі, який, думаємо, можна сприймати як аналог міфу, якій зріс на ґрунті раціоналізму, тобто упорядкованої структури монархічного суспільства, руйнація якого посилила внутрішню ворожнечу до конкурентів іншого етнічного походження. Важливо підкреслити, що структурно-функціональна теорія Т. Парсонса визнає фашизм як соціологічно недиференційоване порушення зв'язку соціальної системи, а також як тип легітимації влади, коли фашизм виступав стабілізатором панування. Особливої уваги заслуговує аналіз ціннісного аспекту або ціннісної моделі культури в дослідженні фашизму як одної із форм прояву тоталітаризму.

Суттєвим для розуміння походження тоталітаризму є підхід, запропонований В. Корнхаузером. В створеній теорії масового суспільства виводить тоталітарний масовий рух з соціального базису, відкидає класовий підхід, бо той є актуальним для традиційного суспільства, але не для доби масового суспільства. Люди звертаються до масового руху не на підґрунті економічного інтересу, а на підґрунті обурення проти теперішнього та надії на дещо нове у майбутньому [102, с. 167]. Масові рухи стають актуальними, тому що швидка примусова урбанізація, швидка індустріалізація, примусова заміна автократичної системи на демократичну стають причинами руйнації проміжних структур між індивідом і державою. Перехідний період до індустріалізації і урбанізації не легітимував проміжні організації, вони не пройшли необхідної еволюції, тому відбувся процес «розпорошення» робочого класу і створення «масового суспільства». Виникає парадокс, бо «масове суспільство» ненависне масам, тому вони «нападають» на автократичну державу, в якій немає проміжних організацій, які б захищали їхні інтереси. Тоталітаризм виникає як бажання маси панувати. Зазначимо, що теорія масового суспільства розкриває механізм створення тоталітарного режиму з середини суспільства, покладає відповідальність як на владу, яка не підтримала соціальні права громадян, так і на самих громадян, які радикально протистояли сучасним суспільним формам, але не піклувалися про захист своїх прав у тоталітаризмі [102, 169].

Наступною парадигмою дослідження фашизму є визначення його родовим явищем. Італійський дослідник Д. Джентиле вважає, що існує фашизм як родове явище, якому була властива висока ідеологізація суспільно-політичного життя, де ідеологія виконувала функцію релігії [62].

Відомий німецький дослідник В. Віпперманн підкреслює що фашизм і комунізм створюють різні суспільні системи, але наголошує, що Друга світова війна була війною світосприйняття. Вважаємо, що найважливішою ознакою тоталітаризму є ідеологічна монополія щодо цілей розвитку держави, відповідно, тоталітарний характер націонал-соціалізму проявився у пріоритеті

ідеологічної складової політичної практики режиму, в тому числі, і в розв'язанні війни.

В. Віпперманн підкреслює, що на відміну від консерватизму, лібералізму, в понятті «фашизм» немає змісту [287; 288]. Але зі створення «Partito Nazionale Fascista» у 1921 р. все частіше зустрічається перенесення поняття фашизм на неіталійські організації, наприклад, В. Ленін називав «чорну сотню» в Росії фашистами [288, с. 12]. Комуністичні і соціалістичні автори характеризували неіталійські антиреволюційні рухи і режими як фашистські, бо розуміли фашизм, за рішенням V Світового конгресу Комінтерну, як інструмент боротьби буржуазії проти пролетаріату, тобто характерною ознакою визнавали соціальну функцію. Така позиція не враховувала особливості розвитку фашизму і різноманітності форм диктатури в конкретних країнах, на що, наприклад, звертав увагу Г. Дімітров. Теорія соціального фашизму залишалася впливовою після Другої світової війни, наприклад, лише у 1980 р. Курт Госвайлер і Дітріх Айххольц запропонували необхідність порівняльного дослідження фашизму. О. Шифрін підкреслював, що існує явище політичного міжнародного фашизму, тому критерієм порівняння пропонує обрати соціально-економічні відносини, які існували в країнах, де виник фашизм. До соціально-економічних факторів відносить масово-психологічну привабливість ідеології фашизму для середнього прошарку. А. Гурланд підкреслював, ще у далекому 1931 р., що італійський фашизм виник «від нестачі капіталізму, індустріалізації, промислового пролетаріату» [288, с. 15], тому радить не переносити поняття фашизм на могутність державного владного тиску, інакше це означало би ототожнення фашизму і державної влади.

Відомий дослідник фашизму Е. Нольте розглядав фашизм як родове явище, але відокремлював «радикальний» німецький від «звичайного» італійського, а також протиставляв обидва «протофашизму», елементи якого присутні в деяких авторитарних режимах. Класифікація фашизму як родового явища вимагає диференціації диктаторських режимів, в тому числі, аби не стати на шлях демонізації режимів. Німецький дослідник підкреслював, що фашизм і

більшовизм є реакцією мас на буржуазну демократію та розвиток капіталізму. Е. Нольте вважав, що фашизм треба досліджувати за допомогою феноменологічного методу, бо феномени – це явища, що мають власну ідеологію. Виокремив три стадії фашизму: 1) ранній фашизм (Action Francaise); 2) типовий фашизм (італійський фашизм); 3) радикальний фашизм (націонал-соціалізм) [142]. Для нього історія фашизму – це інтелектуальна історія, хоча вважав, що у фашизму відсутня ідеологія в строгому сенсі, бо в нього немає мети, але є лише засіб легітимації влади, тобто акцент робиться на функціональній ознаці. Тому, мабуть, звернено особливу увагу на пропаганду, яка виконувала функцію інтеграції суспільних груп, які мали протилежні інтереси. Головним ідеологом і творцем тоталітарного режиму, дослідник вважав А. Гітлера.

Відомий представник консервативного напрямку К. Д. Брахер виокремлює в якості критерію диференціації режимів, які є противниками парламентської демократії, поняття «політичної свободи». Він наполягає на необхідності закріплення поняття тоталітаризм для комуністичних і фашистських партій та режимів, як противників парламентської демократії. У книзі «Europa in der Krise» [237] відповідальність за переворот в Європі покладає на А. Гітлера. У дослідженні «Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945», проведеному з Г.-А. Якобсеном і М. Функе, зазначено, що зовнішньополітична програма фашизму передбачає створення економічного блоку, підтримку великого бізнесу, окупаційну расову політику, що є свідченням безперервності германського мілітаризму й імперіалізму XIX-XX ст.ст., отже «вільгельмівська імперія підготувала шлях фашистській» [Цит. за: 270].

Вважаємо необхідним дослухатися до позиції В. Віпперманна, що у дослідженні фашизму треба враховувати відмінність між науковим і політичними аспектами. Залишаються структурні фактори, які допомагали підйому та захопленню влади фашизмом, тому можуть привести неофашизм до влади. Дослідження фашизму завжди були політичними, мали антифашистську мету і пропонували рекомендації щодо подолання фашизму. Щодо

тоталітарного характеру фашизму і комунізму дослідник підкреслює, що між ними багато відмінностей в структурі панування, але багато схожого в практиці панування. Так само він підкреслює відмінності між антидемократичними режимами, які треба враховувати в аналізі, інакше виникатимуть проблеми генералізації і обмежень [288, с. 19]. За його думкою, фашистська ідеологія носить подвійний характер – антикапіталістичні і антисоціалістичні ідеї; антимодернізм; крайній націоналізм і транснаціональні цілі.

Представники марксистського напрямку, наприклад, Р. Опітц [147], переконані, що фашизм є породженням монопольного капіталу, якому було необхідне згуртування всього народу та надихання його на реалізацію експансіоністських планів. Активно підтримується ідея націоналізму недемократичного типу з захистом прав і свобод, а ідея націоналізму з самопожертвою народу в ім'я експансії, яку ідеологічно обґрунтовували як «спільну національну справу». Націоналізм нового типу повинен був виключити спроби класів, які не були включені у формування «національної політики», відстоювати власні інтереси [147, с. 24]. Подібні намагання монопольного капіталу до панування, за думкою представників марксистського напрямку, знаходило своє ідейне відображення у соціал-дарвінізмі, расизмі, «фелькіше» – рухах, які стали джерелом для фашистської ідеології та режиму.

У руслі досліджень соціально-економічного характеру представлена робота М. Клеменца, який детально розглядає існуючі теорії фашизму, пропонує звертати увагу на необхідність дослідження економічних факторів в впровадженні диктаторських режимів, адже економічний статус Італії і Німеччини був суттєво різним перед початком фашистського завоювання влади. Він вважає, що фашизм як тип політичного режиму краще розглядати, якщо використати теорію трьох типів легітимності М. Вебера, але пропонує детально розглядати нерозважливу волю індивідів до підкорення та покори [241, с. 243].

У контексті впливу епохи на соціальні страхи людини значний інтерес викликає дослідження Й. Феста, який вважав, що фашизм є породженням

страхів епохи, тому був одночасно бунтом і субординацією, заколотом в ім'я порядку, розрив зі всіма традиціями, але ідеологічно освячувався ідеєю народної спільноти та соціальною справедливістю. Й. Фест підкреслює, що постулати і дії фашистів обов'язково ґрунтувалися на факторі усевладного авторитету [195, с. 179], тобто фашизм – це новітній рух боротьби за владу держави, яка здатна монополювати контроль над суспільством, яке модернізується.

Важливим в дослідженні фашизму є конкретна практика діяльності режиму у внутрішній і зовнішній політиці, фактологічний підхід дозволяє зробити висновки про спільне і відмінне в діяльності фашистської Італії і нацистської Німеччини.

Особливу увагу викликає дискусія про пріоритетність внутрішньої або зовнішньої політики в діяльності нацистського режиму. В. Мазер досліджуючи зовнішню політику Третього рейху, прийшов до висновку про теоретичний вплив К. Хаусхофера, Ф. Ратцеля, Х. С. Чемберлена, ідей руху «völkische» на формування зовнішньополітичної програми. Вважав, що расові теорії, проблема «життєвого простору», антигуманна спрямованість зовнішньої політики зосереджені в «Майн Кампф» А. Гітлера як синкретичного маніфесту націонал-соціалізму [266].

До дискусії про революційний або контрреволюційний характер націонал-соціалізму долучається Г. Шуберт, який провів аналіз зовнішньої політики нацистів. Підкреслив, що всередині країни діяльність НСДАП носила революційний характер, тоді як зовнішня політика була насичена ідеологією та експансивним егоїзмом загарбання земель. Автор, що цитується, звертає увагу на провокаційний пропагандистський характер зовнішньополітичних заяв А. Гітлера, який протягом першої половини 30-х рр. виконував вимоги Версальського договору. Після проведення модернізації країни було вирішено виступити проти Версальської системи та загальноєвропейської системи безпеки. Г. Шуберт пропонує вважати, що внутрішня політика – основна сфера

діяльності режиму до кінця 30-х рр., тоді як з кінця 30-х рр. пріоритетом стає зовнішня політика [284].

Зовнішній політиці як пріоритетній в діяльності нацистського режиму присвячені роботи німецьких дослідників В. Міхалки, А. Хільгрубера, К. Хільдебранта. Існує дискусія щодо визначення центрів прийняття владних рішень у Третньому рейхові. В. Міхалка досліджує вплив Й. Ріббентропа на зовнішню політику, його боротьбу проти зовнішньополітичного відомства А. Розенберга та посилення антибританських і прорадянських позицій у зовнішній політиці. В. Міхалка, намагаючись встановити ступінь впливу лідерів рейху на формування пріоритетів зовнішньої політики, приходять до висновку, що не треба персоніфікувати вплив лише А. Гітлера, краще зосередитися на дослідженні об'єктивних обставин – національних і інтернаціональних рамках зовнішньої політики, структурних елементах центрів прийому рішень. Вважає, що існували чотири центри прийому рішень – А. Гітлер, Г. Герінг, Й. Ріббентроп та міністр К. фон Нейрат, всі вони йшли в рамках традиційної мілітаристичної діяльності, яка домінувала в Німеччині останні 150 років [268]. В. Міхалка підкреслює, що основу зовнішньополітичної діяльності складала не тільки фашистська ідея «життєвого простору», але й укорінена в свідомості німецьких елітарних кіл бажання влади в Європі.

К. Хільдебранд в книзі «Deutsche Außenpolitik 1933-1945. Kalkül oder Dogma» також підкреслює роль великих промислових груп в становленні фашистського режиму, але зовнішньополітичну діяльність пов'язує з расистським ядром ідеології та особистими поглядами А. Гітлера, Й. Ріббентропа [255]. Інтерес великих промислових груп, таких як ІГ-Фарбеніндустрі співпадав з напрямом зовнішньої політики на Схід, адже їх цікавила робоча сила та переселення колонізаторів на Схід Європи. А. Хільгрубер підкреслює, що стратегія зовнішньої політики Німеччини носила глобальний характер, тому мала свої етапи: захоплення території до Уралу; створення імперії на базі європейського континенту; колонізація Африки і других континентів; боротьба за світове панування з США.

Не можна не звернути увагу на геополітичні плани щодо створення континентальної імперії та протистояння з морськими імперіями за встановлення нової системи міжнародних відносин та правил світової політики. Впливовий дослідник націонал-соціалізму М. Брошат [238; 239; 240] прийшов до висновку, що війна для фашистських лідерів була надзвичайно важливим способом реалізації панування всередині країни, а також засобом досягнення зовнішньополітичних цілей.

Німецькі дослідники Й. Петцольд, К. Зонтгаймер, О. Данн, М. Брошат, В. Ангер, Ф. Бауер досліджували великих спектр питань, пов'язаних з суспільно-політичними рухами, духовною атмосферою в Німеччині, розвитком і становленням націоналізму, формуванням основних принципів націонал-соціалістичної ідеології та впровадження їх в діяльність режиму [273; 84; 242; 239; 240; 231; 234].

Дискусія щодо існування ідеології у націонал-соціалістів продовжена в творчості Арно І. Майера, який досліджував «Майн Кампф» А. Гітлера та прийшов до висновку, що центральними ідеями світосприйняття нацистів є антисемітизм, соціал-дарвінізм, антимарксизм і геополітичне обґрунтування експансіонізму на Схід [267, с. 150]. Дослідник рекомендує вважати, що націонал-соціалізм народився як вчення і практика в конкретній соціополітичній системі. Націонал-соціалістичне світосприйняття укорінене в консервативних і реакційних ідеях, які розповсюджувалися у другій половині ХІХ ст. та відкидали розум, науку, прогрес заради ірраціоналізму [267, с. 150], а також неоконсервативних ідеях початку ХХ ст. [267, с. 154].

Велику джерельну базу щодо діяльності нацистського режиму, його ідеологічної складової політичної діяльності опрацювали В. Ангер, Л. Поляков, І. Вульф [231; 245]. Особливості нацистської політики в Україні, ідеологічні аспекти «нового ладу» на окупованих землях, голод 1942 р. в великих містах України, знищення будь-яких елементів громадянського суспільства проаналізовано в роботі К. Беркгофа [22].

Звернемо увагу на великий внесок у дослідження фашизму радянської науки. Як зазначалося, в період з 1920 по 1933 рр., активно розглядалася соціальна суть фашизму та існувала точка зору про існування цілісного фашистського руху, який має велику соціальну базу та ідеологію, яка складалася з расових теорій та теорій посилення ролі держави над суспільством. Спроби Г. Димитрова, К. Цеткін підкреслити особливість італійського фашизму залишалися без уваги. З приходом до влади нацистів у 1933 р. збільшується кількість досліджень практичної діяльності, з'являються роботи, в яких досліджуються ідеологічні засади фашистської політики. В зв'язку з активною ідеологічною та пропагандистською діяльністю режиму в Німеччині з'являються збірники робіт Б. Бернардинера, І. Дворкіна, А. Деборіна, Ф. Нотовича [157]. В післявоєнний період створені узагальнюючі праці впливових радянських германістів О. Галкіна, О. Бланка, Б. Бессонова, П. Рахшміра, в яких розглянуто соціальну природу та джерела фашизму, проаналізовано діяльність нацистського режиму та проаналізовані механізми адаптування, інтерпретації теоретичних положень попередніх ідейних систем до ідеологічних, політичних потреб режиму [43; 29; 162]. В роботах В. Прибиткова, Ю. Галактіонова розглянуто військово-економічну, політичну та ідеологічну підготовку до агресії нацистської Німеччини проти інших держав. Радянська історіографія дотримувалася марксистської позиції щодо соціальної ролі фашизму та класової ролі, яку він виконував. Б. Бессонов визначав, «фашизм є сама жорстока, терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш шовіністичних елементів імперіалістичної буржуазії. Фашизм ставить за мету придушити робітничий клас, селянство, прогресивну інтелігенцію та запобігання соціальній революції» [26, с. 21].

Українські дослідник В. Розумюк [168] розглядає зовнішньополітичні аспекти націонал-соціалізму, звертається до джерел і витоків зовнішньополітичної діяльності нацистського режиму. Таким чином продовжено традицію В. Ковалю [98] щодо досліджень зовнішньої політики нацистського режиму та планів нацистів щодо України.

Український філософ Ф. Кирилюк в результаті аналізу філософських проблем політичної ідеології, визначив такі основні елементи ідеології фашизму: ірраціоналізм; культ особистості і елітизм; ідею боротьби; соціалізм, також звернув увагу на расизм і антисемітизм як основні складові нацизму [95].

Дослідники М. Дмитренко [75]; О. Журавльова [82]; В. Іщенко [89]; О. Сітарський [175]; В. Таран [185]; І. Терлецька [186]; О. Школова [216] розглядають методологічну базу дослідження ідеології та ідеологічне забезпечення партійної діяльності, пошуку суспільно-політичних ідеалів як стрижнів політичної культури. Г. Івасюк [86] детально розглядає особливості політичної культури Німеччини і Австро-Угорщини, підкреслює особливості психологічної реакції німців і австрійців на зовнішні виклики та посилення авторитарної влади. Ґрунтовне дослідження націоналізму в міжвоєнний період, ідеологічні аспекти течій інтегрального націоналізму представлено в роботі М. Мандрик [118]. Надзвичайно важливим для розуміння роботи пропаганди, формування інформаційної політики держави, системний характер формування ідеологічного забезпечення діяльності держави, створення політичної міфології є дослідження Г. Почепцова [153].

На думку дисертанта, фашизм є спільним, родовим явищем для країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку, але з неусталеними демократичними системами та клієнталістською політичною традицією, з значним посиленням контрольної ролі держави по відношенню до суспільства, з посиленою ідеологічною складовою політичного процесу та експансивною зовнішньою політикою. Існує ряд факторів, які доводять, що фашизм виникає в країнах з різним рівнем розвитку економіки. Звернемо увагу, що Італія і Німеччина – країни, в яких переміг фашизм за схожою тактикою. Спочатку було створено ідеологічний рух, масову базу, потім завойовано владу. Революційні соціалістичні рухи було подавлено, а політичні і соціальні гасла було перехоплено. В Іспанії, Угорщині, Болгарії, Греції владу захопили за допомогою армії та реакційних політичних партій, потім було створено масову

базу. У цих країнах зберігалися елементи парламентаризму, тоді як в Італії, Німеччині, Греції було заборонено діяльність опозиційних партій.

Відмінність полягає також в тому, що в католицьких країнах зберігалась певна автономія церкви як елементу громадянського суспільства, тоді як в Німеччині встановлена монопольна партійна диктатура. Треба враховувати, що німецька економіка на той період часу була більш модерною, розвинутою, ніж італійська, оскільки високого рівня розвитку досягли машинобудування, електротехніка, хімічна промисловість, суднобудування. Фашизм має різновиди у політичній структурі і політичній практиці, що пов'язано з ідеологічною та міфологічною складовою тоталітарного панування. Найбільш жорстока форма фашизму – націонал-соціалізм, що пов'язано з політичною практикою внутрішньої і зовнішньої політики та політичною структурою, діяльність якої обумовлена ідеологічними чинниками – расизмом, антисемітизмом, антидемократизмом і соціал-дарвіністичною боротьбою або способом панування. Німецький націонал-соціалізм був ідеологічним рухом, який зріс на ґрунті расизму, антисемітизму, радикального націоналізму, пангерманізму, мілітаризму. Особливість цього руху полягає в його ідеологізації, яка чинила суттєвий вплив на тенденції, напрями зовнішньої політики. Національні інтереси держави визначались ідеологічними орієнтирами, ідеологія визначала пріоритети зовнішньополітичних дій. Зовнішня політика обґрунтовувалась не тільки економічними, політичними вимогами, але й культурними, ціннісними, ідеологічними принципами, орієнтаціями.

НСДАП як рух радикального націоналізму виникла внаслідок економічних, політичних, соціальних подій після Першої світової війни. Проте необхідно зазначити, що духовні витоки націонал-соціалізму сягають ХІХ ст. Цей історичний період часу займає в історії Німеччини особливе місце, оскільки в цьому столітті відбулося об'єднання держави, сформувалася національна самосвідомість. Політичні реалії викликали появу теорій, які розглядали поняття і категорії раси, нації, експансії, мілітаризму і війни. У відповідності до закону зворотного впливу ідей, подібного роду теорії

формували соціальну психологію людей, створювали атмосферу націоналістичної ейфорії. Ситуація погіршувалася нігілізмом по відношенню до традиційних цінностей. Відбувалося поступове зречення цінності людини, на противагу гуманним поглядам поширювалися ідейні системи, які поділяли людей на «панів» та «рабів», «повноцінних» та «неповноцінних». Нацистська доктрина змогла перемогти гуманістичні, ліберальні, комуністичні ідейні системи, об'єднавши зусилля інституційної та ідеологічної підсистем політичної системи Німеччини, яка сама проходила ряд системних біфуркацій в 10-30-ті рр. XX ст.

2.2. Методологічні підходи дослідження доктрини націонал-соціалізму як елементу тоталітарного панування

Серед значної кількості проблем, які виникають в процесі вивчення націонал-соціалізму на особливу увагу заслуговує проблема теоретичних джерел ідеології як факторів, що формували духовну інтелектуальну атмосферу в країні. Інтелектуальна атмосфера, створена мислителями та прийнята адептами, включала ідейні системи різних напрямів, що відображали та формували можливі моделі багатовекторного розвитку країни.

Важливо знайти відповіді на питання – які умови і фактори привели до тоталітарного режиму в Німеччині, а також дослідити роль ідеологічного фактору у визначенні напрямів суспільно-політичного розвитку. Для аналізу ідеологічної діяльності тоталітарного режиму краще зосередитись на досить великому історичному періоді, бо націонал-соціалізм включає попередню традицію політичного життя, одночасно створюючи абсолютно нову політичну реальність. У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне провести комплексне дослідження політичної структури суспільства у контексті діяльності держави та функціональної, антропологічної, соціокультурної складової політичного процесу. Також, не менш важливим є дослідження діяльності режиму щодо

творення нової політики соціальних стосунків всередині країни та нового порядку в Європі, адже націонал-соціалісти визначали свою діяльність як революцію націонал-соціалізму в створенні імперії з новим порядком. Виходячи з цього, у даному контексті дисертаційного дослідження буде проведено аналіз та узагальнення складових ідеологічного впливу на діяльність режиму, з урахуванням того, що дослідження «... будь-якої сфери діяльності індивіда не може не вестися в відриві від сукупності пануючих у даний період уявлень про характер і мету діяльності, носієм яких виступає її суб'єкт ... без врахування історичної специфіки ментальності даного народу в дану епоху неможливо зрозуміти і своєрідність прояву різноманітних форм соціального антагонізму в суспільстві, а також поведінку індивідів, що належать до нього» [12, с. 32].

Застосування комплексної методології щодо вивчення ідеології націонал-соціалізму та її впливів на тоталітарний режим, зокрема, у визначенні напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, дозволяє розширити уявлення про сутність та функції ідеології, створення стратегем розвитку суб'єктами політичного процесу, а також моделі поведінки тих, хто приймає правила гри, відповідно, зрозуміти сутність та еволюцію тоталітаризму націонал-соціалістичного типу. Продуктивність цього підходу до вивчення націонал-соціалізму досить очевидна, адже тоталітаризм творить новий тип політичної культури та нову антропологію. В даному контексті також продуктивним є використання системного аналізу, який дозволяє сприймати суспільство як макросистему, яка знаходиться на певному етапі розвитку, а також провести аналіз ядра і елементів ідеології націонал-соціалізму [Див.: 3]. Ідеологічне панування просякло всі сфери суспільного життя, тим самим створивши високу адаптивність, пластичність режиму. Тоталітарний режим творить новий тип людини, нову політичну культуру, в якій використовує цінності, ідеали як парадигми стилю життя індивіда. Соціокультурна складова важлива для визначення правових механізмів дозволеного і забороненого для громадян, адже в соціокультурному контексті вивчення тоталітаризму можна визначити

інтереси груп, ціннісні настанови суб'єктів політичного процесу, основних акторів політичної влади. Націонал-соціалізм є формою фашизму як загального явища праворадикальних тоталітарних режимів першої половини ХХ ст. Об'єднання праворадикального типу мають багато спільних рис, але є відмінності в діяльності і цілях політичних інститутів та в ментальній, соціокультурній складовій політичної сфери.

Саме комплексний характер дослідження дозволить проаналізувати специфіку тоталітарного панування в Німеччині. Дисертаційне дослідження продовжує велику історію політологічних, філософських, психологічних, соціологічних, історичних досліджень нацистського режиму, а також доводить особливу важливість дослідження ідеологічної складової моделі тоталітарного панування націонал-соціалізму.

Теоретичні джерела політичної ідеології – це філософські, політичні, соціологічні, військові, економічні, культурні теорії та концепції. Теорії передбачають появу нових етапів соціального життя, політичного розвитку, тобто відображають процес у думці. В суспільство теорії проникають за допомогою їх популяризації в освітньому процесі, дискусіях, ЗМІ. З'являються послідовники, які стають носіями ідей та намагаються адаптувати їх до ситуації. Створюються програми, які можуть бути втілені у діяльності влади. Меншина, що має вплив на відповідальний процес прийняття рішень, стає силою, здатною створити ідеологію. Якщо ця група отримує владу, то отримує можливість реалізувати проект, запропонований ідеологією.

Якщо визначати критерії взаємозв'язку теорії та ідеології, то треба враховувати не тільки хронологічну близькість, а і фактор характеру впливу теорії на ідеологію.

Так, до критеріїв визначення теоретичних джерел ідеології націонал-соціалізму можемо віднести: осмислення явища в контексті інтересу групи – від прошарку до нації, від місцевого до міжнародного рівня, якщо явище носить універсальний характер; втілення теорії або ідейної системи в публічній політиці; створення проекту суспільного розвитку, який реалізовано або

запропоновано реалізувати з наступним впливом на історичний процес. Можемо зробити висновки, що політична ідеологія та діяльність політичного режиму були підготовлені теоретиками, чії ідеї :

- формували моделі розвитку політичної культури та політичну філософію «майбутнього» ;
- створювали інтелектуальний клімат та формували варіанти розвитку країни в контексті ірраціональних теорій природи нації та вертикалі соціальних зв'язків;
- безпосередньо формували напрями політики та вплинули на світосприйняття ідеологів націонал-соціалізму.

Зазначимо, що радянська історіографія відносила до ідейних джерел фашистської ідеології: расову теорію, що визнавала німців та італійців «вибраною» расою; геополітику, що проголошувала законність загарбання життєвого простору на чужих землях; націоналізм, але в інтерпретації радянської науки – «звіриний», в значенні намагання підкорення одних народів іншими; фюрерство, тлумачене як антинародне, бо вимагало від народу сліпої покори, але одночасно навіюване кожному індивіду усвідомлення власної зверхності над людьми інших народів. Б. Бессонов писав, що ці ідеї мають витоки в антидемократичних буржуазних ідейних течіях ХІХ ст. [26, с. 77]. У якості аргументації, автор, що цитується, відмічає фактор домінування в філософії ірраціональних течій, що скептично ставилися до можливості об'єктивного пізнання об'єктивного світу та посилення в політичному житті Німеччини духу мілітаризму, шовінізму та відхилення ідей, що були проголошені в епоху наполеонівських війн, революції 1848-1849 рр. О. Галкін підкреслював, що звернення до ідейних джерел нацистськими ідеологами носило утилітарний характер [43, с. 243], тобто радянська наука 80-90 рр. ХХ ст. підкреслювала відмінності в теорії та інтерпретації. Дослідниця Л. Макарова вважає, що фашизм мав свою ідеологію, несистемна форма якої лише створювала видимість відсутності ідеології, адже фашисти намагалися представити себе людьми дії, що спираються на інтуїцію [116]. Цитований

автор апелює до Ф. Уоткінса та У. Крамніна, які підкреслювали, що фашизм мав ідеологію, де ядром були не абстрактні гуманні ідеї, а раса і ґрунт. Інші доктрини пропонували спасіння людству, германський фашизм був виключно відданий справі раси панів і не передбачав ніякої рівності. Л. Макарова пропонує вважати період становлення ірраціональної філософії ХІХ ст., формування націоналізму в Німеччині – факторами, які впливали як теоретичні джерела на становлення та сприйняття ідеології націонал-соціалізму. Дослідниця підтримує позицію Р. Сесіла та Р. Лоуджі, які підкреслювали, що фашисти використовували теорії з метою отримання авторитету та відмежування від Веймарської республіки з метою показати масштабність світосприйняття та укорінення в давню історію, навіть дохристиянську, як прояв націоналізму.

Німецька дослідниця Х. Гребінг досліджувала джерела націонал-соціалізму: соціал-дарвінізм, антисемітизм, расові теорії, філософію життя, які були створені у ХІХ ст., також антидемократичні рухи за часів Веймарської республіки [249]. Вона визначила політичні міфи як фактори емоційно-вольового впливу на широкі маси людей, їхньої ірраціональної картини світу. Пропонує вважати націонал-соціалізм породженням ірраціоналізму, соціал-дарвінізму, антисемітизму ХІХ-ХХ ст.

Німецький дослідник К. Зонтгаймер підкреслює, що антидемократична думка Німеччини за часів Веймарської республіки є важливою для встановлення періоду впливу теоретичних джерел на формування ідеології націонал-соціалізму. Надзвичайно широке розповсюдження реакційної публіцистики, що визнавала демократію чужою формою правління, не властиву німецькому суспільству та особливій місії Німеччині в Європі є головним фактором впливу на формування тоталітарного нацистського панування [84].

Дж. Неурор, американська дослідниця, вважає, що витoki духовних джерел націонал-соціалізму були закладені на початку ХІХ ст., коли з'явилися ідеї расового розуміння історії. Дослідниця підкреслює, що расовий міф претендує на роль філософії світової історії, поступово стає тотальним

світосприйняттям і методом оновлення, хоча вважає, що расовий міф, так само як і марксизм, не були укорінені в німецьку дусі. Расовий міф був розповсюджений в Німеччині, оскільки вона запізно почала соціально-економічну, політичну модернізацію, тому антисемітизм, расизм як прояв месіанства німців стали складовими духовної історії країни [271].

Класифікація джерел ідеології дозволяє визначити, що ідеологія націонал-соціалізму є результатом конструювання, в якому є елементи наукового дискурсу і елементи публіцистики. Не менш важливим є фактор культурно-історичного контексту формування ідей національної і соціальної виключності, які привели до формування вертикальної (з розривом горизонтальних етнічних зв'язків) етноядерної нації. Державна політика підтримки певних теорій привела до творення нового смислового простору, в якому індивідууми формували свою ідентичність в межах расової матриці.

Взагалі, якщо оцінювати стан наукового опрацювання проблеми дисертаційного дослідження, варто відзначити наступне: по-перше, питання сутності, форм, функцій ідеології в умовах перехідних суспільств постають у новій якості, адже дослідники відмічають посилення маніпулятивних функцій ідеологій; по-друге, змінюється парадигма дослідження ідеології з класової на постмодерну; по-третє, у проблемному полі, що охоплює модифікацію політичних режимів та уніфікацію політичних ідеологій в інтегральному міфі, що робить можливим відродження неототалітаризму, залишається достатньо теоретичних і практичних, загальних і часткових питань, які потребують подальшого наукового вивчення.

Зазначимо, що феномен ідеології набуває в наші часи нові смисли. У другій половині ХХ ст. під сильним впливом критики ідеологій з боку представників напряму деідеологізації – К. Поппера та його послідовників, ідеології розглядалися як штучний каркас пригнічення, який повинен піти в минуле, то з появою постмодернізму, ідеології розглядаються як частина системи симулякрів, які не мають денотату, але, тим не менш, стали реальними важелями управління суспільством. У сучасній гуманітаристиці відбувається

активний перегляд сутності ідеологій, тому вважаємо, що значущим є звернення до сутності і форм ідеологій.

Однією з ідеологій ХХ ст., яка найбільш підлягає критичному аналізу, є ідеологія націонал-соціалізму як найбільш руйнівна у своїх наслідках. В останні роки відбувається активізація неофашизму, неонацизму у різних формах свого прояву, що примушує з подвійною увагою звернутися до витоків ідеології націонал-соціалізму. Надії на розвиток відкритого суспільства виявилися марними, оскільки соціально – політичні інститути, засновані на принципах лібералізму і демократії не заміщують потестарні, автоматичні прояви тоталітарного мислення.

Для розкриття заявленої теми даного дослідження та з'ясування ролі ідеологічного чинника в тоталітарних режимах базовими є концепції, представлені в принципово важливих класичних працях Р. Арона, Т. Адорно, Ж. Батая, О. Богомолова, П. Гуревича, Г. Датикова, Г. Лебона, В. Одайника, С. Одуєва, В. Райх, П. Рікера, М.-А. Рукетт, Е. Фромма, Х. Ауербаха, Х. Грамля, Х. Гребінг, Дж. Неурор, У. Матца [Див.: 8; 2; 15; 31; 39; 57; 61; 106; 143; 145; 159; 164; 170; 202; 233; 248; 249; 271; 121].

Подальшій розробці та вивченню ідеології, особливостям класичних та сучасних ідеологій, загрозам створення інтегрального міфу як річища для маніпулятивних ідеологій, присвячено багато російських публікацій, серед яких роботи М. Аль-Дайні, Н. Казанцева, Т. Койчуєва, О. Малінової, О. Мішанової, С. Пояркова, М. Савінового, Ю. Сорокіної, Л. Фішмана [Див.: 4; 90; 99; 114; 126; 154; 155; 171; 179; 199; 200].

Після Другої світової війни розпочато процес деідеологізації. У законодавствах демократичних країн проголошено відсутність єдиної обов'язкової ідеології. Події «холодної війни» примусили повернутися до реідеологізації. Великі фінансові інвестиції, створення військово-політичних блоків, необхідність легітимації дій влади, виборча конкуренція вимагали пояснень «картини світу», формування визначеної суспільної думки. Розвиток ЗМІ, формування персоналістських чи картельних партій стимулювали появу

політичної реклами. Поруч з класичними ідеологіями з'являються еклектичні ідеологічні утворення, які орієнтовані на поточні політичні завдання та стан масової свідомості. З розвитком соціальних мереж з'являються вузькогрупові мережеві ідеології, які не мають adeptів, але мають споживачів ідей та штучно створених подій. Ж. Бодрійяр писав у «Суспільстві споживачів. Його міфи й структури», що сучасні ідеології мало прив'язані до закономірностей та політичного прийняття рішень, тому не мають реальної сили. Політична і суспільна сфера міфологізуються, новим способом соціалізації стають інститути споживання [32, с. 111].

Ідеологія націонал-соціалізму включає багато міфологічних елементів – символів, не оперує об'єктивними науковими категоріями. Наприклад, замість денотативного посилення на класовий інтерес оперує поняттями «крові», «раси». Посилання на ірраціональне відображало посилення міфологічної свідомості у період великих перетворень. В. Одайник писав про посилення архетипічних символів Вотана після Першої світової війни у масовій свідомості німців [133]. Італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм використовували політичну міфологію, символіку у конструюванні ідеологічного концепту, що дозволило ідеології носити гнучкий, адаптивний характер. Використання політичної міфології виокремлювало історичний розвиток Німеччини як центра Європи та пояснювало повноваження фюрера традиційним очікуванням сильного лідера. Відбувалося укорінення подій ХХ ст. в історичний процес, формувалася перспектива майбутнього.

Р. Барт у «Міфології» [147], К. Леві-Стросс в «Структурній антропології» [107] писали про схожість ідеології і міфу як двох феноменів людської культури. К. Маннгейм в «Ідеології і утопії» [117] доводив, що ідеологія і міф споріднені, тому що присутні в різних культурах світу. Витоки досліджень співвідношення ідеології і міфу як феноменів культури знаходимо в творчості Ф. Ніцше, Ж. Сореля [137]. Ф. Ніцше в «Ессе Ното» писав, що ідеологія є ілюзорним відображенням певної епохи, тому розглядати її необхідно в контексті конкретної культури [137]. Згідно з його думкою, ідеологія і міф

вкрай необхідні для існування суспільства. Ф. Ніцше, так само як Ж. Сорель, писав, що міф дозволяє долати індивідуальне та спрямовувати індивідуальну енергію у масову. Звернемо увагу на те, що рекомендації були написані в епоху посилення масових рухів, коли використання міфу в політичній діяльності посилювало значущість ідей для adeptів руху, вони отримували пояснення соціального розвитку. Міфи насичували культурний простір орієнтирами, прикладами, які згуртовували індивідів в партії, які намагалися радикально змінити суспільний лад.

Великі події ХХ ст. знайшли відображення у соціальній міфології, але міфи не є однаковими в культурах. Наприклад, міф рівних можливостей американської культури співіснує з міфом корпоративної єдності і гідності, властивий японській культурі. Вважаємо, що треба враховувати цей фактор при дослідженні різних ідеологій, адже міфи як компоненти ідеологій відображають очікування, настрої груп певної культури. У певному сенсі, міф є інструментом ідеологічної легітимації влади, його укоріненість в місцевій культурі не дозволяє перемагати альтернативній ідеології, яку можна визначити як чужорідну, привнесену ззовні.

Російський дослідник О. Кол'єв підкреслював у «Політичній міфології. Реміфологізація соціального досвіду», що сучасна людина може сприймати тотальні міфи, тому сучасні міфи можуть намагатися створювати ілюзію наукової картини світу, носити вигляд соціально-політичних теорій [100]. Р. Барт писав в «Міфології», «... міф відмінняє складність людських вчинків ... скасовує всякі потреби йти далі безпосередньої видимості, в світі, який він організував немає протиріч» [14, с. 116]. Можливості тотального міфу використовуються при створенні маніпулятивних ідеологій.

Використання політичного або соціального міфу в політичному житті залежить від культурної матриці народу – системи потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, від інтеріоризації ролі та спрямування особистості або групи [182, с. 130]. Вважаємо, що міф виступає не тільки загальним тлом, на якому розгортаються події історії, але стає частиною свідомості індивідууму,

якщо інтеріоризований в ході виховання. Досліджувати моделі практичної діяльності індивідів і груп в умовах тоталітарного панування треба за допомогою аналізу культурної матриці народу, політичного міфу і ідеології [108; 181; 182]. Звернення до ідейної системи та соціального міфу дозволило зробити ідеологію націонал-соціалізму емоційно насиченою, орієнтованою на соціальну психологію та етнічну свідомість, нав'язати суспільству інтереси тоталітарного режиму. Наприклад, змінити аттїтюди щодо теоретичного характеру інтелектуальної діяльності німців, які домінували у ХІХ ст. на стереотип існування «раси панів», що виживає в оточенні чужорідних рас. Хоча паралельно існував міф про унікальну технічну міць Німеччини завдяки промислового перевороту, тобто режим здатний до інтеріоризації міфу громадянами у вигідному контексті для політики влади.

Марксистське розуміння ідеології як певної сфери суспільної свідомості детерміноване економічними факторами, адже ідеологія відображає матеріальний процес. Відображення не дзеркальне, на якість відображення впливають класові інтереси, які приводять до переломлення у свідомості людей відображеної дійсності у вигляді теорій, концепцій. Представники марксистського напрямку бачили об'єктивність ідеології в відображенні економічних відносин, класових інтересів в політичній, правовій діяльності. Теорії є безкласовими, класовий інтерес проявлено в науковій діяльності вчених і, особливо, в політичній програмі дій. В філософських, політичних теоріях сконцентовано спрямованість ідеології, вони розкривають напрямок розвитку суспільства, структуру суспільства, соціальні фактори обумовленості розвитку особистості, тому представники марксистського напрямку, вважали ідеології орієнтиром для представників певного класу в історичному періоді.

Починаючи з ХVІІІ ст. ідеології критикувалися як протиставлення науці, оскільки частиною наукового підходу аналізу соціальної дійсності була вимога відмежування від ідеології. Представники марксизму намагалися пояснити, що науковість ідеології полягає в представництві інтересів певного класу в історичній період, тобто науковість ідеології не тотожна систематизованості,

хоча може мати теоретичну обґрунтованість, інакше йдеться про соціальну психологію.

Політичні ідеології є проявом найбільш широкого відображення політичних стосунків в суспільстві. Марксисти вважали, що політика відкриває колосальні можливості для суб'єктивного свідомого розвитку, але лише на основі пізнання об'єктивних законів історичного розвитку, тобто поле політики стає тлом на якому розгортаються концентровані класові інтереси у вигляді ідеологій.

До Другої світової війни існували спроби класифікувати ідеологію фашизму. Так, П. Тольятті в «Лекціях про фашизм» класифікує ідеологію фашизму як ідеологію мілкої буржуазії, яка намагається протидіяти розвитку суспільства у соціалістичному напрямі [187, с. 8]. Цитований автор, підкреслював, що ідеологія фашизму має класову роль – встановити панування над трудящими масами та створити широкий масовий рух, тому вважав, що ідеологію треба розглядати з конкретною метою, яку фашизм намагався досягнути в певний момент. Акцент на класовій ролі ідеології приводить до того, що П. Тольятті порівнює ідеологію соціал-демократії з ідеологією фашизму на підґрунті захисту капіталістичного ладу.

Післявоєнна філософська думка [31; 144; 145] зберігає класовий підхід, але проводячи аналіз ідеології фашизму і теоретичних джерел, використовує принцип запозичення ідей і теорій заради обґрунтування дій режиму, його укоріненості в історії Німеччини.

В радянській науці дослідження ідеології як форми суспільної свідомості проводилося в залежності від форми власності. Наприклад, Г. Датиков писав, що «ідеологічний прогрес повинен проявлятися в адекватності соціально-матеріальному» [61, с. 13]. Дослідник підкреслює, що до важливого методологічного принципу аналізу ідеології, її ролі в суспільстві є всезагальна оцінка того класу, інтереси якого представляє ідеологія. Наступним методологічним принципом визначено строгу науковість, тобто недопустимість відходу від вимог об'єктивних законів суспільного розвитку [61, с. 14].

Г. Датиков запропонував закони ідеологічної діяльності. Зокрема, закон зворотного впливу ідей на дійсність: ідеї, погляди залежать від об'єктивної дійсності, тому здатні чинити вплив на цю дійсність через діяльність тих людей, свідомістю яких оволоділи. Закон ідеологічної боротьби: характер, зміст, спрямованість ідеологічної боротьби залежать від потреб суспільного розвитку та об'єктивного співвідношення класових сил всередині країни та ззовні. Закон ідеологічної діяльності: залежність формування переконань від ступеня відповідності об'єктивній соціальній дійсності тим ідеологічним настановам, які вносяться в свідомість мас. Ідеологічні настанови можуть братися людьми на віру, яка може отримувати риси фанатизму. Автор підкреслював залежність ефективності практичної діяльності мас від цілеспрямованості та якості ідеологічної роботи. Зазначимо, що радянські науковці акцентували увагу на науковості комуністичної ідеології, тоді як буржуазні ідеології здатні формувати у людей віру або фанатизм. Вважаємо, що вчені-марксистки вбачають в ідеологіях форму виразу інтересів класів, тому більше розглядають функціональну складову, ніж сутнісну.

Професор філософії і політології Г. Маркузе вважає, що ідеологія і наука несумісні в пізнанні, обґрунтовуючи своє судження тим фактом, що будь – яка ідеологія є суб'єктивною, тому що викривляє справжнє знання про дійсність. Він визначає ідеологію як форму хибної свідомості, викривлення дійсності відбувається під впливом класових або групових інтересів, потреб. Правлячі класи знаходяться під впливом конкретної ситуації, тому можуть не сприймати фактори, які можуть зруйнувати їхнє панування, тому формою хибної свідомості правлячих класів є ідеологія. Пригнічені класи можуть бути сильно зацікавлені у руйнації і трансформації існуючих соціальних систем, що сприймають тільки ті фактори, які свідчать про можливу руйнацію, тому їхня форма хибної свідомості – утопія. Г. Маркузе підкреслював можливий «партикулярний» або тоталітарний характер викривлення свідомості людей під впливом епохи. ХХ ст. – це століття, коли ситуація всезагального викривлення дійсності зачепила як правлячі, так і поневолені класи. Ситуацію

«інтелектуальної кризи» пропонував виправляти реконструкцію духовного життя суспільства, а не революцією [Цит. за: 9, с. 150].

Представники напряму деідеологізації, такі як Д. Белл, С. Ліпсет, К. Поппер писали, що в індустріальному суспільстві активно розвивається наука, тому її значущість підвищується на противагу ідеологіям, які мають оціночний характер. В індустріальному суспільстві втратили значення мобілізаційні здатності ідеологій, адже поточний рівень політики не потребує надмірної ідеологізації політики. Ідеологію визначено як продукт перехідного періоду від традиційного суспільства до індустріального суспільства, в цей період не було вирішено класову, політичну боротьбу, тому рівень революційності був дуже високим. В індустріальному суспільстві пригнічені класи отримують соціальні права, тому революції не актуальні. У розумінні представників напряму деідеологізації, політика повинна бути «технічною», заснованою на прагматизмі і реалізмі.

Ще у 50-х рр. ХХ ст. Р. Арон поставив питання про кінець ідеологічного віку з великою долею скепсису. Він детально розглядав діяльність політичної «левиці» в контексті спектру політичних ідеологій. За його думкою, «ідеологія припускає певне оформлення, очевидячки, систематичне, фактів, інтерпретацій, бажань, передбачень» [8, с. 254]. Міркуючи щодо великих ідеологій, пов'язує їх з розвитком промисловості і капіталізму, підкреслює, що лібералізм і капіталізм посилюють боротьбу думок у вигляді множинності політичних доктрин. Небезпека для індивідуума, за думкою Р. Арона, в механічних структурах виробництва, що здатні підпорядкувати трудящих, але уряди зробили висновки з революційних подій початку ХХ ст., коли «керівні класи не захотіли швидко оновитися, а нетерплячість інтелектуалів, давні амбіції селян спровокували вибух» [8, с. 258].

Тим не менш, Р. Арон підкреслює, що не існує кінця ідеологічного віку та попереджає про можливий фанатизм, породжений комунізмом. «Комунізм заходить у конфлікт с християнством, бо він атеїстичний і тоталітарний, а не тому що він керує економікою» [8, с. 265]. Як представник лібералізму, автор

підкреслює, що «держава, яка накидає нам ортодоксальне тлумачення буденних подій, також накидає нам тлумачення глобального становлення й, зрештою, сенсу людського життя. Вона хоче підпорядкувати своїй псевдо істині діяння розуму, діяння гуртів» [8, с. 265]. Підкреслює особливу небезпеку тоталітаризму, яка полягає в політизації всього життя та протиставляє потребу у плюралізмі партій, бо саме він є засобом обмеження влади. Ускладнення політичного плюралізму починаються тоді, коли ідеологія приносить «ілюзорне відчуття спільності з народом, підприємством, керованим якоюсь ідеєю і волею. Почуття приналежності до малого числа обраних, безпека, яку дає закрита система, де вся історія в той самий час, що й наша особистість, знаходить своє місце і свій сенс, гордість поєднувати минуле з майбутнім у теперішній діяльності надихає й підтримує справжнього віруючого ... того, що зберігає, незважаючи на щоденний макіавеллізм, чистоту серця, того що весь живе задля справи й не визнає більше собі подібних поза партією. Цей вид згоди, узгоджений тільки з партіями, які, є сильними ідеологією, поставленою як цілком справжня, проголошує радикальний розрив.» [8, с. 266]. Р. Арон попереджає про небезпеку фанатизму, який не зник у другій половині ХХ ст., тому акцентує увагу на потребі терпимості, скептицизму проти віри в утопії.

Зазначимо, що П. Рікер в праці «Ідеологія та утопія» підкреслює, що люди не можуть позбутися необхідності створювати ідеології та утопії, оскільки вони є неодмінною функціональною часткою смислотворення в культурі. П. Рікер вважає, що в ідеологіях і утопіях деструктивність може переважати над творчим началом, тому треба глибиною досліджувати їхній функціональний прояв [164, с. 6]. Індивід, група сприймають оточення не лише з позицій безпосередньої причетності, скоріше, суспільна уява більше свідчить про конституювання суспільної реальності. Конституювання суспільної реальності може відбуватися як конструктивним, так і деструктивним чином. «Дія безпосередньо скеровується культурними зразками, які надають шаблони та начерки для організації соціальних та психологічних процесів» [164, с. 19], тобто ідеології відіграють у житті суспільства конституюючу роль. П. Рікер

пише, людська біологічна мінливість вимагає появи культурних систем, які організовують соціальні процеси. Особлива потреба в культурній системі буде в момент легітимації існуючого авторитету. «Ідеологія відіграє тут найвагомішу роль ... ідеологічне мислення посідає привілейоване місце в політиці, там, де і виникає питання про легітимність. Роль ідеології в тому, щоб уможливити існування автономних політичних сил, забезпечуючи їх необхідними авторитетними концепціями, які надають сенсу їхньому існуванню» [164, с. 20]. Цитований автор зазначає, що спирається на поняття Herrschaft, запроваджене М. Вебером, яке перекладають як авторитет та панування.

Ідеологія поєднує різні прагнення, створює відповідність між довірою громадян і претензіями авторитету, оскільки співвіднесеність не буває цілком реальною, а завжди є штучним культурним утворенням. П. Рікер пише, що «структура влади ставить те саме питання – питання про довіру. Вірте мені, – закликає політичний лідер» [164, с. 21].

Отже, П. Рікер підкреслює, що серед функцій політичної ідеології, присутня функція посередництва між громадянами і авторитетом, коли ідеологія намагається владнати суперечність між структурою влади і пануванням за допомогою легітимації. Пропонує замислитися над питанням відсутності легітимації, коли ідеологія залишає місце утопії, тобто переходить з інтегративної функції в функцію перетворення, патології, приховування реальності, втечі від реальності.

Представники франкфуртської школи Т. Адорно, Ю. Хабермас, М. Хоркхаймер підтримують точку зору, що ідеології є видом класової свідомості, детермінованої інтересами класу і служать орієнтиром в будь-якій суспільно значущій діяльності [2, 204]. Підкреслюється функціональна ознака ідеології – не пізнання дійсності, а механізм орієнтування поведінки людей, тому не існує принципової відмінності між ідеологіями. Ідеології є формою хибної свідомості, які використовуються панівними групами для свого панування та підкорення інших груп. Ю. Хабермас пише про функцію ідеології

щодо утримання мислення і поведінки людей в певних межах заради збереження панування правлячого класу [204, с. 177].

У добу постмодернізму дослідники розглядають ідеологію як посередника між соціальною дійсністю та способом розуміння сутності предметів, яка має форму знака. Дослідник М. Чернявський пише, що трактування знаку закріплено в понятті (те, що означає), що має певне значення (те, що позначене). Значення виступає у формі об'єктивного денотата (об'єкт позамовної дійсності), інтерсуб'єктивної конотації (стереотипи трактувань смислу понять) і суб'єктивного концепту (індивідуальний для кожної людини смисл поняття) [209, с. 145]. Функціонування ідеології, тобто механізм перетворення ідей в реальність – це перетворення предикату в суб'єкт або приписування концептам денотативності, тобто створення «другої реальності», яка може стати єдиною.

Процес взаємовпливу ідей та дійсності розглянуто як «складний процес конструювання соціальної реальності як діалектичного сплаву ідеальної реальності (у формі філософських концептів) і матеріальної дійсності (у вигляді денотативної складової соціально-політичних смислів). Синтезом денотативного змісту і концептуальної форми є реально проявлені конкретні коннотативно-дискурсивні різновиди тої чи іншої ідеології, які задають громадянам систему суспільно-політичних смислів і диктують правила пізнання соціальної реальності. За думкою М. Чернявського, ідеологія є відносно самостійний, частково автономний фактор буття соціуму. Процес взаємозв'язку ідеології з соціумом складний, оскільки, по-перше, реальна соціально-політична ситуація, яка визначеним чином впливає на формування ідеології, по-друге, соціокультурний (дискурсивний) контекст, який задає рамки і впливає на формування суб'єктивних концептів тих чи інших ідеологій, по-третє, самі концепти впливають на формування пануючого дискурсу як імперативного нав'язування смислу. Ідеології є формою концептуального відображення денотативної дійсності, змінюють цю дійсність, виступаючи мотиваційним підґрунтям для практичних дій. Наслідком стає синтезно змінена

денотативна реальність, в якій у «знятому виді» присутні результати концептуального ідеологічного впливу [209]. С. Жижек і М. Чернявський аналізують ідеології заради більш чіткого розуміння небезпек розвитку сучасного суспільства. Зокрема, розкрито механізми створення «іншої реальності» в сучасному інформаційному полі, що здатні перетворювати авторитарні режими в неототалітарні [81].

Багато досліджень присвячено маніпулятивній сутності політичних ідеологій. Ще Е. Тоффлер у «Метаморфозах влади» [189] писав про трансформацію ідеологій з метою використання їх в процесі політичного маніпулювання. У. Матц зазначає, що ідеологія в епоху модерна була детермінантом політики, в постмодерну добу політика стає детермінантом ідеології [121]. Дослідник Є. Литягін підкреслює, що сучасні ідеології створюються політтехнологами, тому проходять «точку неповернення», коли зростає роль індоктринації, тобто впровадження доктринальних настанов у свідомість і підсвідомість з метою маніпулювання свободою волі [109]. Дослідниця М. Аль-Дайні пише про те, що теза про припинення існування класичних ідеологій є політичним міфом, завдання якого є приховати розповсюдження маніпулятивних ідеологій [4]. Авторка підкреслює, що класична ідеологія-бренд відрізняється наявністю ядра, стрижневої ідеї, тоді як маніпулятивні ідеології еkleктичні, зосереджені на формі, формуванні подій. Отже, до сучасних тенденцій наукової аналітики політичних ідеологій можна віднести дослідження класичних та новітніх маніпулятивних ідеологій. В сучасному інформаційному суспільстві ідеології не зникають, але існують як бренди класичних ідеологій або як маніпулятивні ідеології. Відмінність полягає у тому, що класичні ідеології створювали інтелектуали, науковці, політики, тоді як тепер їх створюють політтехнологи, завдання яких полягає в успішному проведенні дій, які потрібні партії, державі – від перемоги на виборах до війни з іншою державою. Використання інформаційних ресурсів дозволяє максимально використовувати маніпулятивний вплив ідеологій на свідомість людей, яка опиняється в рамках новоствореної дійсності. Підкреслимо, що процес

реідеологізації розпочався з необхідності впливу на масову свідомість, коли ідеології залежали від поточного політичного курсу і настроїв виборців. Ідеології в сучасному політичному процесі змінили свій ціннісний стрижень і увійшли в стан еkleктики, інфільтрації. Класичні ідеології були прив'язані не тільки до інтересів групи, вони пояснювали світ, суспільство, тобто виконували функції світосприйняття. Класичні ідеології денотативні, тобто пов'язані своїми категоріями з об'єктивними процесами в суспільстві, тому в них присутнє як осмислення дійсності, так і зв'язок з владою. Сучасні ідеології тісно пов'язані з міфами, тому в них багато ірраціонального. Міфи, на думку багатьох дослідників, можуть використовувати ідеологічну матрицю, в яку будуть вкладені штучні події, факти, наслідком чого буде створення інтегрального міфу, який виправдає будь-які дії влади завдяки створенню альтернативної реальності [199; 200; 171; 114; 111; 4].

Висновки до Розділу 2

Політична історія початку XXI ст. свідчить про те, що неабияку роль в утвердженні модифікованих авторитарних режимів відіграє комунікативна складова політики. Особливий інтерес дослідників сьогодні викликає фашизм і націонал-соціалізм як окрема модель праворадикального тоталітарного режиму, що утворився в Німеччині. Фашизм і націонал-соціалізм досліджуються в науковому співтоваристві практично з моменту оформлення політичних рухів. Існує декілька підходів до вивчення фашизму і націонал-соціалізму: класовий, що підкреслює причини появи фашизму наслідками імперіалістичної доби капіталізму; родовий, що визначає фашизм як окремий вид диктаторських режимів; компаративний, що досліджує фашистські рухи, шукаючи відповіді на питання, що є визначальним і специфічним у фашизмі; фактологічний, що зосереджується на реальній практиці панування та проведення державної політики всередині та ззовні країни. Кожен із зазначених підходів підкреслює

або соціально-економічну, або соціально-політичну сферу тоталітарного панування, але представники різних напрямів визнають, що фашизм і націонал-соціалізм є ідеологічними рухами, режимами, адже політичний феномен цих форм недемократичних режимів проявлений саме в амбіції побудувати «цілісно-націоналістичний третій шлях». Дослідники також підкреслюють, що об'єднання праворадикального типу мають спільні риси, але є відмінності в діяльності та цілях політичних інститутів, в ментальній, соціокультурній складовій політики. Дослідження фашизму і націонал-соціалізму носять не тільки науковий, але й політико-ідеологічний характер, тому знаходяться під впливом політичної ситуації, класової позиції та ідеологічної належності. Тому наразі є необхідним комплексне дослідження німецького націонал-соціалізму з метою встановлення комплексу причин і факторів, що привели до його втілення у політичну практику.

З цієї точки зору, на думку дисертанта, досить перспективним виглядає застосування комплексної методології, що дозволяє розглянути націонал-соціалізм як політичний феномен, укорінений в політичну традицію національної і соціальної виключності, що формується в окрему політичну лінію в XIX-XX ст. Наріжним каменем дослідження німецького націонал-соціалізму є проблема ідеологічного характеру цього політичного феномену. Активізація неофашизму, неонацизму у різних формах примушує до проведення комплексного дослідження націонал-соціалізму як політичної ідеології, політичного руху та політичного режиму. В сучасній гуманітаристиці відбувається перехід від класово-функціонального визначення ідеології до вивчення ідеології як частини системи симулякрів, що не мають денотату, але є реальними факторами політико-культурного управління соціумом, яке суттєво відбилося у політиці націонал-соціалізму. Системний підхід дозволяє дослідити ідеології як жорсткі або корпускулярні системи, що мають здатність до самовідтворення завдяки гнучкості ірраціональних звернень до соціальної психології. Постмодерністські дослідження підкреслюють, що ідеології є

посередником між соціальною дійсністю та способом розуміння сутності предметів, явищ, що дозволяє конструювати соціальну дійсність.

РОЗДІЛ 3
МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ПАНУВАННЯ В
НІМЕЧЧИНІ: ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ
(20-30-ті роки ХХ ст.)

3.1. Моделі розвитку держави в тоталітарних режимах

Політична історія ХХ ст. тісно пов'язана з процесами державотворення і пошуками моделі держави, яка б відповідала політичній традиції та вимогам сучасності. Великі трансформаційні зміни після війни, революції вимагають формування проекту національного розвитку в умовах певної форми правління. Створюються теорії, концепції націєбудівництва та державотворення, наповнюючи ідею конкретним змістом.

Конкретні вимоги модернізації, великі соціальні перетворення в індустріальну добу стимулювали появу нової моделі держави, яка використала можливості плебісцитарної демократії, але позбавила правового змісту Конституцію, замінивши норми права вимогами ситуації, процесу, тобто політичною доцільністю. Тотальна держава націонал-соціалістів охопила своїм впливом усі ланки суспільства, поєднавши державу – партію – «органічне суспільство». Тоталітарна система – це не тільки тип єдиної монолітної держави, це суспільно-політичний лад, в якому суспільно-економічна, соціокультурна, політична система підкорені Меті, яку обґрунтовано ідеологією. Утвердження тотальної держави можливо, якщо панування над суспільством буде досягнуто за допомогою ідеології, що носить характер системи світоглядного типу. В ідеології будуть пояснені такі важливі аспекти суспільно-політичного розвитку, як мета розвитку, роль політичної системи в досягненні мети, необхідність включення громадян в спільну діяльність держави та суспільства. Тоталітарні держави вимагають високого рівня легітимації з боку громадян, тому ціннісні орієнтири, символи, міфи відіграють

надзвичайно важливу роль в обґрунтуванні дій влади. Зокрема, у націонал-соціалістичній Німеччині було запроваджено поняття Arbeiter – Робітник, до якого включали всіх, хто працював у промисловій сфері без констатації соціального статусу.

Тоталітарній нацистській державі була необхідна ідеологічна легітимація, адже масштаби поставленої мети колосальні, тому що зміни мапи Європи, зміна статусу держави – ці завдання вимагали великих людських сил, інвестицій та зміну моделі співвідношення «система влади – громадяни». Тоталітарна держава не виключає громадян з політичної сфери, навпаки, долучає заради здійснення масштабних змін, на відміну від авторитарних режимів.

Окрім партійної структури, тоталітарна держава підтримує деякі громадські організації – у Третньому рейху, наприклад, «Hitlerjugend», а в СРСР – це профспілки, піонерські організації тощо. Подібні організації виконували допоміжну функцію по відношенню до партійно-організаторської, але принцип лояльності до влади, до ідейної системи, пріоритет рішень держави перед особистими планами були необхідною умовою соціалізації громадян. Суспільна система була пронизана ідеологією та пропагандою, що дозволяло формувати світогляд, контролювати поведінку громадян та пропонувати напрями діяльності, які не зашкодять державі, підтримають політичну лінію.

Суспільна думка була підготовлена до появи тоталітарного панування політичними, соціологічними системами ідей та атмосферою, що панувала серед так званого покоління фронтовиків, які стояли на позиціях революційного націоналізму. «... оскільки сучасний націоналізм втілює вищу волю до життя всередині вищих спільнот, його не можна вважати реакційним явищем. Його воля полягає в тому, аби паралізувати чужорідне націоналізму і створити державу як всезагальну форму нації в абсолютному символі життєвої енергії» [225, с. 282]. Далі представник революційного націоналізму, поет Е. Юнгер пояснює основне бажання, основний мотив очікувань: «... ми жадали віри, жадали того, що можна любити самовіддано, заради чого варто принести

будь – яку жертву. Всупереч, а, може бути, саме завдяки всьому пережитому ми бачимо в останній війні тільки початок, але не завершення нашої прихильності до нашої німецької нації» [225, с. 282].

Історичний період вимагав вирішення найважливіших економічних, політичних проблем – відновлення економічної конкурентоспроможності, становлення Німеччини як могутньої держави на європейській та світовій аренах. Подібні завдання не могли не обговорюватися в інтелектуальному та політичному середовищі, адже проблема полягала в тому, наскільки держава спроможна презентувати інтереси спільноти та проводити суверенну зовнішню політику. Зовнішній політиці в німецькій політичній традиції приділялась велика увага, що було пов'язано з уявленнями про національну велич та панування в Європі. Політичні еліти обирали модель розвитку суспільства, форму держави як виразника спільноти, об'єднаної на етнічному або расовому ґрунті.

Зовнішній фактор посилював пангерманські настрої, місіонерські спрямування державної політики на відновлення панівних позицій Німеччини в Європі, що вважалось можливим, якщо змінити модель Веймарської республіки [287, с. 88]. Представники антидемократичних напрямів критикували Веймарську державу як західну, парламентську, партійну, що не відповідає німецькому духові «народної спільноти». Надмірна політизація суспільства, боротьба політичних партій, використання парламенту для боротьби економічних угруповань, відсутність єдності, державної потуги викликало критику представників антидемократичних напрямів. «Політичні партії створювали ідеологічні карти політики, об'єднували громадян на ідеологічних засадах, але, подібна експансія партій у сферу ідеологій неминуче потягла за собою фрагментацію політичного світу. Розвиток і укріплення ідеологій, які суперечили, ускладнювало діалог влади з громадянами» [129, с. 31].

Веймарська республіка як спроба політичної та соціальної модернізації встояти не могла, тому що був шалений тиск з боку антидемократичних кіл.

«Західній республіці» пропонували альтернативу «німецької демократії», яка втілена в пруссацтві, здатному захистити німців від занепаду. А. Мейер пише про несинхронність капіталістичної модернізації й старої політичної культури, яка породила неоконсерватизм, антидемократизм, які поступово ставали «революцією проти революції» [267, с. 156].

О. Шпенглер, розмірковуючи над політичною діяльністю «лівих» та «правих» партій, підкреслює, що «ніяка інша раса не має такого сильного інстинкту до володіння, як германська, тому що вона має саму сильну волю зі всіх історичних рас. Воля до власності є нордичним смислом життя» [221, с. 189]. О. Шпенглер протиставляє лібералізм, соціалізм та особливий прусський стиль державної системи, а точніше, парадигми розвитку. Автор пише: «... прусський стиль вимагає не тільки першості великої політики над економікою, її дисциплінування міцною державою, що припускає вільну ініціативу приватного підприємницького духу; він опирається на партійній програмній організації та гіперорганізації, яка доходить до скасування ідеї власності, яка власне у германських народів означає свободу економічної волі та володіння своїм» [221, с. 193]. Розглядаючи германську модель держави, О. Шпенглер підкреслює також духовну складову, але не ідеологічну у партійному смислі. Для нього, воля, цезаризм, боротьба є проявом майбутньої політики. Звертає особливу увагу на те, що пруссацтво – це боротьба проти плебсу та уміння панувати у смислі не тільки «мати, володіти», але й необмежено розпоряджатися.

Це судження О. Шпенглера є важливим, адже свідчить про укорінення в політико-ідеологічній сфері парадигми особливого німецького шляху та переконання про те що, власне нова модель держави включає міць, силу, потугу та надзвичайний статус лідера-вождя. Як альтернативу Веймарській республіці було запропоновано нову модель держави – авторитарну. Авторитарна держава мусила подолати розрив влади і суспільства, припинити надмірну політизацію суспільства, тому що єдиним представником суспільної волі повинна стати держава. Ця ідея мала підтримку серед населення, адже авторитарна держава

виступала виключно як представник спільноти, як захисниця суспільного блага від конкуруючих суспільних груп. Як можливий засіб подолання соціальних конфліктів пропонувалася соціальна ієрархія, де панівні позиції відводились аристократії, а населення мало можливість займатися справами громади. Модель авторитарної держави не руйнувала стару монархічну державу остаточно, тому що нагадує модель станової держави, але приділяє значну увагу еліті, яка здійснює владу та вождю – цезарю.

Сучасний дослідник К. Зонтгаймер підкреслює, що ідеологи-консерватори мали б усвідомити, «що в сучасних умовах індустріального масового суспільства з усіма його плюралістичними силами, авторитарна державна ідея не може не вилитися в тоталітарну практику» [84, с. 198].

В умовах Першої світової війни, революційних рухів та потрясінь монархій, активним учасником політичного процесу стали народні маси. Не враховувати впливів великих партій, соціальних очікувань населення щодо стабілізації життя в державі, а також демократизації політики завдяки виборам, вже було неможливо. НСДАП врахувала можливість плебісцитарної демократії, очікування населення щодо харизматичного вождя, який надасть політиці та державі нову велику мету, але одночасно встановить нову модель держави. Ілюзії соціал-демократичних лідерів, що А. Гітлер не отримає більшості у дві третини, які були необхідні для зміни Конституції, а їх партія та профспілки стануть сильнішими, не виправдалися. НСДАП скористалася тим, що дозволялося в Веймарській республіці, яка «була політична нейтральною, однаково відкритою для всіх партій та ідеологій» [77, с. 440]. Нацистські юристи доводили, що призначення А. Гітлера формально відповідало Конституції. Зокрема, К. Шмітт підкреслив, що закон від 24 березня 1933 р. відповідає статті 76 Веймарської Конституції [217, с. 374]. У своїх доказах він наводить аргументацію, яка підкреслює, що вибори у рейхстаг 5 березня 1933 р. і муніципальні вибори 12 березня 1933 р. можна визначити як референдум, плебісцит, що визнав А. Гітлера лідером націонал-соціалістичного руху та німецької нації.

В епоху активної участі мас в політиці, вибори стали підґрунтям легітимації нової влади, нового типу політичної системи. Важливим є той фактор, яким К. Шмітт пояснює нову роль держави. Це расова єдність фюрера та народу, «протяжність та щирість контактів між лідером та його послідовниками засновані виключно на цій расовій спільноті» [217, с. 377]. Не менш важливим є аргументи, що расова єдність захистить від чужорідної волі та те, що нові правові норми прив'язані до вимог політичної ситуації. Сучасний російський дослідник Є. Мороз підкреслює, що націонал-соціалістичний Третій рейх виник як матеріальна правова держава, тому що спиралась на право сили [128, с. 135]. В політико-правовій сфері нові зміни проявились в позбавленні суб'єктивних прав особистості. Так, 28 лютого 1933 р. був прийнятий Декрет «Про захист народу та держави», яким було призупинено, та не відновлено, статті Веймарської Конституції, які гарантували політичні права громадян. Поступово вводиться в обіг поняття «народний товариш» як одиниця народної спільноти, що об'єднана расовим підґрунтям. Отже, в тоталітарній державі не існувало природних прав людини, особистості, тому що головним суб'єктом права стала расова спільнота, відповідно припинилося існування принципу рівності всіх перед законом, а це виводило всіх не-арійців з правового поля та дозволяло використання терору проти них.

Завдяки новаторському підходу щодо використання маніпулятивних та мобілізаційних функцій ідеології НСДАП стала своєрідним координатором стосунків між суспільством та владою. Відповідно, отримавши підтримку населення, партія заявила про себе як про політичну силу, що виражає інтереси більшості спільноти, тому має право на управління та створення політичного курсу держави. Сучасний російський дослідник Г. Мусихін підкреслює, що заради збереження ідеологічного домінування фашистська партія дозволяла певну економічну свободу, але зберігала тотальний контроль над ЗМІ, освітою, мистецтвом, тому що ідеологія виступала засобом успішної комунікації з населенням [129, с. 32].

А. Розенберг, один із впливових лідерів і ідеологів НСДАП, намагався відшукати підґрунтя для єдності суспільства в умовах «хаотичного безладу класової боротьби», тому вважав, що новостворена єдність суспільства стане умовою загального відродження нації [166, с. 14]. Під впливом «переоцінки цінностей», запропонованої Ф. Ніцше, А. Розенберг створює цінності протилежні лібералізму, демократії, які критикує як плутократію. В якості фундаменту світосприйняття, А. Розенберг визначає міф як цілеспрямовану інтерпретацію світу. Заради національного відродження пропонує використовувати «міф крові» і «міф вільної душі» [166, с. 161]. Він наслідує німецьких романтиків, які шукали істину в давньогерманських сагах, але А. Розенберг багато розмірковує над поняттям раси, оскільки вважає, що раса визначає тип людини – пан або раб, а також хід історії, яка є укоріненою в ґрунті. Для цитованого автора немає поділу на вищих і нижчих в німецькій расі, адже вона створила сучасну культуру і державу. «Єдиним тягарем, який несе житель Півночі, є поняття особистої честі. Честь і свобода штовхали цих людей до незалежності, в ті країни, де простір був призначений для панів» [166, с. 152-153]. Вважаємо, що ця теза є важливою для розуміння націонал-соціалістичного світосприйняття, адже честь залежна від раси, відповідно діяти людина повинна у загальному контексті расового міфу. Бажана нацистами ідейна єдність могла бути досягнута в контексті особливого поняття національної расової честі, яка ставала орієнтиром в діяльності індивідуума, який розчинявся у спільному, жертвував собою в ім'я вищої цінності рейху.

Аналіз політичної ситуації початку ХХ ст. доводить, що сформувалася політична культура, яка ґрунтується на опозиції «ми» – «вони» завдяки расизму та привнесенню негативного ставлення в національну ідентичність. В останні роки Веймарської республіки антидемократичними силами готувався перехід до нової моделі держави. Нова тотальна держава повинна була стати інтегратором суспільства не тільки завдяки силі формальної влади, але й

завдяки абсолютизації волі вождя, тому саме вождь – фюрер повинен спрямувати енергію мас на досягнення виробленої системою політичної лінії.

Націонал-соціалістична Німеччина на початку 30-х рр. була об'єднана ідеєю національного відродження, націонал-соціалістичної революції. О. Ігнатов, доктор філософії з Німеччини, пише, що «тоталітаризм – це спроба встановити тотальний контроль над всіма сферами суспільного життя» [87, с. 35]. Підкреслимо, що тоталітарне панування, серед багатьох завдань та функціональних проявів, було спрямоване на досягнення мети, яку визначали в залежності від ідеології. Й. Геббельс пише у своїх щоденниках, що А. Гітлер повторював, «що треба мислити революційно і, перш за все, діяти революційно. Прийшов час, коли ... ніякі половинчасті міри тепер не допоможуть. Прийшов час людей, які не знають напівмир і дій, вільних від будь-якої половинчастості» [47, с. 322]. Гарантом модернізаційних змін виступала держава, яка посилювала функції політичного контролю, економічного планування, соціального впливу ідеологічної системи та механізму пропаганди нової моделі держави.

Передумови виникнення тоталітарних режимів можна відшукати в авторитарних режимах давнини, середньовічних абсолютних монархіях, але авторитарні режими завжди ієрархічні, як, наприклад, станові монархії. Від управлінської справи – влади відсторонялися маси, сфера політики була консервативною і носила інструментальний характер. Авторитарні держави тісно пов'язані з соціальною стратифікацією, де кожен займає місце від народження чи роду занять; з низьким рівнем освіченості; з відсутністю демократичних виборних традицій. Тим більше, що до ХХ ст. республіки не були основними формами правління в Європі, переважали монархії.

Тоталітарні системи вимагають політичної соціалізації мас, тому що відрікаються від попередньої політичної традиції, традиційних методів управління та діяльності партій. Основне завдання тоталітарних систем полягає у революційних модернізаційних змінах суспільно-політичної системи. Модернізації підлягають:

- форми і методи політичної влади;
- діяльність партій, які від захисту групових (станових) інтересів переходять до втілення соціально значущих цілей та отримання масової підтримки;
- зміна форм власності та відносин між державою – громадськими організаціями – робітниками;
- перехід до єдиного центру управління та планування економічними процесами.

Підкреслимо, що в нацистській Німеччині підлягали змінам принципи політичної нації, яку розглядали як єдність «крові та ґрунту», основне призначення та висока місія якої – нести культуру в інші народи. В правовій сфері зміни щодо розуміння політичної нації призвели до насичення правового поля расовою домінантою, що дозволило розпочати репресії проти представників інших етносів, яких вивели з поля політичної нації. В культурній сфері відбулися великі зміни – домінує масова культура, яка насичена пропагандою, символами, міфами та ритуалами.

Задля проведення таких колосальних змін стало неможливо використовувати методи політичної діяльності традиційних партій. Завдання полягало у долученні мас до політики, включенні громадян в загальні модернізаційні процеси. Висока інтегративна та мобілізаційна здатність тоталітарних режимів робила їх явищем суспільно-політичної історії ХХ ст., хоча мають джерела та витoki у попередніх режимах. Зазначимо, що в методах реалізації державної політики тоталітарні режими пов'язані з попередніми режимами: використання жорстоких форм і методів врядування, що єднає з тираніями, та дотримання однієї релігійної (ідеологічної) належності усе життя, обожнювання володаря, що єднає з деспотіями. «Тоталітарна держава – це антиправова організація влади, модернізований деспотизм» [141, с. 30]. В. Нерсесянц, досліджуючи філософію права Г. Гегеля, підкреслював, що етатизм возвеличує державу над індивідуумом та суспільством в цілому, але визнає існування громадянського суспільства та необхідність правової

організації влади. «Тоталітаризм у всіх своїх варіантах і проявах є запереченням даного принципу суверенності держави, підмінє державні форми і необхідно з ними пов'язані правові норми, процедури іншими екстраординарними, які спираються на пряме насилля ... тоталітаризм як узурпація, підміна суверенної держави прикриває вихолощеними вербальними конструкціями і формами, що імітують державний лад» [141, с. 31].

Дисертант вважає, що ідеологічний фактор в обґрунтуванні тоталітарного панування є найважливішим, адже від ідеології залежить тип тоталітарного режиму. Націонал-соціалістичний режим належав до тоталітарного режиму «правого» фашистського типу [288, с. 17]. Фашизм як родове політичне явище включає італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм та іспанські, португальські, хорватські та інші політичні рухи.

Наприклад, у розумінні лідерів нацистського руху, націонал-соціалізм – «це створення єдиної в духовному та матеріальному відношенні народної спільноти». За А. Гітлером, соціалізм – це відповідальність всієї структури в цілому за індивідуума, а націоналізм означає, що індивідуум усього себе віддає цьому цілому, а в націонал-соціалізмі відбувається об'єднання [Цит. за: 194, с. 122]. На наш погляд, виходячи з цього розуміння суті руху та з того, що німецький націонал-соціалізм має ряд радикальних відмінностей від інших тоталітарних та авторитарних рухів ХХ ст., було б об'єктивно класифікувати фашизм як родове явище та націонал - соціалізм як різновид тоталітаризму фашистського типу.

Фашизм – загальна назва тоталітарних рухів ХХ ст., радикально-націоналістичних за змістом, тоді як, націонал-соціалізм – його німецький різновид з рядом відмінностей та особливостей. Наприклад, італійський та німецький рух об'єднує ієрархічність влади, принцип вождізму, заборона на створення та діяльність політичних партій, знищення опозиції та заборона прав та свобод громадян, але німецький націонал-соціалізм приймає гіпертрофовані форми в криміналізації державного та міжнародного права, в своєму страшному людиноненависному расизмі [234, с. 56]. Хоча за думкою

В. Віпперманна, К. Брахера, між італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом існує більше несхожості, ніж схожості [288, с. 16].

Фашизм – це тип побудови держави, де відсутні демократичні принципи та права і свободи слова, створення громадських та політичних об'єднань. Відсутність демократичних форм суспільно-політичного життя проявляється у підпорядкуванні економіки політиці, в пануванні принципу корпоративності в організації суспільного життя, у встановленні ієрархічних вертикальних зв'язків всередині етноядерної нації. Це тип з'єднання державного та партійного монополізму.

Націонал-соціалізм – це форма фашизму, їй властива жорстока диктатура держави та пропаганда ідеї нації як єдиної, побудова народної спільноти за допомогою політики ідеологічної соціалізації індивіда, тобто більш ніж де виявлено об'єднано-примусовий елемент, який отримав відображення у:

а) проникненні держави, як виразника інтересів нації, у всі сфери приватного та суспільного життя;

б) відстороненні тих, хто протидіє «інтересам нації», проявлене у відсутності демократичних свобод, знищенні політичних супротивників;

в) створенні економічної автаркії;

г) «єдиній нації», яка як явище виключала етнічні домішки крові;

д) «духові та ґрунті» народної спільноти, що в кінцевому результаті призвело до винищення не-німців на підґрунті расизму.

За спостереженням дисертанта, німецький націонал-соціалізм – це особливий тип фашизму, в ньому переважає національно гіпертрофована ідея народної спільноти яка є чистою за расовим принципом та організованої за соціально – «єдиним» принципом. За суттю цей рух відображав дві могутні тенденції не тільки внутрішнього розвитку, але й світового. Неможна не перебільшувати, не зменшувати значення націоналістичного та соціального факторів в історичному розвитку народів у ХХ ст.

Отже, націонал-соціалізм прийшов до влади в період, коли соціал-демократичні сили не мали панівного впливу у Веймарській республіці.

Націонал-соціалісти здійснювали політику спрямовану на розхитування Веймарської республіки з метою послаблення соціального фундаменту існуючої влади та демонстрації безсилля демократичної моделі. Свою доктрину втілювали шляхом революційних змін існуючої політичної системи, нових методів роботи з масами з метою отримання всезагальної соціальної підтримки.

Нацистське панування демонструвало тоталітарну модель, в якій специфічним чином поєднано володарювання, представлене формалізованими владними інституціями і особливим типом політичного лідерства. Харизматичне лідерство А. Гітлера мало першоджерело в авторитеті лідера-місії, тому зміцнювало формалізований статус канцлера і дозволяло реалізувати доктрину націонал-соціалізму та створити тоталітарну недиференційовану політичну культуру. Подвійність структури політичної моделі націонал-соціалізму полягає у поєднанні ресурсів формалізованих структур влади з новітніми ресурсами управління суспільством завдяки реальному впливові політичного лідера, який концентрував повноваження керівника держави і ідеолога націонал-соціалістичної революції. Окрім традиційного підкорення владним структурам, заснованого на підданстві, формувалася активістська підтримка правлячого режиму, яка ґрунтувалася на довірі до авторитетного суб'єкта влади і страхові перед неконтрольованим використанням інструментів примусу і насилля.

Тоталітарним доктринам було властиво створення політичного ідеалу, проголошення особливої ролі творчої волі, інтегралізму у соціально-політичній сфері, очікування політичного провідництва та харизматичного лідерства. Найчастіше у наукових дослідженнях праворадикальні рухи порівнюються у політичній сфері, хоча вважаємо, що також треба аналізувати економічну і соціальну складову, оскільки ці сфери показують емпіричну відмінність та політичні запозичення радикальних рухів, які діяли у міжвоєнний період. До запозичень з загальної фашистської моделі розвитку суспільства картини світу іншими праворадикальними рухами можна віднести чітку організаційну ієрархію; теоретичне ідеалістично-волюнтаристичне підґрунтя; монархізм;

опору на нову генерацію молоді; інтерпретацію попередніх ідей у відповідності до потреб руху, але також і критику попередніх консервативних ідеалів народовців [118, с. 237].

Отже, інтегральна ідеологія була властива тоталітарним державам, адже для досягнення визначеної мети були потрібні згуртовані та змобілізовані народні маси. Змістовно запропоновані тоталітарні доктрини відображали бажання різних народів – державних та недержавних – змінити політичну ситуацію після перерозподілу сфер впливу на європейському континенті. Саме ці радикальні трансформаційні потреби як комплекс факторів були враховані при аналізі тоталітарних режимів праворадикального типу першої половини ХХ ст.

3.2. Формування та функціонування націонал-соціалістичної доктрини як головної ознаки тоталітарного панування

Політична доктрина націонал-соціалізму як система ідей широко використовувалася задля досягнення мети державного розвитку та мобілізації економічних, демографічних, соціальних ресурсів. За думкою відомого дослідника О. Бланка, ідеологія фашизму проявилася у створенні нацистської програми, розрахованої на прихилення до себе та пошук дієвих методів агітації. Пізніше вона отримає риси характеру «теоретичної бази» [28, с. 23].

За думкою дисертанта, ідеологія є упорядкованою системою ідей, цінностей, настанов, несе в собі елементи соціальної психології, спрямована на адаптацію теоретичних положень щодо мети та напряму розвитку країни до об'єктивних умов у конкретний історичний період. Ідеологія як система складається з елементів – ідейних положень, з їхньої якості – спрямованості на певну модель розвитку та структури з певною організованістю елементів – план або проект моделі.

Підкреслимо, що на початковому етапі структурним елементом, який визначав модель розвитку та характер доктрини націонал-соціалізму, була ідея національної революції, створення нового соціального ладу. З кінця 30-х рр. ядром структури стає ідея імперії, яка воєнним шляхом вирішить проблему нестачі життєвого простору. Відповідно, період 30-х рр. позначений створенням тоталітарної держави, в якій соціальні проблеми вирішувались шляхом приватної ініціативи при збереженні панівних позицій держави та державного планування. З кінця 30-х рр. міць тоталітарної держави було спрямовано на створення імперії шляхом війни та економічної автаркії взаємозалежних від Рейху частин «федерації».

Між провідною метою суспільного розвитку та політичною доктриною існує тісний зв'язок, адже стратегічна мета вимагає ідейного забезпечення та тактичного втілення. Підкреслимо, що ідеології відносять до жорстких систем, в яких ланцюг ідей є взаємозалежним та адаптованим до об'єктивних умов. Політичні ідеології є упорядкованими системами, в яких існують залежності між елементами. Унікальність доктрини націонал-соціалізму в її гнучкості, в здатності адаптувати до нових комбінацій об'єктивних факторів історичного періоду, тобто вона здатна змінюватися у відповідності до політичних вимог, але не втрачати стратегічної мети. Гнучкість, тактичні потреби, доцільність принципів у відповідності до вимог ситуації не змінювали мету та ідеологічне обґрунтування, але ліпше адаптувалися до потреб ситуації та проводили мобілізацію населення [28, с. 51]. Доктрина не втрачала своїх інтегративних властивостей, навпаки, посилювала їх тому, що кожній тактичній меті потрібні свої виконавці. Ідеологія націонал-соціалізму як система ідей здатна до компенсації ідейними підсистемами, якщо виникала потреба. Тобто, було посилені функції відбору та комбінаторики ідей в ідеологічній системі. Ідеологія націонал-соціалізму ззовні виглядає як еkleктична, але в еkleктиці ідей присутня організованість системи за гнучким, дискретним типом, коли функція адаптування значно ліпша, ніж у комуністичній ідеології.

В ідеології націонал-соціалізму є мета як ядро системи та тактичні елементи як складові системи [142, с. 108]. Уявімо, ядро системи – імперія, до якості елементів віднесемо моделі імперії – релігійну, політичну, економічну, культурну. Існує традиція пояснення імперської політики внутрішніми і зовнішніми факторами, наприклад, економіст Ф. Ліст пояснював необхідність колонізації Східної Європи расовими факторами. «Навряд чи підлягає сумніву, що германська раса за своєю природою й характером призначена Долею для рішення великого завдання: керувати світовими справами, впроваджувати цивілізацію у дикі й варварські країни» [147, с. 31]. У діяльності Пангерманського союзу зустрічаємо проект імперії з економічною автаркією, створеною в результаті військово-стратегічних дій у напрямі «Drang nach Osten». Ідеєю, яку планувалося використати в якості інтегратора планів держави і очікувань суспільної психології – расово чистий народ. А. Гітлер, як зазначає Г. Раушнінг, говорив: «На Сході і на південному Сході Німеччина має намір розповсюджувати свою владу далеко за встановлені кордони... Ми не хочемо рівноправ'я з іншими націями, ми хочемо панування. Роздрібненість та багатовікове безсилля німецької держави примушували мільйони кращих синів німецького народу нести свою культуру іншим народам; то була наша біда, але зараз ми пишаємось цим...» [161, с. 119]. Підкреслимо, що чималий вплив в обґрунтуванні зовнішньої політики та створенні імперії чинили культурні фактори, які виступали аргументацією в геополітичних рекомендаціях К. Хаусхофера. З кінця 30-х рр. замість культурного співіснування проголошується створення імперії шляхом колонізації інших народів на основі територіальних, культурних, расових імперативів. Заради здійснення загальної мети деякі одиничні завдання можуть переорієнтовуватися, адаптуватися до вимог, потреб пошуку союзників на зовнішній арені та адаптувати настрої, які домінують у суспільній психології.

Соціальна психологія є дискретною системою, тоді як ідеології є жорсткими системами, так зазначала І. Я. Матковська [115, с. 62]. Ідеологія націонал-соціалізму включала не тільки елементи теоретичного характеру, але

зверталася до ментальності, історичного минулого, великих людей, моделей колективного несвідомого німецького народу, тому вона схильна до типу упорядкованих систем з корпускулярною залежністю організованості функцій адаптації ядра системи до конкретно-історичних умов та соціальної психології.

Існують різні підходи щодо існування або відсутності ідеології у НСДАП. Наприклад, Г. Раушнінг вважав, що ні світосприйняття, ні ідеології не існувало, але була жага влади [161, с. 27]. Й. Фест скоріше погоджується з Е. Нольте, що якщо поєднати частини, вичленити логічні структури, то з'явиться «ідейне побудування, яке має послідовність та консистенцію» [197, с. 14]. До таких частин віднесено: намагання розширення простору, антимарксизм, антисемітизм, які були об'єднані ланцюгом соціал-дарвіністичної ідеології боротьби – саме вони визначали константи світосприйняття А. Гітлера. Оригінальність Гітлера проявилася у «здатності примусово об'єднувати різноманітне, несумісне та надати клаптиковому килиму своєї ідеології щільність і структуру» [197, с. 14].

Вважаємо, що комуністична доктрина відноситься до ідеологічних упорядкованих систем з жорсткою системою організованого функціонування. О. Малиновський зазначав, що жорсткі системи не використовують додаткові елементи і комбінації заради адаптації, тому більше сприяють можливостям підвищення організації системи [115, с. 55]. Ядром системи був проект побудови комуністичного суспільства, якщо з подібної ідеологічної системи вийняти елемент, то вона втрачає своє функціональне і змістовне навантаження. У підтвердження тези можемо навести приклад дозволу кооперативної діяльності в СРСР в кінці 80-х рр. XX ст. Ця діяльність спровокувала появу приватної ініціативи та появу приватної власності, що зменшило залежність громадянина від держави, тим самим підтримала появу нових суспільних рухів. Деякий час вони діяли у рідній комуністичній ідеології, але в суспільстві поступово з'являються інтелектуальна, суспільна опозиція, яка активно досліджувала та розкривала дії тоталітарного режиму у 30-ті рр. XX ст. Спрямованість суспільного інтересу до приватної ініціативи,

альтернативних шляхів історичного процесу, наприклад, лібералізація економіки, знівельовало комуністичну ідеологію. Дослідниця М. Аль-Дайні вважає, що еволюція радянської ідеології дійшла до «точки неповернення» у період перебудови та визначає що розмивання, розчинення базових формостворюючих елементів (ідей, принципів, ідеалів) створило ідеоделюцію, коли різномірні елементи почали суперечити один одному [4, с. 114-115].

Націонал-соціалістична ідеологія, як зазначалося, є гнучкою, більш адаптованою до соціальної психології. Згадаємо, що національна свідомість народів формується практично одночасно з ідеєю держави. Тобто, перший етап можна позначити як політизований, тому що свідомість народу тісно прив'язана до владних, державних процесів, які її оформлюють та втілюють. Наступний етап – це етап деполітизації, коли відокремлюється поняття «нація» від поняття «держава», відбувається становлення народу як духовної єдності. Подібні процеси в німецькій історії відображені у творчості Ф. Ніцше [140, с. 150]. Увага приділяється розподілу призначень народу як втілення Духа та держави як функції, наприклад, оборонної, як у Й. Фіхте. Ф. Ніцше зосереджувався на дослідженні духовної складової історії – мистецтва, літератури, музики, культури, що виражають чисте Життя на відміну від служіння державі, яке відбувається, до слова, в офіційній науці [140, с. 130].

Після другого етапу – етапу деполітизації знову з'являється потреба у політичному оформленні процесів націєбудівництва. Після подій Першої світової війни та спроби впровадження демократичної держави Веймарської республіки, в Німеччині виникли організації, теоретики яких шалено критикували ліберально-демократичну модель. В. Штапель, О. Шпанн, Ф. Юнгер, Е. Юнгер пропонували антиліберальну модель держави – від станової та авторитарної до тоталітарної держави. За їх думкою, модель ліберального націоналізму вичерпала себе. У ХХ ст. відновити єдність, могутність, вплив країни, за їх переконанням, могла лише сильна держава. За часів націонал-соціалізму відбулося повернення до першого етапу, політичного.

Отже, націонал-соціалізм здатний переорієнтувати стратегічні завдання та тактичні цілі, наприклад, відмовитися від ідеї Ф. Ніцше про народ як дух, від деполітизації національного.

Ідеологія націонал-соціалізму більше зв'язана з соціальною психологією, менталітетом та очікуваннями людей. Наприклад, в історії Німеччини географічне розташування, серединне становище в Європі, славна торговельна традиція Ганзи, великі культурні досягнення урівноважувалися конфронтацією з Францією щодо Рура, Лотарингії, Ельзаса, відсутністю довгими десятиліттями могутньої держави. На рівні соціальної психології таке становище привело до появи ієрархії «ми» – «вони» та неприйняття Чужого у формі ксенофобії. Ксенофобія проявилася у відторгненні з «народного організму» не-німців, як таких, що не об'єднані з німцями расовою єдністю. Щодо зовнішньої політики та формування союзів, визначення союзників чи ворогів критеріями виступали не тільки економічні потреби. Навпаки, рівноцінними були проблеми та вимоги геополітичного характеру, історичні, культурні традиції. Наприклад, культурна діяльність німців на слов'янських землях визначалася як одна з умов державного інтересу на східних землях Європи.

На відміну від фашистської доктрини, яку Б. Муссоліні розглядав як експортну модель, яку можливо втілити в інших країнах, націонал-соціалістична доктрина, за думкою А. Гітлера, є суто німецьким політичним кодексом [Цит. за: 50, с. 229]. У цьому ставленні фюрера до змістовної насиченості та функціональної приналежності доктрини поєднувалися расистське та ієрархічне відношення до народів та держав, яких намагалися включити в рейх. Відповідно до расових, ієрархічних ідей було додано геополітичну аргументацію щодо принципів організації політики. А. Гітлер пояснював майбутню Європу як модель системи, у якій головним ядром буде Німеччина – Kernstaat. Навколишні неарійські народи будуть вести допоміжне господарське існування, тому основною потребою німецького рейху є експансія на Схід Європи. При тлумаченні східноєвропейської політики А. Гітлером, на відміну від Отто фон Бісмарка, К. Хаусхофера, використовувався принцип

ієрархії «ми» – «вони» та антисемітизм. На практиці зовнішньополітичної діяльності це означало, що СРСР сприймався як центр комунізму, осердя єврейської змови, відповідно не як інший, конкурент, а як Чужий, тобто ворог. Війна з Чужим як гранично іншим є особистою місією фюрера, на що він наголосив у 1937 р. «Мета німецької політики полягає в убезпеченні й збереженні расової спільноти, а також в її збільшенні. Відтак, це питання простору» [50, с. 231]. Звернемо увагу, що націонал-соціалістична партія у 20-х р. сконцентрувала свої зусилля на усуненні демократичних сил всередині країни, як підґрунтя для створення нового ладу в Європі. Зовнішня політика сприймалася як можливість зняття соціальної напруги в країні, а також засіб створення безпеки держави. З кінця 30-х рр. значно посилюється фактор зовнішньополітичної діяльності режиму.

Націонал-соціалістична ідеологія використовує політичний міф, звертається до соціальної психології, тому створює феномен «малинового джему» за висловом Т. Парсонса. Цей художній образ передає можливості гнучкої ідеології щодо адаптування теоретичних ідей до можливостей масової свідомості. Т. Парсонс проводив структурно-функціональний аналіз фашизму та вважав, що «психічна схильність до радикального відокремлення від соціальної структури» є причиною появи фашизму, також пояснював, що «романтизм» є основою легітимації влади націонал-соціалізму [148, с. 239]. Вважаємо, що «романтизм» можна сприймати як міф, який виступав антитезою впорядкованій структурі монархічного суспільства та проводив ідеологічну легітимацію тоталітарного панування. Стратегеми розвитку країни, моделі громадянської участі, складні теоретичні ідеї можна зробити популярними, якщо спростити їхній зміст та ціннісні смисли в пропагандистських акціях, зробити зрозумілою пересічному громадянину. Наприклад, для залучення мас використовували соціальну демагогію. Обов'язково враховувалася аудиторія, до якої зверталися політики. Напевно, більш агресивні, войовничі ідеї частіше проголошувалися при спілкуванні з бойовиками СА або СС.

Задля емоційного впливу, створення стану ейфорії серед громадян було вироблено дві тисячі кінострічок, тисячі романів, сотні віршів та скульптур, які схвально відображали досягнення націонал-соціалістичної Німеччини. Отже, звернення йшло до емоційної сфери, а не до рацію, недарма націонал-соціалісти вважали людину, в першу чергу, біологічною істотою. Серед засобів пропаганди: маніфестації, матеріали ЗМІ, промови ідеологів та пропагандистів, показові насильницькі акції, головним завданням було пояснити через зв'язок «мета – засоби», що людина може довіряти владі. Усі ідейні засоби були спрямовані – примушували або виховували – на довіру до влади, якій треба віддати відповідальність за країну, націю, громаду, сім'ю, себе. Тим більше, що послідовність дій тотальної держави у сфері політики призвела до повної втрати реальних політичних повноважень у нації [284; 238; 239; 240; 248].

Ідеологія націонал-соціалізму активно впливала на процеси, що відбувалися в психологічному житті індивідів та народу. Це була взаємодія на рівні свідомих та підсвідомих процесів, які значно впливали на процес формування національної і соціальної ідентичності. Наприклад, суспільство позитивно прийняло програму партії, адже війна посилила несвідому спадковість з попередньою політичною традицією: феномен фюрера як нащадка сильної монархічної влади як визнання закономірності – сильна державність у традиційному пруському дусі приведе до сильної Німеччини.

До особливо важливих аспектів тоталітарного панування відноситься харизматичне лідерство. Будь – яка група намагається створити власну самосвідомість через свідоме відокремлення від інших груп. Механізмами формування самосвідомості групи можуть бути конфліктні ситуації, в яких особливо яскраво розкриваються фундаментальні потреби в єдності та гармонії, конфлікті та захисті власного існування. Саме такі ситуації провокують появу особливого типу лідерів та норм, в межах яких буде відбуватися суспільне життя. Заради усвідомлення взаємозв'язку між індивідом та спільнотою створюються принципи та правила стосунків між індивідом та лідером. Саме

перспектива легітимності влади є важливою як для групи, так і індивідуума, тому що відбувається домовленість щодо колективного компромісу щодо використання сили, примусу як системи нормативних вимог та дій.

Колективній свідомості групи потрібна впевненість у надзвичайних здібностях лідера, тому особа лідера та його посада наділяються особливим соціальним престижем. Соціальний престиж лідерства може бути оформлений у соціальних ритуалах, нормативно-правовій базі і що, не менш важливо, у психологічній впевненості, що лідер – особлива особа. Саме в таких умовах відбувається підкорення індивіда спільноті, групі, адже людина є переконаною в особливій діяльності лідера, що виражає інтереси групи. Для традиційних авторитарних структур, політична діяльність завжди кастова, закрита від більшості спільноти. У тоталітарних структурах, навпаки, відбувається певне «магічне» об'єднання індивідуума, спільноти, лідера, тому що поєднуються базові потреби у владі та підкоренні, гарантом яких виступає харизматична особа, що здатна усвідомити та висловити цю базову потребу у конкретній історичній ситуації. Вважаємо, що харизматичне лідерство та особливий статус А. Гітлера засновані саме на цих підґрунтях.

Політичний психолог В. Одайник вважає, що період націонал-соціалізму яскраво розкриває саме таку ситуацію, коли динамізм, пристрасть А. Гітлера викликала відповідь у німців, які в період нацизму були в стані пристрасті до мандрів, войовничості та у своїх душевних проявах були також динамічні, пристрасні [143, с. 99]. Дослідник був учнем К. Юнга, тому проводив аналіз стану колективної свідомості за допомогою системи архетипів. Наприклад, В. Одайник вважав, що могутнім архетипом німецької душі є язичницький бог Вотан, який виражає подвійну структуру психіки, яка проявляється у характері та поведінці. У німецькій міфології Вотан має таку подвійну сутність. З одного боку, він здатний викликати в людях пристрасті, наприклад, пристрасть до війни, з іншого боку, він – бог поезії та мудрості.

Можна зазначити, що релігійні впливи були тісно пов'язані з загальними процесами, які відбувалися в Німеччині. Серединне становище країни,

відсутність єдності викликали психологічний захист у намаганні досягнути ладу (Ordnung) в країні. Але могутні філософські традиції, висока поезія, література також властиві німецькій душі і не менш характеризують її. Недарма великі процеси в історії освячувалися духовними процесами. Можна згадати духовні гасла, які з'являлися у важливі періоди змін: «Прокинься, Німеччино!», «Буря й натиск», «Німеччина понад усе!», «Господь з нами!». Таку ментальну особливість не можна враховувати, коли мова йде про аналіз взаємозв'язків ідеології, соціальної психології та панування. Тим більше, що німецька нація, до речі як і італійська, опинилася в складному становищі, що було пов'язано з наслідками світової війни та можливими шляхами виходу з кризи. Згадаємо, що антитезою демократичній Веймарській республіці був пруський соціалізм, для якого обов'язок, підкорення цілому були абсолютною цінністю громадянина. Загальним історичним тлом були політичні новації, коли народні маси стали суб'єктом політики.

Унікальність політичної історії Німеччини полягає в тому, що серед множинності варіантів суспільно-політичного розвитку було обрано націонал-соціалістичну модель. Зняти навантаження поразки, знайти захист від ворожого середовища ззовні змогли націонал-соціалісти, тому що запропонували єдність нації, могутність держави та спільну мету, яку можна було досягнути лише докладанням великих зусиль, тому горіння духу, емоційні пристрасті були конче необхідні. В інтерв'ю Х. Нікербокеру К. Юнг доводив, що серед європейських диктаторів можна провести певну класифікацію. Б. Муссоліні і Й. Сталіна він відніс до типу лідера, який є більш сильним, ніж усі інші, при чому як фізично, так і інтелектуально. А. Гітлера було віднесено до лідерів особливого типу – лідера-шамана, людини-міф [143, с. 345]. К. Юнг підкреслює, що тіло Гітлера не навіює відчуття сили, але «його очима дивиться ясновидець» [143, с. 346]. Та наводить почуту репліку: «Нічого подібного не приходилося бачити у цьому світі з часів Магомета, – так дехто відізвався про нього на з'їзді у Нюрнбергу» [143, с. 346]. Можна погодитися з класифікацією великого вченого, тим більше, що в кризові періоди саме такий тип лідера

очікуваний, адже треба було не тільки оформити мету, але й повести, переконати, заразити власним прикладом людей. Харизматичному лідеру А. Гітлеру вдалося переконувати людей, допоки він пропонував мету щодо відродження Німеччини. Нацистська політична еліта обрала назву державі, граючи на підсвідомій асоціації німців з біблійними сюжетами, тому що ніхто не називав королівство Карла Великого Першим рейхом. Ситуація змінилася для певних груп тоді, коли мова почала йти про тотальну війну.

Дисертант вважає, що надзвичайно важливим фактором, який впливав на розповсюдження доктрини, була постать лідера націонал-соціалістичного руху А. Гітлера. Було створено нову модель політичного лідерства – об'єднання функцій суб'єкта політики і суб'єкта ідеології, що дозволили А. Гітлеру здійснювати практично-перетворювальну політику – формувати нову модель тоталітарної держави та виконувати функцію державного лідера в контексті проведення «великої політики». Не менш важливим було вміння переконувати народні маси, розуміти сутність очікувань та потреб людей. Ототожнюючи свою долю з долею Німеччини, себе з країною, він зміг провести радикальні зміни в країні. Як політичний лідер він зв'язав психологічні комплекси, страхи, очікування людей з ідеологією, тому що створив образ сили, могутності, расової чистоти та великою психологічною компенсацією після поразок у війні – міфом про «народ панів».

Соціальні психологи, психоаналітики досліджували особистість лідера рейху А. Гітлера. Наприклад, Е. Фромм провів серйозне дослідження життєвого шляху фюрера. Художній талант, аналітичні здібності, лідерські якості проявилися досить рано, але проблеми найчастіше виникали у зв'язку з свавіллям. Навчався тільки тому, що подобалося, що привело до недостатньої систематичності знань. Покинув хвору матір, що могло свідчити про недостатньо розвинуте почуття відповідальності. Мислення було насичене ідеологемами. Поняття «величі», «історичної місії» мали більше значення, ніж історичні факти, адже давали смисл існуванню людини [202, с. 350]. Певне невдоволення соціальним статусом вимагало компенсації створенням міфу, що

негаразди – особисті та загальні – є наслідком чужих втручань, тому знайдена схожість своєї долі з долею більшості людей дозволило знайти вихід у суспільно важливій справі – політичній.

З молодості, з часів Відня він багато читає, розмірковує [202, с. 356]. Тлом на якому відбулося становлення особистості, можливо, були особисті страждання та вплив літератури аріософських товариств Гвідо фон Ліста та Ланса фон Лібенфельса. Наприклад, під впливом робіт Карла Люгера формується уявлення, що винні у всіх бідах – євреї. К. Люгер доводив, що євреї використовують теорію марксизму, щоб остаточно змінити світ [249, с. 15]. Поступово формується система пріоритетів та антипріоритетів – демократія, марксизм, семітизм. Ідеологічне мислення, де основним пріоритетом стає рятування світу, роздуми про ворогів, емоційні переживання від участі у світовій війні спрямували його амбіції в політичну діяльність. Він був переконливим оратором, мав власну позицію щодо напрямів політичної діяльності. Країна після війни була на перехресті ідеологічного вибору – комуністичного, консервативного, соціал-демократичного, націоналістичного шляху розвитку. А. Гітлер зміг отримати підтримку різних прошарків населення, тому що запропонував об'єднавчу ідею – відродження держави, якій присвячена «революція націонал-соціалістів» [56, с. 28]. Кожній групі він пропонував те, що вони очікували або чого боялись [161, с. 233]. Г. Раушнінг пише, що економічні еліти були залякані ідеєю зубожіння у наслідок наступу комуністів. Активній молоді було запропоновано ідея расової зверхності німців, яким належить майбутнє нової аристократії – сильних, безжальних людей дії. Людям, що розуміли ХХ ст. як століття прогресу, А. Гітлер запропонував раціональне планування, технічний прогрес, а також ідею держави, в якій буде високий рівень концентрації, централізації, планування всіх сфер життя.

Отже, ідеї були дієвою зброєю націонал-соціалізму, своє існування вони пояснювали необхідністю націонал-соціалістичної революції за новий лад, з новою ідеєю управління. У розмові, яку записав Г. Пікер, фюрер підкреслив

факт значущості ідеології для нацистської Німеччини, «в державі, де все підкорено ідеології» [150, с. 406].

Зазначимо, що А. Гітлер стає лідером руху, що вимагає модернізації країни, але пояснює, що проблеми у присутності ворогів, а не в відсталості, авторитарності старих суспільно-політичних структур. Одночасна критика демократичної республіки посилювала уявлення, що німецька політична культура вірнопідданства, обов'язку не сумісна з ліберально-демократичними інститутами. Тим більше, що взаємне існування старих та нових політичних інститутів об'єктивно обумовлювало слабкість політичної системи.

Після проваленого путчу 8 листопада 1923 р. в партії було знайдено дієву політичну формулу, яка була здатна повести маси в політику. Не можна не погодитися, що гасло національної революції – це сильне, концентроване гасло після поразки у війні, після заборони армії, репарацій та високого рівня невдоволення населення справами в державі. Не менш важливим було гасло: «Або завтра буде знайдено національний уряд для Німеччини, або нас знайдуть мертвими!», яке свідчило про відкриту політичну опозицію Веймарській республіці.

А. Гітлер мав політичну проникливість, вміння переконувати, знаходити аргументи та маніпулювати фактами, відчувати масові очікування, тому поступово стає популярним політичним діячем. Одночасно посилюються контакти в бізнес-середовищі, що дозволило використовувати засоби інформації для звернення до широкої національної аудиторії.

Не менш важливим фактором утвердження тоталітарного режиму був фактор відсутності внутрішньої опозиції, тому вважаємо за потрібне розглянути методи політичної боротьби НСДАП з політичними опонентами, а саме до відвертої боротьби з КПП. У парламенті після серії виборів були депутати від різних партій, в тому числі від КПП та НСДАП, тобто диспозиція політичних сил свідчила про можливі варіанти розвитку Німеччини. КПП заявляла також про великі революційні зміни, але соціалістичні. НСДАП треба було докласти зусиль щоб перемогти впливову КПП. Були розроблені політичні

кроки у боротьбі з комуністами, тому що надзвичайних повноважень у лідера НСДАП не було. До політичних методів боротьби з комуністами можна віднести:

– дискредитація КПП припущенням щодо можливого червоного терору. Наприклад, підпал рейхстагу 27. лютого 1933 р. привів до того, що Е. Тельман, лідер комуністів, вимушений був піти з політичної гри;

– після дискредитації політичних ворогів – не конкурентів – рейхстаг приймає «Закон про захист народу та рейху» від 24.03.1933 р., за яким законодавчі повноваження переходили до імперського уряду на чолі з А. Гітлером. Закон дозволив посилити повноваження виконавчої влади, а об'єднання законодавчих та виконавчих повноважень властиво диктатурам;

– заборона політичної діяльності інших партій посилила диктатуру одної партії. Суспільство було охоплено масовими акціями вступу в НСДАП або у підконтрольні громадські організації. Збільшилася масова підтримка партії, яка поступово перетворилася у найвпливовішу політичну силу;

– отримавши надзвичайні повноваження, А. Гітлер проводить кадрові зміни. На посади, які традиційно займали впливові представники консервативних сил, було призначено кандидатури від НСДАП;

– традиційно тоталітарні режими після перемоги над політичним ворогом розпочинають ідеологічні, кадрові чистки у самій партії. А. Гітлер розпочав з боротьби з духом революційного радикалізму всередині НСДАП. Після сумнозвісної «ночі довгих ножів» 30. червня 1934 р. було встановлено контроль над НСДАП. Новостворена ідеологічна, кадрова, політична ієрархія дозволила А. Гітлеру об'єднати посади канцлера та президента та присвоїти звання фюрера 2. серпня 1934 р. В результаті чіткої лінії дій, стратегії боротьби з політичним ворогом, внутрішніми фракціями, А. Гітлер отримав абсолютну владу.

Для завершення формування тотальної держави було створено мережу концентраційних таборів для боротьби з внутрішнім – ідеологічним, расовим – ворогом. Для виведення опонентів з правового поля приймають Нюрнберзькі

закони про громадянство та расу, що дозволило розпочати расовий, релігійний, економічний терор в державі. Під впливом поглядів В. Марра, Є. Дюрінга, Х. С. Чемберлена А. Гітлер написав лист, в якому бачив вирішення єврейського питання трьома способами: а) емоційний антисемітизм – погроми; б) антисемітизм розуму – планомірне здолання та усунення єврейських привілеїв; в) кінцевою метою повинно бути безповоротне усунення євреїв взагалі [195, с. 188]. У Програмі НСДАП, яка складалася з 25 пунктів, антисемітизму присвячено п. 4, 5, 6, 7, 8, 24 [260, с. 105-113].

В державі створюється атмосфера напруження, з одного боку очікування актів терору, з іншого боку, активно нав'язується імідж фюрера, який зміг пробудити німецькі сили, об'єднати націю [266, с. 241]. Формується харизматичний тип легітимності, але з елементами ідеологічного, традиційного та правового типів легітимності. Пропаганда спрямовується на населення з метою доведення дій фюрера як політичного новатора, як революціонера, що виведе країну з кризи старого ладу. Подібні дії пропаганди надзвичайно важливі, адже лідер НСДАП отримав позитивний імідж та практично абсолютну підтримку громадян, аж до початку великих воєнних дій. Для соціальної психології населення, яке очікувало сильного лідера, здатного запропонувати програму дій та почати діяти, акції режиму стали аргументом для підтримки дій влади. У розмові з Г. Раушнінгом, фюрер казав, що зможе вести масу за собою, якщо виведе її зі стану апатії завдяки його фантазіям. Маса, яка прокинулася, стає керованою, бо їй дали сенс і функцію. Відповідно, вона буде слідувати за ним та його гаслами, які він їй дає [161, с. 165].

Після приходу А. Гітлера до влади певний період автономію мали лише церква та армія. А. Розенберг, в «Останніх нотатках», розмірковує про взаємні стосунки християнської церкви і націонал-соціалістичного руху, підкреслює, що церква пригнічувала німецький дух, хоча й ідеолог не закликає до виходу з церковного життя. Він акцентує увагу на відмінностях світосприйняття, у питанні щодо евтаназії, расової чистоти, культурного спадку європейських країн. А. Розенберг вважає, що можна використовувати евтаназію після

відкритої дискусії, гарантії лікарських колегій. Він пише, що «було гуманніше, передати матері-землі мертву оболонку людності, і перш за все, усунути те, що можуть передати своїми хворобами люди, що страждають спадковими хворобами нещасним дітям [276, с. 281]. В якості аргументації наводиться теза, що римська церква створила багато міфів, які поневолюють людей своєю неправдою та пригнічують силу і міць німецького духу. А. Розенберг пропонує в якості альтернативи нові переконання, сформовані на основі нових расових законів. Перед проведенням активних зовнішньополітичних дій було відновлено армію, спрямовані державні інвестиції та субсидії. Важливим був дозвіл служити безробітним у армії, оскільки, по-перше, було отримано масову підтримку, тому що суспільна цінність армії для Німеччини беззаперечна, по-друге, значно посилилося економічне становище країни та розпочався вихід з економічної кризи.

Об'єднання зовнішньополітичних дій, воєнної політики з економічним реформуванням дозволило проголосити боротьбу нації за автаркію. З 1933 по 1936 роки цілеспрямовано проводилася політика щодо відновлення воєнної могутності держави. Пропаганда пояснювала дії державної влади як проведення політики щодо досягнення автаркії Німеччини. Використання провокацій як тактики для проведення агресивної зовнішньої політики дозволило А. Гітлеру розширити сфери впливу та збільшити територію держави. У своїх промовах фюрер наголошував про політику миру, одночасно інспірувавши безладдя у незалежних державах. Наприклад, приводом для введення військ Німеччини у Чехословаччину був «захист» німців, які проживають на території Чехословаччини, яка не змогла забезпечити лад.

Пропаганда підтримувала образ позитивного лідера, який відновлює права Німеччини в Європі, тому серед населення досить довго існував високий рівень підтримки дій партії та її лідера.

Провокація, дискредитація, подвійні заяви були спрямовані на головну мету – досягнути величі Німеччини в Європі. Наприклад, у 1940 р. було заявлено, що не буде впроваджено «новий лад» в Західній Європі, але

одночасно розпочався наступ на Нідерланди, Люксембург, Францію. Можна зазначити, що механізм зовнішньополітичних дій такий: провокація – відповідна реакція сторони, що провокують – удар провокатора зі звинуваченнями в загрозі для безпеки країни. У певному сенсі, А. Гітлер був майстром політичної і дипломатичної інтриги, хоча не стратегом воєнної справи.

Ідеологічні штампи не полишили А. Гітлера у 1945 р. Після подвійних наступальних дій Червоної армії та військ Об'єднаних націй, він вдався до принципів соціал-дарвінізму, який проголошував «війну всіх проти всіх» з перемогою найсильнішого. Можливо однією з причин надання наказу А. Шпееру розпочати впровадження тактики «випаленої землі» в країні, було те, що Німеччина програвала. Попереднє ототожнення своєї особи з Німеччиною, своєї долі з долею Німеччини, викликало суїцидальні дії на тлі масштабних руйнацій в країні.

Отже, наприкінці війни відбулося остаточна трансформація фюрера з лідера з позитивним іміджем в лідера-руйнівника. Тим не менш, треба підкреслити, що насилля, приниження породжує насилля. Після поразки у Першій світовій війні Німеччина втрачає статус великої держави, її позбавляють права мати армію, накладають великі контрибуції. НСДАП отримала колосальну підтримку серед населення тому, що відверто заявила про стан приниження та всеохоплююче бажання змінити стан речей. Саме проголошена мета дозволила встановити диктатуру в країні, перетворити націю в народ, примусити забути досягнення великої культури. Відчуття приниження народу, заборона на армію в країні, де завжди були сильними вірнопідданські настрої, привели до появи політика, який точно відобразив це відчуття, але запропонував варіант розвитку країни та відновлення статусу.

Як відомо, двадцяті-тридцяті роки ХХ ст. дали багато варіантів розвитку, зокрема, комуністичний режим в СРСР, нацистський режим в Німеччині, демократичний режим у США. Германська нація очікувала лідера, який своїм іміджем, своїми діями відповідав традиціям німецької політичної культури,

істотним впливам минулих імперських амбіцій, певній духовній атмосфері в суспільстві. А. Гітлер був творцем впливової політичної ідеології ХХ ст. Націонал-соціалізм як ідеологія тоталітарного типу претендує на одноосібне керівництво, а це означає, що все, що ідейно суперечить – знищується або інтерпретується довільно. Стосовно послідовників інших ідеологій вчиняли за таким же принципом – знищували або перевиховували.

На погляд дисертанта, націонал-соціалістична доктрина була одним з можливих варіантів розвитку суспільно-політичної думки перехідної доби. Якщо проаналізувати причини впровадження нацистської доктрини в широкі маси населення, то треба зазначити, що складні обставини в країні та новації у методах роботи з людьми, були тими факторами, що об'єднавшись привели до появи, очікуваного людьми, лідера – вождя. Він висловлював те, що не міг висловити пересічний громадянин. Треба згадати великий ораторський талант, акторство, магію його виступів, тобто в його образі політика, державного діяча було багато особистісного. Особисте ставлення до подій у промовах фюрера надавало велике емоційне навантаження, що позитивно сприймалося народом. Він досить довго підтримував образ революційного діяча, тому чинив сильний психологічний вплив на людей, що потребували поводиря, месію. А. Гітлер згуртовував націю, дозволяв людині відчутти себе часткою великої групи. Для традиційної суспільної свідомості, яка має коріння в імперській політичній культурі, відчуття єдності групи було дуже важливим і принциповим для спільної діяльності суспільства та держави.

Одночасно образ А. Гітлера як політика набував негативних рис, що було пов'язано зі ставленням до людей як об'єктів маніпулювання. В певному сенсі, відбулась деперсоналізація особистості, а відповідно, втрачалась значущість життя окремої людини. В «Майн Кампф» він стверджував, «що виходячи з здорового глузду, треба заборонити репродукцію людей неповноцінних ..., всі дії та міри з запобігання дефектних нащадків треба вважати самими гуманними ... Невиліковно хворі повинні бути ізольовані. І хоча це виглядає жорстоко по відношенню до нещасних і страждених, це, в свою чергу, є вищим благом для

їх співгромадян та нащадків» [259, с. 56]. У цьому твердженні можна прочитати звернення до високих етичних категорій, згадування здорового глузду з жорстокістю по відношенню до хворих людей. Не лікування, не умови профілактики здоров'я, взагалі не розглядаються як варіанти, лише знищення. Певний механіцизм, раціональність присутні у його поглядах щодо особистості – він завжди аргументує принципами доцільності. Ідеологічні уподобання, такі як соціал-дарвінізм, впливали на його рішення щодо використання тактики «випаленої землі». Г. Пікер, який був особисто з ним знайомий, у своїх «Розмовах з фюрером» згадує, що у 1942 р. Гітлер зауважив, «якщо німецький народ не готовий до бою задля свого виживання, що ж, тоді він мусить щезнути» [150, с. 171]. В певному сенсі ці роздуми відображали розуміння, що відбулася зміна ставлення населення до політики фюрера. Пік його популярності прийшовся на 1938-1939 рр., коли він презентував свою програму дій та втілював в акціях зовнішньої політики. Людям був потрібний лідер-революціонер, а не лідер-руйнівник, який у скрутні часи поразок, знищує всіх, хто не виконує його планів. Одностайність розумілась ним, як абсолютне підкорення. У розмові з найближчим оточенням, за свідченням Г. Пікера, А. Гітлер сказав, «що у будь-якому суспільстві, яке об'єднує живі істоти, коли відсутній вождь, спільнота розпадається, навіть просто атомізується і тоді настає кінець всьому» [150, с. 292].

Тому актуальним до сьогодення залишається питання, де знаходиться межа, яка відрізняє політика від політика-руйнівника, які умови роблять людину здатною до деперсоналізації іншої або наскільки важливий етичний стрижень особистості. Ймовірно, відповідь повинна бути комплексною: треба враховувати об'єктивні умови, світоглядні орієнтири, пануючу в суспільстві атмосферу ідеологічних пояснень того, що відбувається. Тоталітарна модель суспільства позбавляє людину права на унікальність, права на життя, якщо людина не включена в систему, адже тоді вона стає небезпечною для функціонування системи. Тоталітарна система припускає, що людина доручає свої права спільноті, тим самим стає частиною спільноти. У певному смислі,

відсутність особистої відповідальності розпускає людину, тому що приводить до повної підкори або до абсолютної влади.

А. Гітлер мав абсолютну владу, деякі політичні та державні рішення визначалися ідеологічними принципами, а не об'єктивним аналізом внутрішньої чи зовнішньої ситуації. При прийнятті важливих рішень щодо зовнішньої політики він міг керуватися ідеологією або тактичним розрахунком, відкидаючи традицію зовнішньополітичної діяльності. Так було у 1939 р., коли Велика Британія заявила про підтримку Польщі. Лідер рейху вважав, що мова йде про економічну блокаду, адже британська зовнішня традиція була орієнтована на підтримку рівноваги на європейському континенті.

На наш погляд, важливо підкреслити, що треба не перебільшувати, не зменшувати роль лідера. А. Гітлер діяв у обставинах поразки у війні, соціальної кризи при спробах модернізувати країну та надмірних очікуваннях громадян щодо лідера-месії. Можемо припустити, що досліджуваний нами феномен політичного лідерства А. Гітлера – це феномен лідерства, який полягає у:

- сильних природних якостях оратора [101, с. 195];
- уміло створеному образі революціонера, особистій харизмі;
- складних об'єктивних обставинах, які змусили очікувати месію;
- панівних ідеях, культурних та політичних настроях, духовній атмосфері, яка підготувала ґрунт для масового сприйняття націонал-соціалістичної доктрини.

У цьому контексті виникає проблема впливу політичного лідера на мотивацію дій громадян. Програма НСДАП проголошувала політичну боротьбу проти ідейних ворогів як всередині, так ззовні. Відповідно, за яких умов чи за яким рівнем переконаності, пересічна людина перетвориться у виконавця жорстоких наказів. Доречно згадати дослідження С. Мілграма, який довів що простих рішень не існує.

«Для існування цивілізації необхідна певна ступінь влади. Як тільки влада установлювана, вже не настільки важливо, яка буде назва у системи – демократія чи диктатура: пересічна людина відгукується на політику уряду

очікуваним від неї підкоренням, будь-то нацистська Німеччина або демократична Америка» [125, с. 23]. Владні структури створюють норми, за якими існує суспільство та проводять політику щодо населення. Створена система «наказу-виконання» діє у будь-яких суспільствах, тому важливо чому люди підкорюються рішенням влади. Яка мотивація, які переконання чи інші силові чинники впливають на вибір людини? С. Мілграм вважає, що дуже багато залежить від структур, від людини, тому що моделі поведінки породжуються набором можливих взаємовідносин людини з владою [125, с. 23].

Серед причин підкорення людей рішенням влади значну роль відіграють:

– Пояснення мети, тобто дії людини залежать від того, як пояснено мету діяльності людини. Будь-яку мету діяльності треба представляти як конструктивну. С. Мілграм пише, що «навіть в армії деструктивні накази отримують розумне обґрунтування. Коли військові спалюють село, в якому живуть у нічому не повинні люди, вони роблять це аби устрашити людей, або для того, щоб примусити до співпраці, або в ім'я відплати» [125, с. 171].

– Соціальна структура, у якій людина формує свої соціальні відносини, тому авторитетна особа з цієї соціальної структури має особливий вплив на прийняття рішень людиною.

Можемо сказати, що доктрина у даному випадку виступала механізмом поєднання людини зі структурою, тому що ідея «органічної спільноти» повинна була утворити особливу соціальну систему, у якій людина повинна була діяти та з якою ідентифікувати себе. Обґрунтування ідей, високої мети зустрічало розуміння позитивного сприйняття наказу лідерів або інших авторитетних осіб руху та соціальної системи.

– Група, до якої належить людина здатна впливати на рішення, які приймає людина, особливо якщо вони стосуються ситуації примусу та насилля. Є певна варіативність поведінки людини, тому що, виходячи з моральних, особистісних переживань, вона здатна чинити опір групі. Але високу роль будуть відігравати настанови, переконання, певні справи, коли людина укріплюється в

правильності обраного рішення. Тому можна сказати, що на рішення виконувати накази також будуть впливати суспільні чинники та агенти. Сім'я, релігія, освіта, духовна атмосфера в країні, рішення влади можуть переконати людину в тому, що вона зобов'язана виконувати накази, якщо домінує авторитарний стиль виховання та цінності підкорення життя особи цілому. Недарма особлива жорстокість нацистського режиму була пов'язана з тим, що інститути громадянського суспільства, наприклад, церква, були практично заборонені.

– Особливі якості лідера руху. Підкреслимо, що під впливом магнетичної особи А. Гітлера були не лише його адепти. Якщо «старі партійці описували першу зустріч з Гітлером як подію, що повністю змінила їх світосприйняття, як вторгнення вищої мети в їх життя», то «тверезі та більш інтелігентні політики та військові описували зустріч з Гітлером як утягнення моторошною силою, що паралізує, що здатна до стану виключення раціональних пересторог» [101, с. 202]. Зворотною формою ролі лідера було те, що люди, які оточували А. Гітлера, самі відносились до людей тоталітарного типу, в яких поєднувалась жага до підкорення з функцією служіння високій меті. Німецький політолог Й. Фест підкреслює, що А. Гітлер визначав себе як політика і програмолога, бо лише такий лідер «здатний працювати не на потреби, які зрозумілі будь-якому міщанину, а на цілі, які зрозумілі лише небагатьом» [197, с. 8]. За його думкою, націонал-соціалістичний рух не треба виводити з німецької давнини, але в націонал-соціалізмі суто німецьким було «різке протиставлення ідей дійсності та визнання за цією ідеєю більшої влади, ніж за дійсністю» [197, с. 159].

Окрім психологічних, соціальних причин підкорення людини жорстокому наказу, не можна відкидати структуру тоталітарної держави. Структура тоталітарної держави уніфікує суспільство заради виконання великих ідеологічних цілей – розширення життєвого простору на Сході Європи та установа імперії. Заради здійснення цієї мети, суспільство повинно бути підкореним державі, саме тоді можливо перемогти.

До так званих антропологічних аспектів тоталітарних режимів можна віднести використання міфів щодо особливих якостей, надприродних здібностей лідера. Адже відомо, що повне підкорення можливе, коли є довіра до авторитетної особи, яка репрезентує соціальну структуру, до якої відноситься індивідуум.

Тоталітарні режими проголошують великі програми суспільного розвитку всередині країни та великі програми щодо змін у зовнішньому світі, тому їм конче потрібні людські ресурси. Заради згуртування населення та його мобілізації використовували штучно створену атмосферу війни. Основними ресурсами мобілізації громадян були акції пропаганди та терору. Тоталітарна держава гнучко їх використовувала. Так, у випадку досягнення великих цілей суспільного, економічного характеру використовували пропаганду, наприклад, кінострічки «Олімпія» тощо. У випадку невиконання проголошених планів досить переконливими аргументами боротьби проти тих, хто заважає, були акції державного терору. Принцип використання акцій залякування та знищення: «Той, хто не з нами, той проти нас», але об'єктом терору могли бути різні групи та особистості. У нацистській Німеччині після «Кришталевої ночі» запанувала атмосфера прихованої ворожості та посилювався стан атомізації індивідів. Терористичними акціями примушували громадян робити вибір між одною монолітною групою єдиної спільноти та особистим простором сім'ї, від якої інколи треба було відмовитись, щоб не поставити під удар каральної машини.

Доктрина, міфи, символи, атмосфера всередині країни, вимога щодо активних проявів лояльності та виконання прийнятих рішень поступово сформували новий тип людини. Уніфікація, стандартизація поведінки, думок, острах кари чи ейфорія від великих досягнень та доручення особистого внеску в загальну справу – основні риси «нової людини». Великий тиск пропаганди, суспільна атмосфера виключають зовнішній прояв особистості як окремої одиниці, але формують поєднання остраху та ейфорії. Доноси, анонімні листи були проявом не тільки остраху за власну долю, але й ірраціональним проявом

залучення до державної справи. Адже ЗМІ постійно формували образ ворога, що заважає діяльності спільноти. Залучення до групи, цілого, так само як і доручення власної відповідальності лідеру спільноти були обов'язковими умовами психологічної адаптації індивідуума до тоталітарного суспільства.

У свідомості людини закріплювалися цінності, символи за допомогою ритуалів, міфів, соціальних акцій, які втілити міг лише виразник нації – фюрер, вождь. У німецькій антидемократичній політичній традиції вождь відрізняється від лідера, тим що має велику місію, небуденні здібності, щоб реалізувати соціальні очікування громадян та стати виразником на владному рівні.

Мітинги, вогняні ходи, музика, бравурні воєнні марши створювали у громадян відчуття спільної справи, тому тоталітарні режими, окрім терору, велику увагу приділяли ідеологічній легітимації влади. Використовувались різні методи пропагандистської діяльності заради викликання ейфорії, що дозволяла використовувати людські ресурси під гаслами досягнення високої мети.

З метою укорінення в суспільстві націонал-соціалістичний рух активно використовує політичну доктрину. Доктрина як система об'єднувала різнопланові ідеї, наприклад, метою розвитку визначалося відновлення могутності держави, але задля подолання внутрішніх соціальних протиріч штучно ініціювалося формування опозиції «ми» – «вони» у суспільній свідомості. Негативізм, соціальні страхи, невдоволення економічною кризою додалося за допомогою створення образу Іншого, Чужого як ворога. У боротьбі з протидією з боку Іншого дозволялося використання неправових форм боротьби, що змінило політико-правову структуру держави на тоталітарну.

Отже, для життєдіяльності тоталітарних режимів важливим є фактор участі мас. Особливе значення для функціонування тоталітаризму та реалізації політичної програми режиму є готовність, здатність людей до виконання владних рішень. Неабияку роль в укріпленні тоталітарних режимів відіграють маси, які підтримують та проявляють активну лояльність. Відповідно, окрім об'єктивних умов перехідної доби, особистої харизми лідера партії та держави,

новітніх методів пропагандистської діяльності існував фактор лояльності мас. Його можна пояснити домінуванням типу особистості, який можна віднести до авторитарного типу та психотипу, що є ідеологічно орієнтованим. Створений образ лідера-революціонера, новатора та проголошена мета розвитку модернізації країни, подолання соціальних протиріч згуртували індивідів у спільноту. Згуртування у спільноту дозволяло людині відчувати бажаний стан порядку в країні, що особливо відповідав німецькій ментальності. Особливість тоталітарної системи полягає в тому, що вона вимагає від людини підкорення абсолютній владі, яка перебирає функції відповідальності за прояв та втілення загальної волі. Від влади залежить встановлення суспільних норм, за якими живе суспільство, націонал-соціалізм спростив духовне, надмірно політизував національну ідентичність та привніс негативізм – расову ієрархію, антисемітизм – в опозицію «ми» – «вони». В свою чергу, очікування електорату НСДАП були сформовані суспільними змінами та панівними культурними, духовними ідеями.

3.3. Специфіка реалізації політичної моделі націонал-соціалізму в практиці Німеччини в 20-30-ті роки

Особливість політичної моделі націонал-соціалістичного панування полягає в формуванні нацистської політики щодо управління суспільством, яка включала соціальну обумовленість, політико-теоретичне підґрунтя діяльності нового типу режиму, що залежав від доктрини націонал-соціалізму, яка аргументувала створення нового типу держави, нової моделі політико-правових норм, нової антропології, що приводило до руйнації громадянського суспільства з громадянською ідентичністю та підтримувала расову чи культуртрегерську ідентичність, тому формувало вертикальну етноядерну політичну націю. Розглянемо політичну структуру суспільства та

функціонування механізму тоталітарної держави щодо формування недиференційованої політичної культури [Див. Додаток А].

Тоталітарна система руйнує та створює форми суспільної системи, адже адаптаційні можливості громадян залежать від розуміння доктрини панування та політичної лінії, виробленої політичною системою. У наслідок війни, руйнації монархії відбулося скасування традиційної моделі соціальної стратифікації, люди втратили традиційний зв'язок з соціальними групами, організаціями, які традиційно представляли їхні інтереси. Традиційні партії не змогли замінити діяльність та взаємозв'язок з населенням за становим типом, адже за часів Веймарської республіки значно впав авторитет політичних партій. Вони сприймалися громадянами лише як партійні функціонери, а не представники інтересів спільноти. В свою чергу, НСДАП намагалася представити свою політичну позицію та політичну вагу як вагу єдиного представника нації, тому замість представництва станових інтересів представляла загальнонаціональні, тому її можна віднести до типу програмно-ідеологічної партії [175, с. 70]. Представництво загальнонаціональних інтересів означало повну уніфікацію на культурному, етнічному та соціальному рівні. Відбуваються зміни в правовій системі держави. Було запропоновано нове тлумачення права, у якому расовий чинник є більш важливим, ніж правовий. Виведення людей, які етнічно не належали до німців, з правового поля означало початок використання права та судової системи з метою захисту політичної доцільності дій тоталітарного режиму.

Тоталітарна держава, з одного боку, створювала умови для згуртування людей в одну спільноту, з іншого, розділяла, підтримувала атомізацію суспільства. Адже політична культура тотальної системи заснована на ідеологічному поясненні метафізичних питань, суспільного устрою та терорі, недовірі, страху, тобто людина займає певне місце в соціумі, має соціальний статус, але лише у приналежності до групи, класу, етносу. Належність до спільноти вважається вищим, ніж пріоритети особистого життя.

Для тоталітарної держави не існує потреби в розвинутому громадянському суспільстві. Правова система, що вилучила не-германців з правового поля та дозволила репресії проти них, не захищала альтернативні політичні сили, інакодумців та тих, хто пробував допомогти євреям або комуністам. Таких людей виводили автоматично з можливості захистити свою позицію з правової точки зору та віддавали каральним органам держави.

У націонал-соціалістичній Німеччині не розвинулося громадянське суспільство, тому що опозиційні сили сприймалися як ворожі. Опозиція «ми» – «вони» у суспільній свідомості по відношенню до представників інших етносів, партій, церков чи тих, хто дотримувався іншої моделі поведінки, знищувала можливість мати іншу думку, іншу ціннісну систему ніж ту, що пропонувала система. Відомо, що офіційна пропаганда нацистів називала депортацію німецьких євреїв «переселенням на Схід з метою трудового використання». Активні дії режиму проти єврейського населення не могли залишитися поза увагою громадян. Існують підтвердження допомоги німців євреям, хоча існували накази: позавідомчий наказ Імперського головного управління безпеки від 24 жовтня 1941 р.; «Директива і пам'ятна записка з використання єврейської робочої сили від квітня 1942 р.», які визначали допомогу євреям як саботаж «заходів імперського уряду по виключенню євреїв з народної спільноти» та визначали тих, хто «підтримував з євреями приватне спілкування як євреїв» [113, с. 74]. Німців або фольксдойче, які допомагали євреям, репресували або визнавали їхню поведінку як аномальну, яка випадає з реальності та експлуатується євреями [113, с. 80]. Єдиним виразником спільної волі може бути лише фюрер, партія, держава – так переконувала громадян політична пропаганда. У свою чергу, держава впроваджує політичну лінію та втілює програму дій тактичного чи стратегічного характеру, спираючись на партійну організацію і промислові корпорації і деякі громадські організації, що підпорядковані ієрархічно панівній партії.

Для функціонування самої партії було обов'язковим проходити перевірку ідеологічної лояльності її членів та здатності партії виконувати прийняті

рішення вищого керівництва. У комуністичних режимах проводилися періодичні партійні репресії, які не тільки дозволяли створювати та поширювати в суспільстві образ «ворога», який заважає розвитку країни, але формувати психологічну залежність від волі лідера. У нацистській Німеччині, А. Гітлер використовував інші методи перевірки внутрішньопартійної лояльності. У спогадах сподвижника фюрера, Е. Ганфштенгеля відмічається що, він періодично підвищував статус окремого партійного функціонера, а інших залишав без підтримки. Непевність статусу, залежність від особистої волі вождя утримували функціонерів у фокусі контролю лідера держави та партії [46, с. 111].

В суспільстві існували інші механізми прояву лояльності громадян до влади – участь у партійних акціях, масова емоційна підтримка фюрера та активна пропагандистська діяльність в організаціях освіти. Націонал-соціалістична держава включала наукові, освітні інституції в загальний інформаційний процес комунікації влади і суспільства, що привело до формування нових напрямів дослідження у відповідності до ідеології та державної доктрини зовнішньої політики: «*ostforschung*»; місія Німеччини у Європі; геополітичні дослідження європейської і світової політики. Історик В. Моммзен пише, що у цьому процесі нацифікації науки найбільше постраждали історики середнього покоління, адже вони ще не мали світової слави, як найстарші та не були виховані нацистською інтерпретацією історії, як молодші [127, с. 9]. Освіта, наука, мистецтво знаходились під великим впливом доктрини та її інтерпретації минулого, сучасних подій та майбутніх перспектив. В. Моммзен згадує, що деякий період науковці мали переконання, що зможуть впроваджувати свої ідеї за допомогою націонал-соціалістичного режиму, чи як висловився М. Гайдеггер у бесіді з К. Ясперсом, «вести фюрера» [127, с. 12]. На націонал-соціалістичний режим особливі надії покладали представники філософії цінностей – Л. Клагес та інші, які вважали, що за допомогою режиму зможуть виконувати функції «постачальника ідеології», але, в кінцевому результаті, це спрацювало на користь режиму, адже ідеологія його

стабілізувала, особливо підкріплена авторитетом науковців. Треба зазначити, що інтелектуальна взаємодія науки з політичним режимом призвела до того, що ідейно виступити проти режиму стало практично неможливо.

У свою чергу, історична наука зосередилася на дослідженні питань «великої політики», в яких не завжди підтримувала расистські концепції історичного процесу. Історична наука досліджувала європейську політику великих держав у контексті загальноєвропейського розвитку та проблеми життєвого простору для Німеччини. Наприклад, у дослідженні В. Платцхофа велику увагу приділено зовнішнім стосункам Німеччини з основним європейським конкурентом – «підступним Альбіоном». Можна сказати, що наука відобразила загальнодержавні процеси, в яких політична нація поступилася народу. Відповідно, предметом дослідження історіографії стала не національна історія, а історія народу, адже нацистська історіографія відносила до історії народу, всіх хто є німець, в тому числі, які проживають за кордоном. У загальнополітичному процесі стосунків великих держав, ці дослідження, особливо «Остфоршунг», виконували роль аналітиків та ідеологів захисту інтересів великогерманського рейху, адже держава повинна виконувати функцію захисту інтересів всіх німців. Подібні ідеї можна зустріти у дослідженнях О. Вестфалю та інших [127, с. 15].

Важливо зазначити, що історіографія досить негативно ставилася до права народів на самовизначення та національний суверенітет східноєвропейських держав. Наприклад, Г. Франц спирався на расові теорії як методологію своїх досліджень, а Е. Ботценхардт розмірковував над політикою великих просторів, використовуючи в якості методології теорію П. де Лягарда щодо необхідності панування німців на східноєвропейських землях. Макс Гільдебєрт Бьом у збірнику «Німецький Схід. Його історія, суть і завдання» писав, що «Drang nach Osten» є частиною німецького переселення та пропонував Польщі згадати про німецьку культуру, яку несли німецькі колоністи, відповісти пропонував роль сателіта Німеччини [Цит. за: 287, с. 111]. В. Віпперманн вважає, що подібні погляди можна зустріти у М. ван ден Брука в

його «праві молодих народів», якими користувалися націонал-соціалісти коли підписували з генералом Пілсудським пакт про ненапад [287, с. 111].

Вважаємо, що методологією досліджень науковців за часів націонал-соціалістичного панування була переконаність у тому, що історичний процес є осмисленим, тобто націонал-соціалізм є необхідним явищем в історії та підтримували ідею, що треба посилювати германську державу та проводити науково доведений захист її кордонів. Тому націонал-соціалізм міг сприйматися як процес германізації, що відповідало сучасному прояву історії. Відповідно, критерії оцінок подій та явищ треба знаходити у самому процесі. Інтелектуали намагалися відкинути негативний прояв тоталітарного режиму – насилля, терор та більше зосередитися на процесі германізації як втіленні історичного процесу на європейському континенті.

Вважаємо, що у відповідності до доктрини націонал-соціалізму, яка обґрунтовувала особливу велич Німеччини, особливу місію німців расовими, виключно особливими етнічними, культурними, імперськими відмінностями нації, працювала пропаганда, адже до багатьох завдань треба було підготувати людей. Каральні акції, терор, примус лише частково керували світоглядною системою та поведінкою людей. Значно більшу роль відігравали ідеологічні переконання, настанови, цілі, які здатні були сформувати світоглядну систему особистостей, системи цінностей, встановити межу дозволеного та забороненого. Пропаганда виховувала масову впевненість у доцільності дій та долучені людини до одвічних спільнот – нації, держави.

Адепти тоталітарної ідеології мали авторитарний тип свідомості, негативне ставлення до інакомислення, сприймали суспільну сферу як сферу боротьби. Ф. А. фон Хайек підкреслює, що «немає нічого дивного у тому, що в Німеччині до 1933 р., а в Італії до 1922 р. комуністи і нацисти часто вступали у зіткнення один проти одного. Вони боролися за людей з визначеним типом свідомості і ненавиділи один одного, так як ненавидять еретиків. Але їхні справи показували наскільки вони були в дійсності близькими. Головним ворогом, з яким вони не могли мати нічого спільного і якого не мали надії

переконати, була для обох партій людина старого типу, ліберал» [205, с. 129]. Як підкреслює У. Ширер, А. Гітлер зрозумів, що до яскравих промов, радикальних пунктів програми треба додати деякі елементи видовищ, щоб утримувати емоційну лояльність мас. Він вважав, що масам потрібні не тільки ідеї, але й символи, які б укріплювали віру до руху та виступали б знаками єдності партії та громадян. Яскравість мітингів, факельні ходи поєднували з акціями терору та насилля, що викликало у громадян відчуття сили, переважання сильного над слабким [214, с. 67]. За думкою А. Гітлера, ці «емоційні гойдалки» відповідають німецькому народові, його бажанню сили. Символічним втіленням сили, великої мети він вважав прапор НСДАП, який був центром, осердям навколо якого повинні об'єднуватися адепти та послідовники руху. А. Гітлер згадував: «Це був справжній символ! Червоний колір втілював соціальну ідею руху, білий – націоналістичну, свастика – мету боротьби за перемогу арійської раси» [214, с. 70].

Вважаємо, що символи, гасла, агітаційні плакати дозволяли індивідууму ідентифікувати себе з рухом, з спільнотою, з історичним поступом. Яскравість, наочність символів виступали як підґрунтя для тих, хто втратив попередні орієнтири та шукав нові. Політичний міф звертається до тлумачення подій в категоріях «занепаду», «агонії», «катастрофи», тому міф є дуже ефективним у боротьбі революційних сил. Нові орієнтири впроваджували за допомогою пропаганди спільних дій. До спільних дій відносили:

- розповсюдження інформації щодо урядових дій по країні;
- спонукання до певних дій, наприклад, фінансову участь громадян в інвестиції у воєнну справу;
- розпалювання націоналістичних почуттів за допомогою звернень до минулого, великих постатей історії, військових перемог;
- приниження ворогів;
- посилення пильності у зв'язку з загрозою від іншого – комуніста, єврея тощо [170, с. 135-136].

Нацистська пропаганда використовувала не тільки образ, символ, але й слово. Об'єднання образів, промов, риторики з видовищами створювали у громадян певний концентрований феномен культури. Націонал-соціалістична пропаганда активно діяла в натовпі, в групі, в масових заходах. Видатний соціальний психолог М.-Л. Руккет підкреслює, що впевненість А. Гітлера в тому, що масові заходи дозволяють натовпу відчувати свою силу, масштаби та згуртованість. «... Великі народні збори необхідні вже за наступною причиною: у їх середовищі людина ..., яка легко підлягає почуттю самотності, вперше отримує уявлення про більш розширену спільноту, що на більшість людей чинить ефект підбадьорювання та розради» [170, с. 141].

Не менш важливим був створений образ фюрера, який був очікуваний спільнотою на емоційному рівні. Маса очікувала поводиря, тому раціональне переконання відіграло значно меншу роль ніж почуттєве очікування лідера, місії. Нюрнберзькі з'їзди, маніфестації, мітинги виступали тлом, на якому розкривався справжній талант творця натовпу, який був властивий А. Гітлеру. Високий рівень єдності означав високий рівень інтеграції та мобілізації населення для виконання завдань, запропонованих фюрером. Й. Фест пише, що Гітлер вважав, що заради Великої Німеччини треба народу стати німецьким, лише потім великим [195, с. 126]. Заради згуртованості треба посилювати роль пропаганди. Політолог зазначає, що фюрер переконував у необхідності пропаганди, яка буде орієнтована на масу; пропаганда повинна відповідати духовним потребам того, хто є самим обмеженим; ніяких сумнівів у власній правоті [195, с. 130]. Після тотального об'єднання народу, можна зосередитися на проведенні агресивної зовнішньої політики. У 1945 р. Й. Геббельс у своїх щоденниках запише, «супротивник підтверджує, що ... Гітлер втілює для німецьких військ, так би мовити, тип національного герою з міфології» [47, с. 168].

Для тоталітарної держави атмосфера ідеологічної ворожнечі, боротьби необхідна, але це не була конкурентна боротьба ідей. Тоталітарна система базується та обґрунтовується ідеологією, яка є духовним підґрунтям

політичного правління та управління суспільством. У свою чергу, тоталітарна держава, впроваджуючи ідеологію у маси, за допомогою пропаганди та терору, надає їй характер закону.

Інколи можна зустріти порівняння тоталітарної ідеології з релігією, з обов'язковістю виконання її норм [267, с. 159]. Е. Джентиле підкреслює, що фашизму властиве ставлення до руху як до духовного явища, адже ставили завданням змінити суспільну свідомість та видозмінити індивіда та маси з метою створення нової людини [62]. Нацистський режим використав деякі форми пропаганди, які зустрічалися в діяльності церков, щоб отримати щонайбільше вірних послідовників. Одночасно жорстоко ставилися до тих християн, що дотримувалися християнських постулатів свободи, любові до ближнього, тому що ці принципи вели до опозиційності до влади, яка створювала жорстоку атмосферу по відношенню до проголошених ворогів. Конфлікт тоталітарної ідеології з релігією пов'язаний з однаковою ролевою функцією духовних систем, що формують світогляд та модель поведінки у відповідності до системи цінностей, переконань.

Церква є елементом громадянського суспільства, тому заборона її діяльності в тоталітарних режимах тісно переплетена з роллю монопольної партії як інституту, що є єдиним виразником інтересів та потреб громадян. Тим більше, що тоталітарні режими не встановлюються штучно, в результаті палацових переворотів. Навпаки, тоталітаризм та революція тісно пов'язані між собою. Встановленню тоталітарних режимів в Німеччині та інших країнах передували масові рухи, в яких були щирі адепти фашистської ідеології. Проголошена мета – відновлення величі країни, особливо після жорстокої війни та поразки в ній, викликала щиру підтримку серед багатьох громадян. Х. Арендт підкреслювала, що тоталітарні режими виникають за підтримки громадян [6, с. 321] . В. Корнхаузер підкреслював роль мас, які привели до створення тоталітарної держави, тому що профспілки, партії не були укорінені в структуру «масового» суспільства, яке було «ненависне» масам [102, с. 170].

Громадські рухи, ідеологічно підкорені основній меті, допомагали досягти тотального контролю над індивідуумом через формування позитивної мети, відчуття єдності, розчинення суб'єкта в єдиному цілому. Участь у рухах – профспілках, жіночих рухах, молодіжних рухах – підтримувалась владою як прояв лояльності та певного єднання з режимом. Адже емоційна підтримка, раціональна переконаність у доцільності дій влади створюють необхідний рівень легітимності політичної влади, дозволяють сприймати владу як таку, що реалізує інтереси, відповідає на вимоги, захищає необхідний рівень потреб та знищує ворогів. Тим більше, що участь у рухах, партійній діяльності дозволяла отримати статус та переваги у кар'єрному зростанні, тому серед соціальної бази націонал-соціалізму були молоді люди та ті, що не могли адаптуватися та зайняти бажане місце в соціальній стратифікації у попередній формі держави.

Важливим було також те, що участь у спільній діяльності дозволяла людям психологічно об'єднатися з сильною владою. Люди, які звикають жити в заданих умовах та не ставити суб'єктивні цілі, перетворюються у заложників об'єктивних цілей, якщо руйнується підґрунтя існування, відповідно, опори немає [156, с. 114]. Тоталітарні режими створювали нову реальність, у якій проголошена мета носила об'єктивно-суб'єктивну природу, тому мали високий рівень підтримки. Патерналістські настрої, відчуття єдності, відсутність конкуренції дозволяли реалізуватися ідеологічній моделі тоталітарної держави, де держава і народ взаємозалежні та взаємопов'язані. *Дисертант пропонує розглядати взаємообумовленість ідеологічного і політичного фактору в діяльності нацистської держави за допомогою створеної теоретичної моделі.* Елементами цієї моделі є: потестарні ірраціональні очікування індивідів, ядро ідеологічної системи – расова теорія та імперська «місія» тоталітарної Німеччини, які є взаємообумовленими та взаємопов'язаними елементами; нова тоталітарна політична культура, яка за допомогою пропаганди, новостворених ритуалів і символів як елементів політичного міфу та терору, що приводив до розриву горизонтальних – етнічних, громадянських – зв'язків, формувала нову антропологію людини, відкритої та здатної до втілення ідеологічних настанов і

реалізації внутрішньої та зовнішньої політики, запропонованої тоталітарною державою. Модель розкриває механізм функціонування тоталітарної держави в контексті взаємодії політико-ідеологічної та політико-інституційної підсистем [Дивись Додаток А].

До об'єктивних факторів, що сприяли об'єднанню нації з тоталітарною державою відносилися:

- століттями виховували авторитарний тип мислення. Виховання, освіта відбувалася за пруською моделлю, де основна цінність громадянина – слухняність та почуття обов'язку. Батьківщина філософії, тому одночасно співіснує філософське мислення і тип соціальної поведінки – підданський;

- відчуття національного пригнічення після Першої світової війни та втрати статусу великої держави після впровадження рішень Версальсько-Вашингтонської системи;

- утрата моральних координат, нігілізм після воєнної поразки;

- монополістична стадія капіталізму, яка створює корпоративну модель суспільства, що полегшує впровадження рішень державної влади та контроль за виконанням рішень влади. У цій моделі, корпорації-монополії тісно співпрацюють з державою, втілюють програми та утворюють бажану масову підтримку держави.

Тоталітарна держава розглядалася як організоване об'єднання представників нації, тобто була фактичним виявленням духовної єдності нації. Якщо держава є втіленням духовної єдності нації, то принцип служіння суспільству для окремих особистостей є обов'язковим. Це ставлення ще раз доводить, що тоталітарне панування обґрунтовувалось ідеологічно, що у свою чергу, означало впровадження ідеологічних засад на всіх рівнях суспільного життя – від економічного, суспільного, культурного до приватного, особистого. Іншими словами, перемогти націонал-соціалізм можна було тільки змінами всієї суспільної системи, не лише політичної підсистеми. Ідеологія пронизувала свідомість окремих громадян, так само як суспільну свідомість. Недарма мова може йти про елементи станової-корпоративної держави в тоталітарній

державі. Тоталітарна держава вкрай негативно сприймає громадянське суспільство, але елементи станової, корпоративної держави виступали засобом взаємодії держави та умовного громадянського суспільства. Тим більше, що тоталітарна держава, у даному контексті, представлялася як противага ліберальній державі, яка виконує функції «нічної варти», але не об'єднує людей на особистісному рівні. Тоталітарна держава отримувала інтегративні можливості завдяки впровадженню ідеології. Наприклад, існували проблеми соціального характеру, розрухи після світової війни. У Німеччині до Мюнхенської угоди існували досить сильні антивоєнні настрої. Нацистський режим зміг змінити суспільну думку завдяки використанню силових методів придушення невдоволених, масового призову до армії, де традиційно була сильна дисципліна. Пізніше пропаганда активно роздмухувала воєнні успіхи, тому з'явилася впевненість, що війна швидко мине, завершиться перемогою Німеччини. Націонал-соціалістична доктрина пропонувала модель «братерства багатих та бідних», де єднання носило національний характер та було спрямовано проти лихварства, яке було основним видом занять євреїв. Основний удар проти невдоволення соціальним станом доктрина виносила за національне поле, проголошувала ворогом того, хто не є німцем. Для нацистів надзвичайно складним завданням було переконати німців у єдності інтересів експлуататорів і тих, кого експлуатують. С. Одуєв підкреслює, що ідеї «пруського соціалізму» О. Шпенглера, молодоконсерватори з ідеєю, що Німеччина не може суттєво визначатися «суспільним договором», а скоріше «природним» ступеневим зв'язком підданих держави і фюрером, вплинули на формування тотальної єдності [144, с. 21].

Ідеологи націонал-соціалізму часто аргументували свої тези біологічними доказами, але всі докази були спрямовані на доведення культурного перевершення німців над іншими народами. Наприклад, доводили, що раса є біологічним поняттям. Тим не менш, сутність раси знаходили у крові як субстанції душі народу, а не в комбінації генів.

Отже, характерною рисою ідеології націонал-соціалізму було творче адаптування до потреб реалій сучасності, а також формування необхідної моделі світогляду та поведінки індивідууму. Ідеології виконують роль знака, посередника між дійсністю та сприйняттям дійсності індивідами. Ситуація впливає на обумовленість для кожного індивідууму змісту понять, які виникають у певному середовищі. Дії індивідуумів обумовлені мотивацією, інтерпретацією фактів у відповідності до існуючих у свідомості людей стандартів оцінок. «Щоб змінити світ, необхідно пройти через наступні щаблі: спочатку світ треба концептуально пояснити, потім дискурсивно упровадити в суспільну свідомість способи трактувань і правила користування поняттями і лише потім, шляхом зазначених процедур, вплинути на зміни денотативного змісту предметного світу» [209, с. 146].

Ідеї, які виступають ядром системи структурують інформаційний простір, пропаганда спрямовує зусилля на виховання моделі поведінки, яка закріплюється терором. Політичні ідеології слугують державній меті, але і формують мету державного розвитку, адже існує зворотній зв'язок між теорією – доктриною – реальною політикою. Практично доктрина націонал-соціалізму реалізується агресією як політикою, що веде до ствердження на європейській арені та створення автаркії. У певному сенсі жорстокість рішень Версальського миру спровокувала жорстокість дій націй, що намагалися відновити самоповагу, гідність. Післявоєнний період розвитку держави, пошуки шляхів об'єднання суспільства після війни є фактором, що посилив роль держави в суспільному розвитку країни. Тоталітарна держава встановлювалася в післявоєнний період, коли особливо актуальною була проблема формування колективної Меті і мобілізації населення на її досягнення. Навряд чи можна заганяти у кут супротивника, не треба принижувати гідність через знищення атрибутів національної свідомості, менталітету, інакше це породжує радикалізм, агресію та намагання утворити закриту самодостатню економіко-політичну систему – автаркію. Методи влади заради досягнення мети будуть тотальні. В певному сенсі ліберальний

капіталізм породив конкуренцію, боротьбу держав, тому німецька політична традиція 20-30-х рр. відштовхувала ліберально-демократичну модель суспільно-політичної системи. Тоталітарна держава заради отримання народної підтримки посилювала роль публічного політичного курсу, який ставав більш впливовим завдяки оформленій ідеології правлячої партії, яка є структурним ядром політичного режиму.

Російський дослідник Г. Мусіхін підкреслює, що «ціннісне обґрунтування політики існувало і раніше, але загально визнаною ідеологічна легітимація влади стає не раніше межі XIX-XX ст.» [129, с. 26]. Основне завдання тоталітарних систем полягало у революційних модернізаційних змінах соціально-політичних систем, тому тільки публічне ідеологічне ціннісне пояснення приводило до колективної згоди. Наприклад, у націонал-соціалістичній Німеччині змінилися принципи політичної нації, яку стали розглядати як єдність «крові і ґрунту», основне призначення і висока місія якої – нести культуру в інші народи. Конкретна соціально-політична реальність Німеччини сприяла появі нового політичного руху, який синкретично об'єднав ідеологію та політику. Її панування в Німеччині установлювалося арсеналом засобів – слова, символів, уніформи, демонстрацій та мітингів, тому ідеологія може бути розглянута через призму практичної діяльності влади [266, с. 152].

Німецький досвід створення партії, яка охопила пропагандою все суспільство; оформлення особливого статусу харизматичного лідера; психологічна схильність авторитарної особистості до опозиції «ми» – «вони»; елементи нетерпимості на побутовому рівні; почуття пригнобленої національної гідності після розпаду держави – це ті основні фактори, які дозволяють реалізувати ідеологічну модель тотальної держави. О. Янов зазначає, що після спроби путчу 1920 р., нацисти провели політичну модернізацію, адже зрозуміли, що реставрація старого режиму неможлива і треба запропонувати суспільству альтернативу. «Ця альтернатива повинна відповідати новій ідеології, пропонувати свої способи національного

відродження, свої ідеали і цінності, і не в останню чергу, харизматичного лідера» [227, с. 15].

Дослідники вважають, що центральними складовими ідеології націонал-соціалізму були антисемітизм, соціал-дарвінізм, антидемократизм та експансіонізм [26; 144; 147; 195; 267; 273]. Усі складові взаємопов'язані та є комплексом ідей, але політичні потреби режиму періодично акцентували той або інший аспект [267, с. 160]. Націонал-соціалісти зробили полем політичних битв аудиторії, кав'ярні, вулиці, літературу. Методом привертання уваги була драматизація подій, емоційна насиченість виступів лідерів руху, які сприяли згуртуванню невдоволених. Руйнація традиційних суспільних структур, створення проміжних структур між владою та суспільством привело до втрати підтримки населенням традиційних партій. А. Гітлер розробив нову стратегію роботи з масами, у якій було проголошено, що «головне гасло: пропаганда та агітація» [223, с. 279]. Міркуючи над можливими формами та прийомами роботи з масами, А. Гітлер відмежувався від старих методів буржуазних партій, запропонував кардинально нові методи. Лідер НСДАП писав, що «ніколи не можна досягти успіху напівмирами, а тільки беззастережним та фанатично одностороннім орієнтуванням до поставленої мети. Отже, це означає, народ не можна зробити «національним» в смислі нашої сьогоденної буржуазії, а тільки націоналістичним, у повній мірі, яка властива надзвичайному випадку» [84, с. 279]. Отже, лідер НСДАП мав намір змінити кардинально новими методами роботи з масами традиційну германську політичну культуру, а також посилити фактор участі громадян у політичному процесі. Б. Бессонов писав, що А. Гітлеру була потрібна ідея, яка мала б риси пристрасті, кликала до дії. Апеляція до містики, міфу підтримувала стан інсайту, який був необхідним для появи відчуття особливої близькості між натовпом та «ідеєю-силою», за висловом італійського поета Дж. Джентіле [24, с. 121].

У залежності від обставин змінювалися цілі, особливо важливими завданнями проголошувалися – боротьба проти Версальського миру; створення єдиної народної спільноти як альтернативи соціальної роз'єднаності та класовій

боротьбі у Веймарській республіці; боротьба за утворення держави-імперії на чолі з фюрером. Імперія виступала антитезою буржуазній демократичній державі, тому що є місією німецького народу очолити Європу [Докл. див.: 80, с. 233].

Окрім структурування цілей, важливим вважалось створення організацій, груп, які об'єднали людей, тоді як партія могла б впливати на суспільство. НСДАП примусила визнати свою впливовість, використовуючи різні бойові союзи, які діяли як армія – чітко, грубо та ефективно. Для формування етосу ідеологізованого суспільства, партія активно використовувала пропагандистську діяльність. З метою забезпечення впливу на маси організовували ходу, мітинги, створювали нові ритуали, наприклад, день пам'яті мучеників (9 листопада 1923 р. у Мюнхені). Націонал-соціалісти використали хитке становище людини, протест, який не мав чіткого вектору досягнення свободи. С. Одуєв писав, що фашизм примушував людину діяти з масою, адже людина, яка відчуває себе безпорадною, отримує ілюзію власної значущості та здатною піти на будь-який заклик, навіть на неправу справу [144, с. 24].

За нашими спостереженнями, націонал-соціалісти виграли у консервативних партій у боротьбі за маси, завдяки тому що А. Гітлер зумів оформити та запропонувати програму дій, на яку суспільство очікувало. Уміння лідера НСДАП впливати на настрої людей завдяки виступам були особливо вражаючим. Е. Ганфштенгль пише у своїх спогадах, що Гітлер уміло вправлявся голосом, підкріплюючи промовлене мімікою та жестами. «Перші десять хвилин він стояв непорушно, проводячи добре аргументований огляд історичних подій минулих трьох – чотирьох років ... руйнація монархії та капітуляція в Версалі, створення республіки на фундаменті почуття провини за війну, виверти міжнародного марксизму та пацифізму, лейтмотив вічної класової боротьби та в результаті цього – патова ситуація між, тими хто наймає та найманими робітниками, націоналістами та соціалістами» [46, с. 28]. Досягнувши бажаного стану слухачів, він використовував жести та гумор.

Комбінація аргументованих доказів, емоційного впливу, прикладів з політичної діяльності лідерів-модернізаторів, таких як Кемаль Ататюрк, нападки на воєнних спекулянтів, євреїв, комуністів та соціалістів за намагання зруйнувати германські традиції, дозволили А. Гітлеру, як пише Е. Ганфштенгль, «набирати бали звідусіль по черзі» [46, с. 29]. Пізніше екс – соратник написав, що його не вразила, а, навпаки, була сприйнята доречно заява лідера НСДАП, що «усі ці вороги народу ... колись будуть ліквідовані, з ними буде усе скінчено» [46, с. 30]. Цей настрій запанував серед інших слухачів, маса людей «... прикута до місця у якомусь релігійному екстазі, вона припинила бути сама собою та знаходилась цілком під владою чар деспотичної віри Гітлера у майбутню велич Німеччини» [46, с. 30].

Гнучка ідеологічна система, організована пропаганда, акцент на роботі з масами дозволили НСДАП стати альтернативою традиційним та масовим партіям, оскільки існувала потреба у проявленні протестних настроїв мас, які очікували програми дій, проголошення мети загальнонаціонального та загальнодержавного розвитку. Відомий дослідник М. Клеменц, який провів аналіз фашизму та його ідеології, підкреслював, що проблема виникнення тоталітарного руху може бути розкрита лише з урахуванням суспільних джерел, таких як розвиток капіталізму та потреби еліт в утвердженні влади [241, с. 5]. Партія А. Гітлера змогла об'єднати соціально-політичні інтереси еліт та маси.

У періоди, коли кризові процеси в економіці посилюються зміною політичних еліт, але ще зберігається традиційна політична культура, поява масових радикальних рухів приводить до руйнації традиційної структури суспільства. Перехід від монархії до демократичної республіки призвів до появи суспільно-політичних утворень різних ідеологічних напрямів, але посилив існуючу проблему соціальної конфронтації та відсутності єдності щодо моделі розвитку. Маси досить негативно ставилися до влади у зв'язку з високим рівнем інфляції, з відсутністю соціальних гарантій тощо. НСДАП презентувала свою програму, свої дії як спрямовані на вирішення внутрішнього

національного конфлікту. Одним із основних ідейних напрямів та конкретним проявом політичної діяльності було проголошено курс на створення нового типу держави – монолітної тотальної держави.

Враховуючи соціальну неоднорідність суспільства з різними соціально-політичними інтересами монархічної еліти, робітників, дрібних власників, які суттєво постраждали від кризи, НСДАП змогла поєднати в політичній доктрині традиційність та революційність, запропонувавши модернізацію країни та, одночасно, указав на тих, хто протидіє революційним перетворенням держави в імперію. Широка програма перетворень змогла зібрати контрреволюціонерів та революціонерів, але об'єднати суспільство дозволили ідеологія, яка прийняла на себе психологічні функції віри [195, с. 177]. В створенні політичного управління, організації владних структур націонал-соціалізм як різновид фашизму раціональний, тоді як в ідеології тягнеться до ірраціональності – символічному та міфічному сприйняттю і поясненню життя. Надзвичайно важливу роль в визначеності пріоритетності війни, боротьби як структуруючі елементів ідеології і смислових компонентів суспільної свідомості відіграли наслідки Першої світової війни. Для виправдання своїх імперіалістичних намагань, націонал-соціалісти використовували свавільні соціал-дарвіністичні та расові поняття, пише А. Майер [267, с. 159]. В «Майн Кампф» підкреслено, що лідер НСДАП хоче створити світосприйняття, загальні принципи якого могли бути реалізовані у суворо організоване духом та волею політичне співтовариство волі та боротьби. «В Росії, Італії і Німеччині, де потреба в оновленні державного механізму була найбільшою, досвід воєнної організації життя був збережений в новій (тоталітарній) формі суспільного устрою і переосмислений – як культурний взірець, джерело нового уявлення про світ і місце людини у ньому» [154]. У цьому контексті можна казати про фашизм як модель суспільного розвитку тоталітарних режимів праворадикального типу та націонал-соціалізм як модель німецького тоталітаризму, які однаково намагалися відродити державу.

Пропаганда націонал-соціалістів була спрямована на створення «органічного суспільства». Суспільство повинно бути упорядкованим державою, тому місця для внутрішньої політичної боротьби немає. Достатньо популярним було переконання, що парламентська система не підтримує сильних харизматичних політиків, тому що заснована на партійній діяльності та діяльності партійних функціонерів, яких призначають. К. Зонтгаймер пише, що коли «республіка закінчувала свої дні, у неї не було справжнього вождя, і націоналістичні кола поставили ... Гінденбурга як виразника державного авторитету ... Завдячуючи Гінденбургу став можливий перехід від парламентської демократії до авторитарної держави, а потім і до тоталітарної держави на чолі з Гітлером, в особі якого Німеччина, нарешті, найшла не чергового вождя, а саме того – фюрера» [84, с. 215]. Фюрер був особою, яку ототожнювали з пророком, що говорить від імені Народу як «органічної спільноти» та Рейху, тому політична ідеологія набула рис релігії, яка мала свої догмати, символи, ритуали. Відповідно були свої послідовники, адепти, фанатики. Виступи А. Гітлера і Й. Геббельса отримували широку підтримку, адже «хаосу демократії» вони протиставляли порядок, мету, єдність, не забуваючи підкреслити роль тих, хто протидіє порядку та єдності.

Впливовий соціальний психолог С. Московичи, провівши аналіз расизму, стереотипу та дискримінацій, підкреслював, що існують люди авторитарного типу, які беруть участь в екстремістських політичних рухах. Часто екстремістські ідеї знаходять підтримку серед людей, які вірять у необхідність порядку, сили влади та стережуться «інших», так як поділяють суспільство на «ми» – «вони», де «вони» – це «інші» [180, с. 476]. Г. Раушнінг писав, що Гітлер чинив особливий вплив на людей, які були легкі до гіпнотичного навіювання або схильні до культу особистості завдяки вихованню або соціальному становищу [161, с. 29].

Націонал-соціалізм відкидає можливість формування громадянського суспільства, тому що громадянське суспільство припускає солідарність з «іншим», «чужими» [22, с. 314], але «органічне суспільство» не дозволить

сприяти «чужому», «іншому», тому що це означало супротив націонал-соціалізму та ототожнення з «іншим», проти якого буде спрямована репресивна машина диктаторської держави. Окрім репресій, необхідний етос ідеологізованого суспільства, безумовно, виховувався політичною ідеологією та пропагандою. Підкреслимо, що стійка послідовна поведінка викликає впевненість в правильності вчинків у того, хто їх чинить. Саме на цей феномен свідомості розраховували ідеологи та пропагандисти Третього рейху.

Отримавши владу у 1933 р., НСДАП почала реалізовувати план створення тоталітарної держави, використовуючи терор проти політичних супротивників. Якщо парламент був сувереном, носієм верховної влади та представником інтересів класів чи суспільних груп, то НСДАП перетворила цей орган влади в камуфляж політичного представництва, тому що надзвичайні повноваження відійшли до фюрера. Відповідно заявляти про інші інтереси стало неможливо, наслідком чого стало формування одної сили, яка домінує, а політична нація втрачає право на прояв множинності інтересів у парламенті. О. Данн вважає, що «німецька нація довго боролась за політичну незалежність, знову стала народом, який повинен прямувати за фюрером, який назвав народ своїм власним» [242, с. 284]. Після смерті генерала Г. Гінденбурга відбулося об'єднання влади, абсолютно сконцентрованої у повноваженнях фюрера. Очікування фюрера, властиві для певних політичних груп Веймарської республіки, було втілено в новій формулі державної доктрини «народ, імперія, фюрер». Подібна доктрина створює необхідну єдність у суспільстві та спрямовує зусилля громадян у необхідному режимові напрямі.

У період боротьби за владу, НСДАП отримувала підтримку від різних політичних сил, у тому числі й консервативних, які виступали за «збереження традиційної імперської держави». Однак традиційна політична система була розгромлена внаслідок реалізації закону «Про єдність держави та партії» від 1 грудня 1933 р. Як підкреслює О. Данн, націонал-соціалістична держава стала «державою – партією та інструментом авторитарної влади вождя» [242, с. 285].

Намагання уникнути невдоволення революційних робітників та отримати їх підтримку привели до того, що модель «народне суспільство» було перенесено в сферу економіки, де під «робітником» розуміли як пролетарія, так і власника підприємства. Незважаючи на підтримку партії багатьма, як було після виступу А. Гітлера у Берліні перед окупацією Чехословаччини, все ж існували групи людей, які могли чинити пасивний опір. Але переслідування, Нюрнберзький закон 1935 р. змінили суспільство, тому що солідаризація громадян імперії «німецьких та споріднених кровей» з «малоправними громадянами» була практично неможливою з-за репресій. Сьогодні мало що відомо про протести після виступу в дію закону «Про захист німецької крові та німецької честі» від 15 вересня 1935 р., хоча зберігалися люди, які ідентифікували себе з тими, кого переслідували. Але їх було замало, тому як писав Т. Адорно, став можливий голокост [2, с. 46; 113, с. 73].

Можна зазначити, що відбувався процес трансформації держави в тоталітарно-вождівську, а суспільство перетворилося в расову органічну спільноту. Ідеологічне обґрунтування цього процесу знаходимо у принципі заперечення класових антагонізмів всередині суспільства, тому що націонал-соціалістичний світогляд виходить з концепції однокровної та пов'язаної простором народної спільноти.

Отже, політична програма націонал-соціалізму, побудована на ідеях расової зверхності, особливої ролі держави та фюрера, «однокровності органічного суспільства» та терорі реалізує тип держави, в якому індивід визначається настільки, наскільки виконує волю держави, яка володіє правом реалізації волі індивідів в історії. Націонал-соціалістична доктрина за допомогою пропаганди та агітації проникає в моральне, інтелектуальне життя індивіда, створює державну монополію на віру, на етичні норми, тим самим контролює свідомість та поведінку.

Висновки до Розділу 3

У результаті проведеного аналізу теоретико-практичних аспектів впливів політичної доктрини на діяльність нацистського режиму було отримано наступні висновки. Визначені у ході дослідження особливості та специфічні риси націонал-соціалізму дозволяють стверджувати, що ідея тотальної держави формується у 20-30-ті рр. ХХ ст. в умовах неприйняття демократії антидемократичними колами Веймарської республіки. Це зумовлено, зокрема, особливостями впливів воєнної організації радикальних рухів, які відроджували міф «крові» та модель держави за пруським взірцем як матрицю власне німецької держави. Свою роль в цих трансформаційних процесах відіграло ідеологічне обґрунтування тоталітарної держави як революційної діяльності НСДАП. Наслідком стала зміна принципів політичної нації, домінуюча роль держави в політико-суспільних процесах, зміна правового статусу не-германців на расовому підґрунті, укорінення ідеології за допомогою новітніх методів роботи з масами.

У результаті проведеного на методологічній основі компаративного аналізу, дисертантом було сформульовано специфічні відмінності між італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом. По-перше, фашизм є родовим патерном антидемократичних, популістських, вождівських, владно-ієрархічних корпоративних рухів. По-друге, націонал-соціалізм – це об'єднання спільноти на підґрунті гіпертрофованої ідеї національної виключності, що відторгає Іншого як ворога на расовій основі та згуртованій за соціально – «єдиним» принципом. По-третє, фашизм ставав моделлю для політичного втілення в інших країнах, тоді як націонал-соціалізм був виключно німецьким варіантом тоталітарної держави. По-четверте, механізмом формування націонал-соціалістичної держави ставала взаємодія політико-ідеологічних та політико-інституційних факторів, де політико-ідеологічний фактор – це створення моделі тоталітарної держави з новим соціальним ладом, а політико-

інституційний фактор – це втілення моделі та підтримка ідеології за допомогою пропаганди та терору.

У результаті проведеного на методологічній основі системного аналізу, дисертантом було встановлено, що ідеологія націонал-соціалізму – є упорядкованою системою ідей, цінностей, настанов, несе в собі елементи соціальної психології, спрямована на адаптацію теоретичних положень щодо мети та напрямку розвитку країни до конкретних умов. Ідеологія як система складається з елементів – ідейних положень, з їхньої якості – спрямованості на певну модель розвитку, та структури з визначеною організованістю елементів – план або проект моделі. По-друге, структурним ядром, що виражає модель та характер ідейної системи, була ідея національної революції і створення нового соціального ладу. З кінця 30-х рр. ХХ ст. ядром структури стає ідея імперії, прихильники якої вважали, що її створення воєнним шляхом вирішить проблему нестачі життєвого простору.

Процеси взаємодії політичної ідеології та політичного режиму, досліджені дисертантом, свідчать що націонал-соціалізм мав ідеологічну систему, яка включала не тільки елементи теоретичного характеру, але й зверталася до ментальності, історичного минулого, моделей колективного несвідомого німецького народу, тому є упорядкованою системою з корпускулярною залежністю організованості функції адаптації ядра системи до конкретних політичних потреб режиму та соціальних очікувань громадян. Результати дослідження, викладені у цьому розділі, опубліковано у роботах дисертанта [69; 72; 73; 74].

РОЗДІЛ 4

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ

4.1. Геополітичні орієнтири націонал-соціалістичного режиму

Географічний опис політичних процесів та суспільно-політичних утворень набув рис інтелектуальної арени пошуку сенсів історії, коли до понять «простору», «землі», «території» додалися поняття «динамізму розвитку», «прогресу», «культури», «цивілізації». Політичні події ХХ ст. дозволили виокремити методологію та ідеологію географічного детермінізму політичних процесів. Геополітика як динамічна теорія та дисципліна державної політики має своє коріння у дослідженнях «життєвого простору», пошуках природного та ідейно-ціннісного пояснення напрямів державної політики. Для політичної діяльності державних інститутів геополітичні рекомендації мають прикладний характер та здатні визначати напрями зовнішньої політики, проводити воєнну політику чи політику миру та співпраці.

Геополітичні рекомендації щодо правових принципів діяльності держав або принципу доцільності як виключення правового характеру діяльності держав були розповсюджені також і в Німеччині. Великий вплив мали системи поглядів, що поєднували два обов'язкових фактора тогочасної політики – імперію, як форму держави та вождя, як особливого типу лідера доби імперіалізму. Можна зазначити, що з кінця ХІХ ст. почалася «геополітична паніка» [50, с. 92], яка була пов'язана з новою імперіалістичною експансією великих держав, особливо Німеччини. Політичні еліти сприймали колоніальну політику як прояв самоповаги та авторитету держави. Британський прем'єр-міністр Б. Дізраелі окреслив «велику політику імперської колонізації», яка приведе «націю до величі» [50, с. 207]. Активна колонізаторська політика не тільки посилювала авторитет держави, але й знімала внутрішні протиріччя.

Імперіалістична доба посилювала економічну конкуренцію, тому з 1890 р. Німеччина розпочала імперську політику, спрямовану на придбання колоній. Колоніальна політика Німеччини об'єднувала основні напрями політики: посилювала національну єдність новоствореного Другого рейху; проводила нову оборонну політику в Європі; формувала нову расову модель стосунків з колоніальними народами. На відміну від інших великих держав, Großdeutschland не об'єднувала етнічних німців з іншими народами, яких визначали як «нижчих».

За часів Веймарської республіки, позиція «призивання» вождя було чи не найважливішим проявом громадянської думки консервативного типу. Від вождя вимагалось згуртування німецького народу та переконливе уміння брати на себе відповідальність за проведення політики відновлення могутності країни. Саме на таких очікуваннях формувалося «ядро націонал-соціалістичного міфу про вождя: очікування на відміченого Небом, великого мужа, обдарованого надзвичайними талантами, який вирве Німеччину з приниження та поведе її в гору, до світла і до нової величі» [84, с. 211]. Окрім політичної обдарованості, вождь у проведенні своєї політики не повинен шукати політичних компромісів, навпаки, його завдання – втілення в життя абсолютних рішень. Таким абсолютним рішенням було виконання закону історії про боротьбу рас, тобто вождь повинен повести Німеччину до відновлення величі держави в Європі шляхом створення імперії в результаті агресивної та активної зовнішньої політики.

Інтелектуальні лідери консервативного авторитарного крила дискутували щодо характеру сучасної політики, щодо традиції та відмінностей у програмних засадах політики ХХ ст. Наприклад, ХІХ ст. стало часом створення держав-націй, активного духовного та політичного доведення права народу на історичне існування. У Німеччині відбулося об'єднання земель у Другий рейх. Поступово в інтелектуальному середовищі починає домінувати ідея, що німецький націоналізм в політичному аспекті має імперське підґрунтя у вигляді особливих расових, культурних, геополітичних, в смислі пангерманських,

факторів. Для представників консервативного напрямку, держава-імперія – це авторитарна, безпартійна держава. Але ХХ ст. внесло свої зміни, за часів Третього рейху мова вже йде про тоталітарну вождівську державу. Головні фактори, що об'єднували консервативну традицію та радикальну тоталітарну новацію – це зневага до демократії, «призивання вождя» та проголошення необхідності створення імперії за рахунок земель сусідніх держав.

Представники геополітичного напрямку створили раціонально та ірраціонально аргументовані рекомендації щодо необхідності проведення політики захоплення земель. Сильний вплив соціал-дарвіністичних поглядів, перенесення біологічного поняття «Lebensraum» в соціально-політичну сферу простежується в творчості Ф. Ратцеля.

Зазначимо, що в Німеччині існували різні концепти Європи, статусу Німеччини в Європі, наприклад «Mitteleuropa» або «Zwischeneuropa». Наприклад, концепт «Mitteleuropa» – це концепція єдності Європи та цілісності Німеччини, яку можливо втілити в митному союзі на основі німецького. Концепт «Zwischeneuropa» – це концепція протистояння, боротьби цінностей та смислів «німецької культури» з «російським деспотизмом» та «англо-французькою цивілізацією». Так, Перша світова війна сприймалася багатьма інтелектуалами саме в такому контексті. Теорія Ратцеля дозволила вийти за межі Середньої Європи на Схід Європи як можливої території для майбутньої експансії або економічного завоювання. В певному сенсі, теорія Ф. Ратцеля могла перетворитися в географічну ідеологію, якщо б політичні еліти визнали необхідність колонізації німецьким населенням східних земель Європи.

Щодо Німеччини, Ф. Ратцель підкреслював її невдале розташування, тому що вона оточена зі всіх боків іншими державами. Природні кордони відкриті, закритими є лише політичні, тому «життєва необхідність» примусить країну рухатися у напрямі експлуатації земель, що розташовані у помірній зоні. За його думкою, володіння простором не тотожне бажанню простору, тому в якості факторів спроможності до завоювання називалися демографічні, економічні, культурні фактори, що ведуть до зародження державних амбіцій. У

якості належного прикладу наводилися англійці, які «...інстинктивно відчують, що потреба в великих територіях все ще розвивається...» [160, с. 108].

Підкреслимо, що геополітичні рекомендації враховують не тільки фізико-географічну, економіко-географічну, але й расово-антропологічну, культурну складову державної політики. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою геополітичних рекомендацій була можливість використання як військових, так соціокультурних факторів для досягнення територіальних експансій. Контроль над внутрішнім і зовнішнім простором досягався не тільки військовою агресією, але й ідеологічним обґрунтуванням діяльності держави.

Одночасно з пропозиціями щодо природного руху держави на Схід, порушувалося питання щодо перерозподілу сфер впливу між великими державами. Ідеологічним обґрунтуванням імперської політики виступали культуртрегерські, расові теорії. Наприклад, німецькі геополітики підтримували модель єднання суспільства і держави. К. Хаусхофер писав, що соціалізм може бути тільки національним, адже соціалізм стає національним в залежності від географічного фактору та расових особливостей. СРСР визначав як «московський експеримент великого масштабу» [Цит. за: 48, с. 148].

За період політичного розвитку Німеччини від демократичної республіки до тоталітарної держави, геополітики намагалися пояснити та привити поняття «свідомого почуття кордонів» населенню. Зазначимо, що «свідоме почуття кордонів» – це ставлення до геополітичних процесів, яке мусить включати не тільки територіально-політичний аспект, але і культурний. Дотримання закону «географічної індивідуальності» держав дозволяє ідейно обґрунтувати потреби економічного розвитку, боротьбу за земельні, енергетичні ресурси та потреби захисту кордонів завдяки створенню буферних зон. Геополітики рекомендували посилити активність використання фактору культурної єдності німців та інших народів Європи. Геополітичні рекомендації щодо врахування фактору культурної, ціннісної єдності в проведенні зовнішньої діяльності держави, безумовно мають сенс. Нагадаємо, що Другий рейх створювався в результаті

воєнних дій, коли більше ніж двадцять держав були об'єднані навколо Пруссії. На рівні ментальності німецького народу подібна ситуація провокувала та підтримувала бажання ладу, порядку (Ordnung) в країні як гаранту спокою, безпеки проти невизначеності. Як підкреслюють дослідники, однією із важливих рис німецької політичної культури є законослухняність та вірнопідданство [35, с. 85], які тісно пов'язані з пасивністю населення, що не бажає активної участі у політичному процесі. Подібну аполітичність громадян долали націонал-соціалісти за допомогою ідеологізації суспільства, умілого маніпулювання очікуваннями громадян та використанням укорінених моделей поведінки, що були виховані за часів монархічної авторитарної держави.

Міркуючи щодо ознак та сутності держави, геополітики об'єднували культурні, біологічні, географічні категорії. Їм належить створення закону «географічної індивідуальності» держав, який розкрив принцип природного прагнення держави до області з внутрішніми гармонійними зв'язками й природними кордонами. Географічна особливість східних кордонів Німеччини відкриває їй рух на Схід Європи, де вона має свої економічні, культурні, політичні інтереси. Одночасно з пропозиціями щодо природного руху держави на Схід, порушувалися питання щодо перерозподілу сфер впливу між великими державами. Властиве німецькій політичній думці ХХ ст. протистояння з західною ліберально-політичною думкою, проявило себе також у геополітичних рекомендаціях. Геополітики Е. Обст, К. Вовінкіль, А. Дікс писали про Німеччину, яка задихається від того, що не може реалізувати себе як повноцінна раса, тим самим не змінює історичну несправедливість – старі раси панують на великих територіях [194, с. 13]. Отже, потреби економічного розвитку, боротьба за земельні, енергетичні ресурси, прагнення захисту кордонів завдяки створенню буферних зон традиційно обґрунтовувались ідейними системами. Боротьба з Великою Британією за вплив в Європі та імперська політика розширення кордонів, а також гео економічні інтереси щодо інших континентів пояснювалися ідеологічно, з використанням расових, культурних рекомендацій.

Німецька геополітика формувалася в дуже складні для країни часи. Перехід від кайзерівської монархії до демократії, далі до тоталітарної держави; соціальні катаклізми на тлі функціонування державно-монополістичного ладу в економіці сприяли проведенню агресивної зовнішньої політики. Тим більше, що агресія як форма зовнішньої політики була загальноприйнятою у світовій політиці.

Геополітика приділяє основну увагу, на відміну від географічного детермінізму, політичному аспекту державної історії, тому висновки та рекомендації носять прикладний характер. Окрім методологічного значення, роботи геополітиків носять рекомендаційний характер щодо мети та засобів ведення політики, якості політичної еліти, формування національних інтересів. З приходом до влади в Німеччині НСДАП змінилися політичні рекомендації представників геополітичного напрямку. Замість пропозиції щодо культурного співіснування пропонують колонізацію інших народів, тому що Німеччина у такий спосіб сприятиме розвитку їхньої цивілізації. У міжвоєнний період геополітика виступала інструментом створення ієрархії цілей і пріоритетів зовнішньої політики. Спираючись на територіальні, культурні, расові імперативи було визначено інтереси держави. Ідея імперії ставала пріоритетною для становлення внутрішньої та зовнішньої політики нацистського режиму. Особлива роль зовнішньої політики полягала також у тому, що саме вона повинна була виступити гарантією соціальної та національної єдності народу, який спрямує енергію на боротьбу за утворення могутньої імперії. Лідери руху пояснювали необхідність націонал-соціалістичної революції тим, що буде встановлено новий порядок в Європі з новою системою управління. У якості аргументації наводили приклади великих імперій, які виникали після бунту проти всього застарілого, тому нацистський режим презентували як енергійну, агресивну нову модель держави, що створює новий лад. А. Гітлер в зовнішньополітичній діяльності був майстром політичної інтриги, розхитування єдності і сили націй, адже ці дії відкривали можливість Німеччині посісти провідне місце в світовій політиці.

Німецький націонал-соціалізм був ідеологічним рухом, партією, режимом, що зріс на ґрунті расизму, антисемітизму, пангерманізму та мілітаризму як ідейних систем, що були розповсюджені в Німеччині у зв'язку з необхідністю створення політичної нації та проведення запізнілої модернізації. З нашої точки зору, особливість націонал-соціалізму полягає в його ідеологізації, що чинила суттєвий вплив на зовнішню політику. Зовнішньополітичні дії обґрунтовувалися не лише економічними, політичними вимогами, але також доктриною зовнішньополітичної діяльності. Політика сприймалася як історія великих вчинків великих людей. Приклад історичної оцінки діяльності великого канцлера Отто фон Бісмарка був дуже яскравим проявом подібного розуміння історії. Його дії щодо утворення Другого рейху у 1871 р. були оцінені як класичний приклад діяльності великої людини в історії. Примат зовнішньої політики був безумовним, коли йшлося про процеси державотворення та прагнення до імперії. Вважалося, що імперія здатна скерувати поступ нації до внутрішнього ладу, тому опозиція «ворог – друг» було винесено поза межі держави. Політична інтелектуальна традиція дотримувалася позиції, що ідея імперії містить покликання німецького народу очолювати європейський порядок, стати охоронцем європейського миру. Центральне місце серед інших народів або держав, Німеччина могла отримати різними шляхами – від розповсюдження культури до проведення військових насильницьких дій.

Витоки імперського розуміння зовнішньої політики нацистської Німеччини були в ідеях, що панували у XIX – поч. XX ст.ст. Впровадження в політичну діяльність расових, пангерманських, вождівських ідей було пов'язано з розумінням політичної діяльності як сфери, що реалізує прагнення до національного суверенітету через утворення нового політичного ладу, у якому Німеччина очолить Європу та реалізує модель, яка є протилежною ліберальній, що утворилася після французької революції 1789-1796 рр.

Для формування напрямів політики, необхідних для утворення імперії, особливу роль відігравали расові теорії. В расових теоріях, раса сприймалася як

першооснова не тільки біологічних, а і духовних типів, тобто раси мають такі риси, які є домінуючими і можуть бути відсутні в інших расах. Вважалося, що нордичний тип раси впливає на індивідуума тим, що формує поведінку завойовника та засновника державного ладу. Хід історії, збереження культури залежать від расових процесів, особливо від дотримування принципу расової чистоти.

У центрі расової ієрархії та нерівності, за думкою расових теоретиків, знаходиться біла раса, особливо нордичний тип, про що свідчить активність, енергія, розумові здібності. У визначенні «повноцінних» та «неповноцінних» рас використовували в якості критерію культурантропологічні та етнологічні параметри [54, с. 79]. Наприклад, «повноцінність» та пріоритетність білої раси полягає в тому, що вона є носієм культури, етики, релігії, державотворення. Духовний фактор у визначеності місії білої раси є визначальним, адже деякі расові теоретики розуміли основну місію Німеччини у розповсюдженні релігії. Таке розуміння особливого призначення співпадало з католицьким розумінням імперії: територія Центральної Європи як простір імперії, яка утворена задля захисту західнохристиянських традицій, без насилля та жорстокого панування. Треба зазначити, що консервативна традиція політики була доволіно інтерпретована нацистською владою, більш радикальною у своїх методах введення політики.

Нацистська зовнішня політика поєднувала расові та антисемітські принципи у негативному ставленні до деяких народів. Наприклад, не у всіх расових творах можна зустріти жорстокі рекомендації щодо євреїв, слов'ян та інших народів. Ж. А. Гобіно, орієнтований на метафізичні та історико-соціологічні роздуми, тому його теорія про раси є намаганням захистити майбутнє Європи. Але вона вплинула на інтелектуальне середовище, в якому виникають нові теорії рас більш прив'язані до біологічного та світу політичного. Виникають ідеї «органічного світосприйняття», де раса першооснова, а расова боротьба є змістом історичного процесу, де зверхність

однієї раси є доведеним фактом, що дозволяє пояснювати зміст й напрями зовнішньої політики.

Серед тих, хто створював расову концепцію величі Німеччині, був Х. С. Чемберлен. Концепція не була поодиноким явищем, вона співвідносилася з настроями в культурі та політиці, оскільки відображала як прагнення, так і справжні успіхи білої раси [208, с. 39]. Представники расових та пангерманських теорій вважали, що імперія є втіленням смислу історії як процесу. Для В. Штапеля, як зазначає К. Зонтгаймер, публіциста й видавця „Deutsche Volkstum“, імперія – «це втілення і вінець усіх політичних ідей німців. Боротьба між Францією і Німеччиною, тобто між західною системою та ідеєю імперії, ... є імперською боротьбою... Ця боротьба точиться за панування у Європі. Європа має бути впорядкована наднаціонально, але такий порядок має вирости з природного ранжиру націй», і для В. Штапеля не було сумнівів у тому, що Німеччина повинна була «посісти у такій Європі панівне становище». Підґрунтям для політичних вимог стають расові, теологічні ідеї, тому що для В. Штапеля «бути німцем – це означає бути покликаним до панування, належати до особливого народу, який прагне аби «Бог» зійшов до нього у всій своїй небесній дійсності й величі» [Цит. за: 84, с. 221].

Створення расової теорії дозволило зробити хибний висновок про те, що неоднаковість рас ідентична різниці гідності представників різних рас. Ханс Гюнтер, професор кафедри «расової науки» в Йенському університеті, визначає расу «як групу людей, яка відрізняється від інших груп комбінацією властивих їй фізичних і духовних характеристик, здатної до відтворення собі подібних» [60, с. 94]. Досліджуючи расову структуру західних народностей, Х. Гюнтер підкреслює що «фізичні якості людей нордичної раси, без сумніву, привабливі. Індивідууми, які мають подібні риси, стають лідерами в державних справах, а також у науці, техніці, мистецтві. Це підтверджує достатньо велика кількість їхніх представників серед видатних чоловіків і жінок у всіх країнах Заходу» [Докладніше див. : 97, с. 100]. Після відвідин Данцигу у 1942 р., він запропонував онімечити чотири п'ятих польського населення [156, с. 277].

Вважаємо, що расова теорія ХХ ст. обґрунтовує расовий відбір, проголошує різницю гідності рас, що призвело до виправдання агресії як складової державної політики на зовнішній арені. Представник «расової науки» Л. Ф. Клаус, вивчаючи нордичну расу, підкреслює, що «вся Земля й навіть весь Всесвіт уміщується в нордичну душу, яка намагається проникати повсюди, що стає закономірністю. ... налаштована відкривати нові землі й райони, досліджувати їх та культивувати, а в кінцевому рахунку – і підкоряти. Обмеження при цьому вони встановлюють самі собі. Але іноді трапляється й так, що вони ігнорують будь – які обмеження» [96, с. 107].

Лідери націонал-соціалізму проголосили нову расову парадигму не тільки внутрішньої, але й світової політики. «Кров, яка померла, починає оживати. В її містичному символі відбувається нова побудова клітин душі німецького народу. Сучасність і минуле раптово проявляються в новому світлі, а для майбутнього впливає нова лінія. Історія і завдання майбутнього – це більше не боротьба класу проти класу чи конфлікт між різними церковними догмами, вони проголошують боротьбу між кров'ю і кров'ю, расою і расою, народом і народом», – пише А. Розенберг [166, с. 3]. А. Гітлер був переконаний, що хоча в науковому сенсі порід людей не існує, йому було потрібне поняття, яке б дозволило зруйнувати існуючий історичний лад, а потім стимулювати і теоретично підтримати новий антиісторичний порядок [161, с. 179]. Таким поняттям, був народ в расовому розумінні, але не нація в демократичному розумінні. Расова теорія перетворилася в парадигму світової політики, яка дозволила націонал-соціалістичному режиму легітимувати боротьбу за володарювання в світі. А. Гітлер пояснював напрям агресивної зовнішньої політики Німеччини на Схід Європи у дусі вчення «Blut und Boden». У якості ідеологічної аргументації війни проти СРСР, фюрер наводить тезу про те, що більшовики знищили прошарок людей, якій мав в собі германський елемент, бо створення держави не є результатом політичних здатностей слов'ян. До влади прийшов єврейський елемент, який не є «елементом організації, а є ферментом декомпозиції» [266, с. 173], тому держава-велетень на Сході дозріла до

руйнації. Такі роздуми та рекомендації щодо визначення напрямів зовнішньої політики свідчать про расові впливи на політику, започатковані ще з часів расових ідей рухів «völkische» XIX ст.

Ідея імперії німецького народу була актуальною у перехідні періоди, періоди воєн та пошуку нової моделі держави – від єдиної монархії до монолітної тоталітарної держави. Імперська ідея надавала величі державі і виступала як ідея майбутньої величі держави у пануванні, політичній ваги Німеччини на світовій арені. Проте існувало багато проблем, пов'язаних із серединним розташуванням Німеччини, яке можна було тлумачити як перевагу або недолік. К. Зонтгаймер пише, що інколи «припускалося, що в імперії зливалися численні духовні течії, що імперія, – як читаємо у В. Штапеля, – була матір'ю народів Європи і несла в собі зародок усього того, що має знайти своє втілення у світі» [84, с. 223]. Більш прагматично були оформлені тези щодо політичної перебудови Центральної Європи у представників пангерманізму та представників геополітики.

Ще у XIX ст. оформилися традиції політичного розуміння напрямку Схід-Захід як надприродного та природного процесу поступового переходу до політичного панування на слов'янських землях. Важливо зазначити, що саме в цей період відбувається перехід до загальної політики економічного та політичного експансіонізму. Німецький економіст Ф. Ліст писав, що поступ Німеччини повинен бути спрямованим на європейський континент, у тому числі на країни Дунайського басейну та Туреччину. Колонізація земель є першочерговим завданням, тому що «наряд чи підлягає сумніву, що германська раса за своєю природою та характером призначена Долею для рішення великого завдання: керувати світовими справами, впроваджувати цивілізацію у дикі та варварські країни...» [144, с. 31].

Загальний процес розширення сфер державного впливу, колонізація африканських земель посилили дискусію в німецькому політикумі щодо серединного розташування країни та напрямку зовнішньої політики у напрямі Захід-Схід Європи. Не всі політики підтримували ідею наступу на Схід Європи,

адже були впливовими старі ганзейські торгівельні традиції. Зазначимо, що в період між світовими війнами посилилося ідейне протистояння між німецьким «Drang nach Osten» і російським «Drang nach Westen». Наприклад, в німецькій історичній науці існувало усвідомлення своєї ідеологічної значущості в обґрунтуванні зовнішньополітичної діяльності. Наприклад, Карл Хампе в роботі «Похід на Схід. Славні подвиги колонізації німецького народу у Середньовіччі» писав про необхідність просування німців на Схід у ХХ ст., тому що воно є продовженням великої колонізації Середньовіччя. У якості аргументу проти створення польської держави, до якої могли відійти східнонімецькі землі, наводилась культурна колонізація німців, яка дає невід'ємне право на володіння [287, с. 106]. Окрім культурної аргументації зустрічаємо у К. Хампе органічно-«народну», геополітичну, соціал-дарвіністичну і расистську аргументацію. В. Віпперманн цитує К. Хампе: «Коли між двома расами відсутні надійні географічні кордони, що розділяють, це завжди приводить до натиску в обидві боки з використанням сили» [287, с. 107].

У період Другої світової війни у дослідженнях «остфоршунг» значно посилюється расова аргументація «Drang nach Osten». Отто Рехе в роботі «Сила і походження значення нордичної раси для західних слов'ян» писав, що «великий німецький рейх взяв під своє заступництво західних слов'ян, аби провести кордон з чужорідними расами, яких серед слов'ян багато» [287, с. 114].

Звернемо увагу на важливе міркування В. Віпперманна про те, що нацистські ідеологи прийшли до певного «співіснування» націоналістичних, «народних» і расистських уявлень. «Саме, тому що націонал-соціалістичне світосприйняття було само по собі не гетерогенним. Навколо одного расового ідеологічного «ядра» групувалися різноманітні націоналістичні, «народні», антисемітські, антисоціалістичні та антикапіталістичні складові, які не тільки терпіли націоналістичні і «народні» погляди німецьких істориків, але і

використовували їх для інтеграції і узаконювання зовнішньополітичних цілей», підкреслює дослідник.

Німецькій політичній культурі властиве трактування зовнішньої політики не тільки як сфери представництва раціональних економічних, політичних питань, але й прояву особливої культурної, релігійної, ідейної, в певному сенсі метафізичної діяльності. Творення концептуальних основ зовнішньої політики залежить від цінностей, переконань, стереотипів не менше, ніж від геополітичного, гео економічного обґрунтування напрямів політичної діяльності. Перед великими війнами в німецькій політичній культурі відбувалася, як пише С. Одуєв, переоцінка цінностей, через те, що «кожне повернення Заратустри» означало «визначення вищих цінностей» [145, с. 9]. Перша світова війна була обґрунтована ідеєю німецької спільноти, «фатерлянду», імперії, тоді як Друга світова війна визначалася нацистськими ідеологами у категоріях «вищої цінності раси», рейху, гідності, обов'язку. В. Мазер проаналізував «Mein Kampf» і прийшов до висновку, що світосприйняття Гітлера мало «вимогу загарбання землі шляхом війни і примусового загарбання та забезпечення беззастережного суверенітету германської расової держави» [266, с. 148]. Важливим було те, що А. Гітлер відкидав існуючі міжнародні господарсько-політичні угоди, тому що «розмови про мирне економічне завоювання світу є найвеличнішим безглуздям, яке було визначено як керівний принцип державної політики» [Цит. за: 266, с. 149]. Зазначимо, що у промовах лідерів рейху часто зустрічається обґрунтування зовнішньої політики законами природи [256; 145; 262; 261; 278].

У економічному обґрунтуванні проблеми нестачі життєвого простору визначені такі фактори, як кількість землі, на якій проживає народ; як якість і кількість врожаю; кількість людей, що проживає на землі; модернізація технологій. Основна проблема у зробленому висновку: «німецькому народу не вистачає території для виживання, тому війна є єдиним засобом (а не метою) досягнути більшого простору для безпеки та захисту» [266, с. 154], тому «для

Німеччини є єдина можливість для проведення здорової земельної політики – лише в отриманні нової території у самій Європі» [266, с. 156].

Аналіз тверджень лідера НСДАП доводить, що Гітлер мислить як політик екстенсивного типу, тому що розвиток і збереження могутності держави бачить у загарбанні території інших країн, які знаходяться на Сході Європи. Він відкидає ідею модернізації сільського господарства, оскільки у такій спосіб неможливо гарантувати захист країни. Селянство, армія, простір ставали факторами гарантії безпеки і захисту держави.

Як зазначалося вище, імперська місія німецького народу сприймалася як прояв особливої культурної, релігійної та расової діяльності. Центром політичного тяжіння стала Пруссія, що впливово проявилася у воєнних та дипломатичних діях, які були проведені канцлером О. фон Бісмарком та створенні союзів у 1867 р. У цьому році було створено Митний союз, що охопив німецькі землі та став підґрунтям для об'єднання країни, хоча існувала політична протидія з боку Австрії, Франції. Створення Другого рейху посилювало позиції Німеччини як політичного актора на європейському континенті. Дискусія всередині країни щодо напрямів економічної, політичної діяльності на європейському континенті посилювалася. Критика державної політики інколи полягала у тому, що активно розглядали необхідність органічного злиття Німеччини з Австрією, захоплення колоній у Східній Європі, адже зазначені землі підлягають сфері зовнішніх інтересів держави. Подібні ідеї П. де Лягарда та інших критиків дій уряду О. фон Бісмарка були спрямовані на обґрунтування необхідності колонізації земель Східної Європи заради створення автаркії. Ідея створення автаркії стає досить впливовою в обговоренні змісту та напрямів політичної діяльності. На початку ХХ ст. Фердинанд Фрід, який був редактором «ТАТ», активно обстоював ідею домінування імперії в Європі як можливість виходу з залежностей світової економіки.

Традиція поєднання економічної автаркії з військово-стратегічними діями у напрямі «Drang nach Osten» була розгорнута у програмі Пангерманського союзу. Задля могутності Німеччини як впливового актора міжнародних

відносин представники Пангерманського союзу пропонували об'єднати всі народи Європи, що розмовляють німецькою мовою у державний союз, який стане базисом для завоювання колоній у самій Європі.

Може виникнути питання, чому німецька політична традиція не пропонувала активну колонізаторську політику на інших континентах, як це властиво британській, американській політичній традиції. На нашу думку, окрім реально існуючих політико-економічних проблем становлення рейху, напрями зовнішньої політики визначали також ідейні настанови, тому що вони розглядалися як фактор, що здатний об'єднати суспільство задля єдності та спрямування зусиль на форсований розвиток економіки. Внутрішні процеси в державі тісно прив'язувалися до можливих напрямів та змісту зовнішньої політики. Поступово проголошення східноєвропейського наступу основним напрямом зовнішньої політики перетворило ідею імперії від культурно-релігійної на суто економіко-політичне утворення.

За часів Третього рейху, як зазначає Г. Раушнінг, А. Гітлер намагався перетворити інші європейські країни – Данію, Норвегію, Фландрію, Бельгію – у васалів Німеччини, яка повинна панувати в Європі. Лідер Третього рейху проголошував: «На Сході і на південному Сході Німеччина має намір розповсюдити свою владу далеко встановлені кордони... Ми не хочемо рівноправ'я з іншими націями, ми хочемо панування ... Роздробленість та багатолітнє безсилля німецької держави примушували мільйони кращих синів німецького народу нести свою культуру іншим народам, то була наша біда, але зараз ми шануємося цим. Як євреї, що розпорошені на Землі, змогли потім воцаритися всюди і до сих пір правлять світом – так само і ми, дійсно обраний народ, розпорошений по землі, будемо панувати всюди, будемо володарями Землі» [161, с. 119].

Важливим є той факт, що саме з пропозицій Пангерманського союзу з'являється наголос на проблемі відсутності необхідної кількості землі для германського рейху у зв'язку з надлишком населення та серединним розташуванням у центрі Європи [191; с. 1048]; [230, с. 6]. У німецькій

політичній традиції зовнішньополітичної діяльності для вирішення проблеми нестачі життєвого простору та створення імперії пропонувалося визначати напрями зовнішньої політики культурними, мовними факторами, які виступали аргументами в обґрунтуванні економічної колонізації Східної Європи як основного напрямку зовнішньої політики.

4.2. Групи впливу на формування зовнішньополітичної стратегії НСДАП

Після завершення Першої світової війни, рішень міжнародної спільноти щодо європейської системи та міждержавних відносин, Німеччина була розорена, політично нестабільна та в суспільстві домінувало переконання, що нація знаходиться в стані приниження. Відчуття безчестя домінувало в настроях суспільства у відповідності до цінностей політичної традиції. Подібна естетизація політичної дійсності виводила рішення проблем у духовну сферу, в сферу ідеології, де почуття національної неслави вимагало нагальних кардинальних рішень. Повернення до традиційних німецьких цінностей, німецького національного менталітету та національного характеру було реакцією, рефлексією на наслідки Першої світової війни. У німецькому суспільстві політична діяльність не сприймалася як загальнонародна діяльність. Навпаки, політика – це переважно справа тих, хто займається нею професійно. Відповідно, існувало особливо шанобливе ставлення до видатних політичних, державних діячів. У ХХ ст. поєднання авторитарних традицій політичної діяльності з потребами новітньої доби викликало особливий стан пошуку видатної людини, здатної вивести країну з кризи до нових звершень.

Було створено велику кількість націоналістичних організацій, але НСДАП представила радикальну програму дій та була очолювана харизматичним лідером, який використовував нові методи співпраці з масами. На політичній арені НСДАП ставала все впливовішою політичною силою. Партія змогла нейтралізувати інтернаціональний характер марксистського

соціалізму, акцентувавши увагу на можливість соціалізації людини через визнання примату загальної вигоди над особистим інтересом. Для німецького національного характеру примат загальної вигоди означав повернення до традиційних цінностей порядку та підкорення. Треба зазначити, що 20-ті рр. ХХ ст. – це період перемоги принципу державного втручання в економіку та особисте життя кожного громадянина. Можливо лише довга демократична традиція дозволила політичній системі США обрати «новий курс», запропонований Президентом Ф. Рузвельтом, який також посилив роль держави в економічних процесах, але не призвів до централізованого державного втручання в приватне життя громадян.

Германський варіант соціалізму, в трактуванні лідерів НСДАП, розкривається в єднанні нації, в єдності великого підприємця та робітника на підґрунті расової єдності та особливого німецького шляху розвитку. Як відомо, в партії було сильне соціалістичне крило Г. та О. Штрасерів та їхніх прибічників, яке орієнтувалося на традиційні соціалістичні цінності. Наслідком внутрішньопартійних дебатів та більш радикальних дій стала перемога крила А. Гітлера, якому була властиве, за нашою думкою, не економічне розуміння соціалізму, а організаційно-політичне. Перемогла не пролетарська революція, а революція власників, які малу виховану вірнопідданську свідомість та, найбільш за все, остерігалися пролетаризації чи маргіналізації.

Свавільна інтерпретація багатьох традиційних феноменів духовної та політичної сфери властива лідерам НСДАП. Особливо подібна тенденція проявилась в створенні доктрини та формуванні принципів зовнішньої політики. На формування напрямів та пріоритетів зовнішньої політики націонал-соціалістичної держави суттєвий вплив чинила доктрина зовнішньої політики лідерів партії та держави А. Гітлера, А. Розенберга, Р. Гесса, Й. Ріббентропа. При прийнятті рішень тактичного характеру враховувалися позиції представників еліти НСДАП, провідних чиновників МЗС та керівників рейхсверу, але загальна стратегія зовнішньої політики та її роль в політиці тоталітарного режиму визначалась під впливом тих цілей та завдань, які були

інтегровані в доктрину партії. Зрозуміло, що певна розбіжність поглядів існувала. А. Гітлер наголошував, що у певні періоди вплив чинили Д. Еккарт, А. Розенберг, Й. Ріббентроп. Наприклад, Розенберг додав в ідеологічну систему антибільшовістські настрої та розвинув антисемітські погляди та ідеї, наголосивши на їхній взаємозалежності [284, с. 125], акцентувавши увагу на необхідності переорієнтації експансіоністських напрямів на землі Східної Європи та СРСР з африканських та других колоній. А. Розенберг вважав, що існує світовий єврейський фактор сили, що найшов своє втілення у більшовицькій владі СРСР. Він наводив докази впливу євреїв на владу в СРСР, порахувавши, що з «550 комісарів уряду 447 були євреями та вважав, що знищення промисловості і сільського господарства, а також голод в країні були доказами неспроможності єврейського панування [284, с. 127]. Схожі погляди зустрічаються в «Майн Кампф» А. Гітлера, який також вважав, що СРСР є ворогом для Німеччини, тому що був очолюваний владою іншої раси. А. Розенберг переконував, що Німеччина є форпостом Європи в боротьбі проти «єврейської біржи», тому він був проти підписання договору 23 серпня 1939 р. з СРСР.

Зовнішня політика та її напрями сприймалися А. Розенбергом як прояв світової боротьби проти Інтернаціоналу, до якого він відносив капіталізм і комунізм, як породження єврейської раси. Антисемітизм зовнішньої політики Німеччини, за його думкою, це прояв любові до свого народу. Зазначимо, що ідеологи націонал-соціалізму завжди аргументували свою політику категоріями захисту свого народу, який розуміли в расовому контексті. Націоналізм в расовому контексті визначався як імператив зовнішньої політики, тобто схожість поглядів А. Гітлера і А. Розенберга на зовнішню політику полягала у антисемітизмі і пріоритетності східноєвропейського напрямку політики. Однак А. Гітлера не влаштовувала містична завуальованість ідей А. Розенберга.

Деякі вчені, зокрема Е. Нольте, вважають, що Д. Еккарт чинив значно більший вплив на А. Гітлера, ніж А. Розенберг. Недооцінювати вплив антисемітської системи поглядів Еккарта на формування світосприйняття

А. Гітлера неможливо, адже подальша практика втілення політичної доктрини довела, що антисемітські уявлення були внутрішньо властиві його метафізичному ставленні до єврейства.

Оформлення поглядів лідера НСДАП щодо політики та її напрямів у ідейну систему відбулося в 20-х рр. Значна частина представників німецької, австрійської та іноземної духовної культури вплинула на систему поглядів лідера партії. До попередників націонал-соціалістичної зовнішньої політики можна віднести представників расових, антисемітських, пангерманських, геополітичних, військових теорій з середини ХІХ ст. до періоду становлення тоталітарної держави.

Хоча сам А. Гітлер згадує імена А. Шопенгауера, Р. Вагнера, Ф. Ніцше, Х. С. Чемберлена та деяких інших, все-ж-таки, аналіз його світосприйняття доводить, що його формування відбулося під впливом думок, теорій цих та інших мислителів та діячів [150; 161; 196; 197]. Оригінальність А. Гітлера як програмолога міститься у його унікальних здібностях комбінування суперечливих ідей в прагматичну систему та нестандартному політичному мисленні.

Відомо, що Гітлер приділяв особливу увагу світові ідей. У післявоєнний період, майбутній фюрер визначив для себе роль ідей в боротьбі за маси, так як вірно відчув, що наступила епоха мас [158, с. 273]. Традиційні буржуазні політичні партії, замкнені на інтересах еліти, не могли протистояти лівому рухові, жорстко ідеологізованому, нічого рівнозначного в ідеологічній та політичній роботі з масами. У «Майн Кампф» А. Гітлер напише, що «партія ще більш рішуча, коли володіє власним світосприйняттям, зможе отримати перевагу над марксизмом» [263, с. 23]. Однак треба зазначити, що лідери націонал-соціалістичного руху вважали, що лише жорстко організоване суспільство, тотально контрольоване владними структурами держави є необхідною умовою для політичного втілення доктрини.

Дисертант вважає, що зовнішньополітична модель діяльності націонал-соціалістичного режиму представляє у своїх цілях та завданнях таке ж

об'єднання ідейної системи та конкретних вимог політичної дійсності. Аналіз першоджерел доктрини націонал-соціалізму та наукової літератури дає змогу зробити висновок, що до складових елементів зовнішньополітичної моделі діяльності нацистського режиму можна віднести:

1. Економічні елементи:
  - загарбання багатих сировинних регіонів;
  - додаткова робоча сила;
  - утворення замкненої незалежної економіки за типом автаркії як гаранту політичної та державної могутності.
2. Загальнополітичні елементи:
  - скасування Версальської системи з метою повернення Німеччини на світову арену. Це проголошений перший етап дій;
  - встановлення світової германської імперії. Це проголошений стратегічний другий етап дій.
3. Геополітичні елементи:
  - загарбання територій, які належать східноєвропейським державам; розподіл СРСР; аншлюс Австрії; знищення Франції; розгром США;
  - встановлення європейського панування з метою подолання серединного розташування та нестачі життєвого простору;
  - встановлення світового панування. Геополітичні елементи тісно прив'язані до загальнополітичних елементів.
4. Воєнні елементи:
  - створення нового озброєння;
  - модернізація армії;
  - об'єднання економічної стратегії автаркії з воєнно-стратегічними діями заради імперського майбутнього.
5. Соціально-психологічні елементи:
  - створення мети, здатної об'єднати суспільство;
  - впровадження в масову свідомість ідей, міфів, стереотипів, що провокують опозицію «ми» – «вони»;

- пропаганда ідей, образів, спрямованих на велич держави та знищення ворогів рейху будь-якими засобами;
- цілеспрямоване формування етосу поведінки громадянина, який визнав пріоритет загального, колективного, державного над приватним, особистим.

б. Ідейні-теоретичні елементи:

- расизм;
- соціал-дарвінізм;
- імморалізм дій поза «добра» – «зла» заради високої державної мети;
- волюнтаризм видатної людини та вищої спільноти у політичних, суспільно-політичних діях, воєнних діях;
- уславлення війни як вищої форми життя;
- утворення великої імперії як втілення особливої місії Німеччини та її народу.

Як вже доводилося, А. Гітлер чітко зрозумів зміни, які відбулися у світовому співвідношенні сил. За його думкою, боротьба націй за життєвий простір є складовою процесу історії, тому початок ХХ ст. може бути початком становлення Німеччини як світової держави. У «Майн Кампф» він дав визначення світової держави: « Німеччина сьогодні не є світовою державою. Навіть якщо б було подолано наше тимчасове воєнне безсилля, ми все ж не могли б претендувати на цей титул. У добу поступового розподілу Землі між державами, окремі з яких самі простягаються практично на цілі континенти, не можна визнавати світовою державою країну, політична метрополія якої обмежена сміхотворною земельною площиною у 5 тис. км.» [52, с. 36]. У його розумінні, світова держава – це держава, що володіє у своєму становищі двома аспектами: по-перше, «тільки достатньо великий простір на цій землі забезпечує народу свободу існування», тому «зовнішня політика народної держави покликана забезпечити існування охопленої державою раси на цій планеті шляхом створення здорового, життєздатного, природного співвідношення між чисельністю й зростанням народу, з одного боку, розміром

й доброякісністю земельних володінь, з іншого». По-друге, «площа, яку займає держава, oprіч її значущості як прямого джерела харчування народу отримує ще одне інше значення – воєнно-політичне» [52, с. 36].

У цих аспектах світової величі держави велике місце належить геополітичному фактору, який було враховано в зовнішньополітичних воєнних планах режиму. Геополітичне становище Німеччини в Європі мало свої вигідні та негативні сторони. Відкритість кордонів, небезпека війни на два фронти, відсутність виходу до океану, залежність економіки від сировини інших країн, за думкою фюрера, повинні бути подолані континентальним протягом держави й економічною автаркією.

У своїх геополітичних роздумах А. Гітлер виступав як політичний лідер перехідної доби. Враховуючи зміну світового співвідношення сил, появу можливості для Німеччини отримати статус світової держави, що відповідало політичним реаліям ХХ ст., він, тим не менш, мислить категоріями доби імперіалізму та експансіонізму кінця ХІХ ст. Ідея можливої співпраці й економічного лідерства для нього неприпустима, увага у визначенні зовнішньої політики держави сконцентрована на воєнно-політичних аспектах.

Існує певний зв'язок зовнішньої політики тоталітарної Німеччини та зовнішньої політики кайзерівської Німеччини. Але є відмінності з попередньою зовнішньополітичною традицією, адже тоталітарна держава проголосила стратегію впровадження «нового порядку» в Європі. План впровадження «нового порядку» в Європі був спрямований на створення ієрархії держав. У бесідах з Г. Раушнінгом фюрер прогнозує майбутнє Європи. За його баченням, «в центрі сталеве ядро, великої, скованої у нероздільне ціле Німеччини. Австрія, Чехія і Моравія, Західна Польща... міцний фундамент нашого панування. Далі – Східна федерація Польща, держави Прибалтики, Угорщина, балканські держави, Україна, Поволжя, Грузія. Федерація – але, безперечно, не наші рівноправні партнери, а союз допоміжних народів, без армій, без самостійної політики, без самостійної економіки. На Заході буде так само, як на Сході...» [161, с. 103].

Захопивши Європу режим мав намір зробити наступні кроки, а саме підкорити Третьому рейху інші континенти. Підкреслимо, що масштабність мислення властива ідеологам Третього рейху. А. Гітлер починає як ревізіоніст наслідків Першої світової війни, але його зовнішньополітичні плани мали історичну перспективу. Погляди лідера Третього рейху змінювалися від ідеї відновлення кордонів 1914 р. до повернення зовнішньої політики Німеччини виключно у бік Східної Європи. Досить довго він притримувався пруської традиції розширення колоній поза межами Європи та намагання перетворити Німеччину в морську державу. З укоріненням радянської влади в СРСР відбувається переорієнтація зовнішньої політики Німеччини на Схід, посилюється пропаганда війни за життєвий простір на території Європи.

Зовнішньополітичною константою було визнання Франції ворогом. А. Гітлер створює систему стосунків з сусідніми країнами, використовуючи модель територіальних надбань або поступок. Він відмовляється від колоній, віддає Італії Південний Тіроль, тобто переорієнтовує зовнішньополітичні інтереси з Півдня та Заходу Європи на Схід Європи. Хоча для перемоги цієї моделі зовнішньої політики треба було перемогти впливову групу братів Штрасерів, які шукали союзу з СРСР. Г. Раушнінг пише, що А. Гітлер вирішив напасти на Радянський Союз ще у 1934 р., після проведення західної кампанії [161, с. 109]. У якості аргументації обраного напрямку зовнішньої політики фюрер наводить расову різницю між мисленням німців і масовим мисленням слов'ян, пропонує перетворити європейський континент у єдиний політичний простір, де будуть панувати лише німці. У такий спосіб він намагається підкреслити відмінність політики Третього рейху від політики Другого рейху. У його розумінні, Європа не географічне поняття, це проблема кровного зв'язку. За свідченнями Г. Пікера, фюрер проголошував, що мета його східної політики – в перспективі освоїти цей простір для заселення його ста мільйонами представників германської раси» [161, с. 274]. Його модель світу носила всеохоплюючий характер: створення європейської континентальної держави виступало як шабель для світової імперії; боротьба з семітами

означало боротьбу зі Злом; расовий відбір це елемент антропології політики нацистського режиму, спрямованої на створення нового типу людини. А. Гітлер міркував, що існуватимуть чотири економічні імперії – США, Британія, Східна Азія, Європа на чолі з рейхом. Він бачив європейську імперію як тоталітарну імперію з різним рівнем залежностей, але спрямовану на світове панування.

Для націонал-соціалізму використання радикальних засобів для вирішення різноманітних питань суспільно-політичного характеру було звичайною практикою. Цей рух руйнував не тільки стару систему, але й нові форми суспільного життя. Політична практика використання різноманітних засобів для досягнення мети, за думкою А. Гітлера, припустима, тому що «революційні режими здавна звикли виходити за усталену межу» [158, с. 203]. У зовнішній політиці використання методів підбурювання, використання насилля, створення «п'ятої колони», злочини проти людства, невизнання норм міжнародного права мали постійну тенденцію до використання їх як нормативної форми політичної діяльності нацистської держави. Особливо подібні методи використовувалися при проведенні військових дій проти інших країн в діяльності «айнзацгруп», загонів СС.

За думкою І. Зубкова, десятиліттями воєнні ідеологи виховували німецькій народ у дусі «особливої воєнної обдарованості німецької нації й таланту німецьких вождів» [85, с. 4]. Пруські традиції державності, долгу, служіння спільноті, мілітаризм чинили сильний вплив на самосвідомість нації. На ментальному рівні німцям властива спрямованість на боротьбу – «що нас не погубить, зробить сильнішими» [86, с. 113]. Зазначимо, що активність у захисті інтересів перед Чужим, ворогом поєднується з тяжінням до порядку як до певної компенсації зовнішніх проблем, хаосу та його протидії, наслідком чого стає ідея та місія Служіння. Пруська модель виховання суспільної свідомості для Німеччини була впливовою, тому що Пруссія стала центром об'єднання земель у єдиний рейх, перетворивши конгломерат князівств у державу сучасного типу. Другий рейх – це імперія, тому на рівні свідомості відбулося поєднання місії служіння з ідеєю служіння державі, імперії. Німецька

ментальність пов'язує місію служіння також з воєнною справою, з воєнними традиціями вишколу, гідності, зростання. Слід звернути увагу на те, що наслідком стало подвійне явище, коли, з одного боку, пасивність та вірнопідданство владі, з іншого боку, велика місія, почуття гідності, почуття обов'язку, служіння державі та високий соціальний статус військових та воєнної справи. Націонал-соціалістичні програмологи врахували такі складові німецької національної самосвідомості, впроваджуючи ідеї служіння тотальній державі – імперії ХХ ст.

Воєнно-ідеологічні аспекти зовнішньої політики націонал-соціалізму також мають духовну та політичну передісторію. На початку ХХ ст. були широко розповсюдженні в європейській інтелектуальній спільноті ідеї необхідності війни, яка здатна викликати, пробудити народи зі сну та підштовхнути до нових історичних звершень. М. Бердяєв висловлює подібну точку зору, досить поширену в європейській інтелектуальній традиції, таким чином: «Можна стверджувати, що боротьба народів за історичне буття має глибокий моральний та релігійний сенс, що вона потрібна для вищих цілей світового процесу. Боротьба за історичне буття кожного народу має внутрішнє виправдання... Війна є зіткнення долі, поєдинок, звернення до Вищого суду» [21, с. 193-194]. Ще раніше Ф. Ніцше, оспівував війну, акцентував увагу на тому факті, що війна є пробудженням від стагнації мирного співіснування, примушує посилити національні сили, створює нове, руйнуючи те, що віджило.

У доктрині націонал-соціалізму ідея необхідності війни є однією з головних, тому що війна сприймалася як кульмінація соціал-дарвіністичної боротьби всіх проти всіх за панування в світі. «Війна – сама природна, сама буденна справа. Війна йде завжди та повсюди. У неї немає початку, немає закінчення у вигляді миру. Війна – це саме життя. Війна – усіляка сутичка. Війна – докорінно природний стан.» – пише Г. Пікер [150, с. 172]. У доктрині націонал-соціалізму війна розглядається як прояв соціальної агресії та біологізму в історії. Перенесення законів природи в історичний процес означало визнання методів жорстокого природного відбору, що в кінцевому

результаті значило усвідомлення й вирішення історичних, політичних питань з позиції сили та насилля. Генерал Е. Людендорф закликав у «Тотальній війні» до ведення війни з жорстокістю, адже в його розумінні, тотальна війна – це війна на знищення народу, проти якого спрямована агресія Німеччини [Цит. за: 85; с. 19].

Антигуманна політика націонал-соціалізму по відношенню до завойованих народів була наслідком ідеологічного постулату про «нерівність людських рас» та принципу використання насилля як засобу рішення політичних проблем. Відмовляючи міжнародним законам у праві на існування, які захищають суверенітет особи та незалежність державного існування іншим націям, фюрер розмірковує про «право на домагання», адже наступна історія, як і попередня, буде нескінченим ланцюгом війн. «Керівник держави, який має почуття відповідальності, повинен залишити своєму спадкоємцю цілу купу правових зазіхань більш – менш ясної властивості, щоб той у потрібний момент зміг використати їх в якості «священних» зазіхань для обґрунтування свого втручання у конфлікти, в яких може виникнути необхідність» [147, с. 387]. Отже, твердження лідера та ідеолога націонал-соціалізму ще раз доводить, що доктрина зовнішньої політики є системою ідей, що спрямовує політику на війну та загарбання «життєвого простору». А. Гітлер казав, «... право на землю, згідно вічного закону природи, належить тому, хто завоював її, виходячи з того, що старі кордони стримують зростання чисельності народу. І те, що у нас є діти, які бажають жити, виправдовує наші звитяги на знов завойовані східні землі» [150, с. 72]. Гітлер визначає Схід Європи, заселений іншими народами в стані державності як території, лише тому що це – простір для завоювання. Геополітичні міркування фюрера прив'язані до військових територіальних потреб Німеччини, навіть плани щодо розселення *völkdeutsche* на Сході чи Півдні Європи також прив'язані до проблеми війни за території [150, с. 88].

4.3. Реалізація «імперської місії» Німеччини в зовнішньополітичній діяльності нацистської держави

Зовнішньополітична доктрина є чіткою оформленою системою суджень, напрямів політики, принципів визначення союзників – ворогів, методів та форм досягнення поставлених завдань, які тісно пов'язані з ідеологією націонал-соціалізму. Націонал-соціалістичний рух, був ідеологічним за своєю суттю, спрямованим на завоювання влади як в середині країни, так і ззовні. Ідеологічні принципи визначення зовнішньополітичної діяльності знаходяться поряд з суто прагматичними інтересами режиму. Багато ідейних принципів зовнішньої політики нацистського режиму було оформлено ще у 20 рр. ХХ ст. Заплановане і зафіксоване в «Майн Кампф» А. Гітлера, «Майбутньому шляху німецької зовнішньої політики» А. Розенберга та інших творах, залишалось впливовим і суттєвим в наступні періоди. До основних принципів доктрини зовнішньої політики націонал-соціалістичного режиму відноситься: розширення життєвого простору, расизм, антисемітизм, принцип боротьби всіх проти всіх за життєвий простір, імперська місія Німеччини. Про це йдеться у ряді публікацій [52; 158; 163; 165; 166; 168; 169; 188; 190; 287; 288].

Зовнішньополітична доктрина націонал-соціалізму мала багато спільного з фашистською доктриною, проте на відміну від останньої, ґрунтувалося не на ідеї політичної нації, держави з культурно-історичним обґрунтуванням. Концепція А. Гітлера показала, що єдиною можливістю для націонал-соціалістичної держави та її безпеки всередині і ззовні, є спрямованість на створення німецького континентального рейху, який повинен стати «світовою владою», тому для цього повинен захопити необхідний простір на всій Східній Європі і в Росії до Уралу силою» [Цит. за: 161, с. 163].

Практично всі зазначені ідеї були оформлені в доктрину, де пріоритетом політики проголошувалися такі напрями, що дозволяли перетворити Німеччину в імперію з світовими амбіціями. «Площа, яку займає держава, oprіч її значущості як прямого джерела харчування народу, отримує ще одне інше

значення – військово-політичне», писав А. Гітлер [52, с. 16]. Геополітичний фактор і активна зовнішня політика з позиції сили зроблять можливою світову велич Німеччини, тому що тоді вона отримає континентальний простір і економічну автаркію. Важливо, що А. Гітлер не визнавав роль економічного співробітництва як фактора, який допомагає встановленню лідерства, його увага сконцентрована на військово-політичних і територіальних аспектах державної величі. За планами А. Гітлера, світова імперія Німеччини буде континентальною державою, здатною до самозахисту. Розмірковуючи над тим, яка держава буде здатна боротися з німецькою імперією за євразійське панування, визначав, що це буде Росія. Як пише політолог Й. Фест, «у цьому сходилися расовий, політичний, географічний та історичний аспекти, всі вони указували на Схід» [197, с. 28].

Під зовнішньою політикою, на думку фюрера, слід було розуміти врегулювання взаємовідносин одного народу з іншими народами світу, але партнери і вороги рейху визначалися на підставі расових критеріїв. Ідеологічним обґрунтуванням зовнішньої політики виступали закон боротьби всіх проти всіх і расова велич арійців, їхня особлива роль для розвитку культури. Виходячи з тези, що нордична раса є творцем культури та цивілізації, процвітанню та розширенню яких заважають семіти, слов'яни та інші «низькі» раси, партнерами були визначені англійці та представники північних народів: шведи, датчани та інші, в той час як вороги – семіти і слов'яни. Цей ідеологічний постулат підкріплювався прагматичною необхідністю союзу з Англією, адже позбавляв можливої загрози війни на два фронти та спрямовував воєнний удар на Схід [150, с. 166]. Однак політичні реалії 30-х рр. привели до необхідності змінити партнера і, за пропозицією Й. Ріббентропа, партнерами були проголошені Італія і Японія, фактично чим було змінено принцип расової солідарності, але збережено не менш важливий принцип націонал-соціалізму: боротьба за владу в Європі, створення імперії як центру тяжіння європейських процесів. В. Міхалка зазначав, що Й. Ріббентроп посилив антибританські та прорадянські напрями зовнішньої політики Німеччини, що особливо

проявилось у пакті 23 серпня 1939 р. та створенні трикутнику «Берлін – Рим – Токіо» як протипаги Британії [268, с. 14].

Витончена дипломатична тактика боротьби за владу в Європі складалася не тільки з маніпулювання інтересами держав та тактики зіткнення інтересів супротивників, але й визнання війни як засобу рішення політичних проблем. З точки зору націонал-соціалістичної воєнної доктрини, війна розглядалася не лише як стан міждержавних відносин, але як чеснота. А. Гітлер часто заявляв, «що війна – це життя», «мати всього суцього».

«Політика визнає використання будь-яких засобів. У політиці я не визнаю ніяких моральних законів. Політика – це гра, де дозволені будь-які хитрощі, а правила змінюються відповідно спритності гравців» [50, с. 38] – так розкривається позиція лідера націонал-соціалістичної Німеччини щодо сутності та методів політики як досить асиметричної діяльності політиків.

А. Гітлер переконував, що «якщо противники (нацизму) терпіти не можуть жорстокості, то це не тому, що вони гуманні – вони просто надто слабкі, щоб бути жорстокими» [Див. :147; 161; 163; 158; 157]. В тлумаченні політики як діяльності, А. Гітлер знаходився на позиціях сили, але в зовнішньополітичній діяльності використовував також маніпулювання, тактику зіткнення інтересів конкурентів, дискредитацію ворогів. У його розумінні, політика відокремлена від моралі, гуманності, тому що принципи доцільності є актуальними, адже свідомість його насичена ідеологемами, а боротьба ідеологій не визнає компромісів. Тому аргументація фюрера прив'язана до психологічної діагностики ворогів як нездатних до рішучих дій або, навпаки, як таких що від расової належності придатні до особливих хитрощів.

Гнучкі методи роботи з суспільною думкою використовувалися для того, щоб об'єднати німецький народ, адже ідеологи націонал-соціалізму були переконані, що для успішної зовнішньої політики необхідна держава, яка монолітно організована і нація, об'єднана за расовим принципом. Було проведено багато пропагандистських акцій з метою об'єднання народу і розповсюдження расистських стереотипів по відношенню до інших народів, що

в остаточному результаті повинно було створити масову базу для проведення агресивної зовнішньої політики [284, с. 66].

Вищеназвані фактори повинні були виступати обґрунтуванням цілей, рішення яких фюрер залишав собі, адже існували інші цілі, рішення яких він залишав нащадкам, адже подальша історія для А. Гітлера – це ланцюг війн та завоювань.

Отже, на думку дисертанта, ідеологічні фактори – незадоволення гегемоністських аспектів і усвідомлення расової першості із визнанням особливої місії Німеччини – були пріоритетними у формуванні зовнішньополітичної доктрини як комплексу довгострокових цілей і стратегічних принципів та тактичних урегулювань. Особливий радикалізм доктрини проявлявся у методах пошуку рішення зовнішньополітичних проблем.

Як зазначалося, руйнівні наслідки війни стимулювали появу революційних радикальних доктрин щодо відновлення величі держави. Ідеології, за якими розвивалися європейські держави на початку ХХ ст. – лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, не задовольняли суспільно-політичних потреб радикальних рухів та партій. Хоча соціально-економічні умови, політична ситуація як фактори зміни режиму в країнах Європи були відмінними, але фактори політичної ідеології, харизматичний лідер та партія організована на кшталт чину є значущими в утвердженні праворадикальних держав.

Італійський фашизм і націонал-соціалізм підкреслювали особливість своїх систем світосприйняття, своєї доктрини, що базувались на революційності, нових орієнтирах у формуванні моделі суспільства та держави, яка віддавала перевагу спільноті перед особою. Суттєвим для визначення впливу радикальних ідеологій на суспільство було те, що лідери рухів зверталися до всього суспільства з пропозиціями щодо відродження величі, з програмами виходу з кризи, які об'єднували і мобілізували громадян. Отже, особливі умови розвитку кожної країни взаємодіяли з духовною складовою

тоталітаризму, тому, на думку дисертанта, можна стверджувати тезу про модель фашизму як родового явища і моделі націонал-соціалізму як моделі розвитку німецької держави з 1933 р. по 1945 р.

Аналізуючи проблему фашизму як явище чи конкретно-історичну форму розвитку окремих країн, німецький дослідник В. Віпперманн зазначає, що «країни, в яких виник й розвивався фашистський рух, відрізняються в економічному та соціальному відношенні. Загальна характеристика стосується політичної області» [288, с. 14]. Наприклад, Німеччина була розвинутою індустріальною державою, тоді як Італія, навпаки, не досягла високого індустріального рівня. Обидві країни отримали поразку в Першій світовій війні, безумовно, в суспільстві існувало невдоволення Версальською системою. У Німеччині після падіння влади кайзера і проголошення Веймарської республіки, парламент став не тільки інститутом представництва інтересів соціальних груп, але й ареною безперервних інтриг.

Впровадження демократії в умовах трансформації всієї системи суспільного розвитку завжди пов'язано з ризиками, зворотами, падінням життєвого рівня, складнощами щодо адаптування до нових правил життя, що не дозволяє демократичній системі консолідуватися. Тому невдоволена частина суспільства, як значне електоральне поле, очікувала й готова була підтримати сильну особистість, лідера, здатного об'єднати націю та вивести країну з кризи. Своім завданням А. Гітлер ставив створення німецької Європи з новим соціальним порядком. «Новий соціальний порядок – право справжніх панів на існування. Але справжні пани виникають тільки тоді, коли виникає справжнє поневолення... Німецький народ покликаний дати світу новий клас панів» [161, с. 47].

Як зазначалося, німецький націонал-соціалізм спирався на світосприйняття, яке долало класові антагонізми всередині суспільства, тому що виходило з концепції однокривної та пов'язаної простором народної спільноти. На початку державної політичної кар'єри А. Гітлер створював образ революціонера, який радикально змінить суспільно-політичну систему заради

оновлення та укріплення статусу Німеччини на європейській арені. Ф. Клен, пропагандист СА, описував враження від мітингу, який відбувся у 1932 р., «поки ми хочемо, щоб республіканські діячі відчули хиткість своїх позицій, і разом з тим показати, з якою глибокою вірою ми чекаємо появи нової ери – ери Адольфа Гітлера» [97, с. 59].

Італійський фашизм приходив до влади під гаслами відновлення величі Римської імперії як центру європейської культури і права. Італійський фашизм у зовнішній політиці виступив проти ліберального пан'європеїзму, не визнавав рівності націй. М. Геффернен, аналізуючи італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм, пише, що «на відміну від Муссоліні, який розглядав фашизм як ідеологію «на експорт», яка здатна змінити Європу. А. Гітлер наполягав, що нацизм є винятково німецьким політичним кодексом, до якого «нижчі» раси ніколи не зможуть піднятися» [50, с. 229]. Зовнішня політика фашистської Італії ґрунтувалася на ідеї утворення пан'Європи з ідеологічно спорідненими державами. Для Б. Муссоліні, розповсюдження доктрини фашизму, означало встановлення фашистської влади над іншими народами. Він писав: «Фашистська держава є воля до влади і панування... В фашистській доктрині імперія є не тільки територіальним, військовим або торгівельним інститутом, але також духовним і моральним... Можна мислити імперію, тобто націю, яка управляє прямо або непрямо іншими націями, без необхідності завоювання навіть одного кілометра території» [131]. Гіпертрофований расизм, антисемітизм як ядро зовнішньополітичної доктрини є тим суттєвим феноменом, що відрізняють німецький націонал-соціалізм від фашизму, хоча обидва режими відносяться до праворадикальних режимів. Якісним критерієм, що відрізняє італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм є ставлення до оголошеної «місії».

Фашизм є новітнім політичним феноменом, в якому превалює антиліберальна і антимарксистська складова. Негативізм в політиці по відношенню до капіталістичної економіки та комуністичного соціуму був підґрунтям для створення нової моделі держави.

Фашистська держава проникає в інтелектуальне, моральне життя громадянина, встановлює монополію на волевиявлення, намагається контролювати свідомість і поведінку громадян. Розмірковуючи щодо співвідношення індивідуального та цілого, Б. Муссоліні зазначає: «фашистська концепція держави антиіндивідуалістична; фашизм визнає індивіда, оскільки він співпадає з державою, яка представляє універсальну свідомість і волю людини у її історичному існуванні» [131]. Далі дуче італійського фашизму продовжує, «... для фашиста усе в державі і Ніщо людське або духовне не існує і тим більше немає цінності поза державою. У цьому смислі фашизм тоталітарний і фашистська держава, як синтез та єдність усіх цінностей, тлумачить і розвиває усе народне життя, а також посилює її ритм» [131]. Утворена єдність ґрунтується на ідеології, яка включає елементи соціальної психології – очікування, страхи, емоції, тому створюється динамічна єдність пріоритетної ролі держави як захисника та однорідної гомогенної політичної культури, в якій домінують загальноприйняті правила і норми.

Специфічна новизна фашизму як політичного феномену полягає саме в моменті виникнення, тому що фашизм виник в післявоєнний період, коли країна переживала період економічних, політичних, культурних втрат. Особливість праворадикальних тоталітарних режимів проявилася не тільки в посиленні державного тиску, але й в утворенні однорідної гомогенної спільноти, яка тотально політизується у відповідності до настанов ідеології за допомогою створених ритуалів і символів, тобто елементів політичного міфу. Велич Римської імперії як зародка європейського права, цивілізації та велич німецької культури, традиції державотворення – це політичні міфи, які були інтеріоризовані в політичну свідомість та допомагали створювати нову спільноту, в якій не мусило бути ніякої автономії індивіда. Відсутність політичної свободи і політичних прав є лише одним із елементів характеристики тоталітарних режимів правого типу. Ці політичні режими є ідеологічно подвійними. З одного боку, є звернення до минулого, з іншого боку, є підтримка технічних новацій та державного технократичного розвитку.

Німецький дослідник В. Віпперманн підкреслює, що існують відмінності між антидемократичними режимами, але ідеологія антикапіталізму, антисоціалізму, антимодернізму, радикального націоналізму і транснаціоналізму властива фашизму і є тою ознакою, що відрізняє фашизм від інших антидемократичних режимів [288, с. 19]. Спільним для фашизму як родового явища і німецького націонал-соціалізму був стан боротьби і війни. Стан війни був наслідком військової організації життя за часів Першої світової війни. Цей досвід організації життя було перенесено в механізм оновлення державної влади та став взірцем моделі суспільної поведінки індивіда. Підкреслимо, що доктрина німецького націонал-соціалізму укорінювала політичний процес на расовому дискурсі, тому елементи внутрішньої та зовнішньої боротьби з Чужим особливо значимі і суттєві.

Націонал-соціалізм – це вид фашизму, якому також властива жорстока диктатура і єдність нації як цілісної, монолітної спільноти та побудова народного організму за допомогою ідеологічної соціалізації людини. «Німецький фашизм (нацизм) включає в себе расову та арійську теорію, філософію державності і культ надлюдини», підкреслює У. Еко [223, с. 57]. Націонал-соціалістична держава проникає в усі сфери приватного і суспільного життя, відторгає тих, хто протидіє «інтересам нації», тому демократичні права відсутні, а політичні опоненти знищуються. «Єдність нації» виключала наявність етнічних домішок, що призвело до винищення не-германців на ґрунті расизму. Вважаємо, що німецький націонал-соціалізм – це вид фашизму, в якому переважає гіпертрофована ідея народної спільноти, організованої в монолітну державу-партію. Підкреслимо, що фашистські режими не є лише персоналістськими, важливу роль в державній структурі відіграє монопольна політична партія. Наприклад, концепція вождізму в доктрині націонал-соціалізму дозволяла приєднати «державу-партію» до «органічного» народу, тим самим обґрунтувати створення тоталітарного суспільства. Й. Фест писав, що фашизм є породженням страхів епохи, є бунтом і субординацією, але «всі постулати, дії обов'язково включали усевладний авторитет

держави» [195, с. 175]. Німецькому націонал-соціалізму властиво проникнення держави як виразника інтересів спільноти у процес створення нового типу «народної спільноти», заснованої на «духові та ґрунті», що в кінцевому результаті мусить змінити хід історії та розвиток цивілізації. Відзначимо, що націонал-соціалізм – це внутрішня модель розвитку Німеччини в 20-30-ті рр. ХХ ст. на відміну від фашизму як родового явища і моделі розвитку тоталітарних держав некомуністичного типу [50, с. 225]. Спільним фактором для тоталітарних систем нацистського та фашистського типу є домінуюча роль інтегральної ідеології. Тоталітарна культура апелювала до війни, колективізму, братству як явищам, які протистоять індивідуалізму, свободі, лібералізму.

Зазначимо, що держава тоталітарного типу створювала правила політичного життя, в якому не може існувати інша ідеологія, не може бути автономії індивіда, тому що головною цінністю є тоталітарна держава. Однак при типологічній єдності фашизму як родового явища, існує специфіка націонал-соціалізму як політичного феномену, яка полягає в расовому антисемітському ядрі зовнішньополітичної доктрини. У зовнішній політиці специфіка проявилася у розповсюдженні фашизму як «моделі» європейської спільноти, що властиво італійському фашизму. Німецький націонал-соціалізм був орієнтований на створення расової ієрархічної континентальної імперії.

Висновки до Розділу 4

Проведене дисертантом дослідження моделі зовнішньої політики націонал-соціалістичної держави, дозволило встановити специфічну залежність зовнішньої політики від доктрини націонал-соціалізму. До основних принципів можна віднести: по-перше, домінування парадигми, що німецький націоналізм в політичному аспекті має імперське підґрунтя у вигляді расових, культурних, геополітичних: пангерманських факторів; по-друге, існування різних концептів

Європи та статусу Німеччини в Європі – «Mitteleuropa» та «Zwischeneuropa»; по-третє, перемога концепту «Zwischeneuropa» за часів тоталітарної Німеччини означала боротьбу цінностей, доктрин націонал-соціалізму, комунізму, лібералізму; по-четверте, потреби економічного розвитку традиційно обґрунтовувались ідейними системами расизму та «культуртрегерства».

На основі впливу вказаних принципів на зовнішню політику можемо зробити висновок, що за часів Третього рейху формувалася модель зовнішньої політики екстенсивного агресивного типу. Джерела формування екстенсивної агресивної політики знаходяться в расових, культустрегерських теоріях та пропозиціях Пангерманського союзу.

На основі порівняльного аналізу фашизму і націонал-соціалізму, дисертантом було встановлено, що зовнішньополітична концепція націонал-соціалізму мала багато спільного з фашистською концепцією, проте на відміну від останньої, ґрунтувалась не на ідеї політичної нації і величі держави з культурно-історичним обґрунтуванням. Доктрина націонал-соціалізму визнавала лише одну можливість – створення німецького континентального рейху. Формування зовнішньої політики націонал-соціалістичної держави знаходилося під впливом основних акторів політики. Їх позиції враховувались при прийнятті рішень тактичного характеру, але загальна стратегія зовнішньої політики визначалась під впливом тих цілей і завдань, які були інтегровані доктриною. А. Гітлер та лідери Третього рейху мислили як політичні лідери перехідної доби. Враховуючи зміну світового співвідношення сил, появу можливості отримати статус світової держави, що відповідало реаліям ХХ ст., вони мислили категоріями експансіонізму кінця ХІХ – початку ХХ ст. – відкидають ідею співпраці та економічного лідерства, зосереджувалися на воєнно-політичній гегемонії нацистської імперії.

ВИСНОВКИ

У 1945 р. було закінчено Другу світову війну, але загрозу повернення фашизму і нацизму не знищено. Існує наукова, соціально-політична потреба в дослідженнях, що комплексно вивчають взаємодію і взаємообумовленість комунікативної та інституційної підсистем тоталітарної політичної системи.

Вперше на рівні дисертаційного дослідження розглянуто націонал-соціалізм як політичну модель тоталітарного панування. Створено теоретичну модель дослідження тоталітарної системи в контексті формування нацистської політики управління суспільством, яка включає соціальну обумовленість, політико-теоретичне підґрунтя діяльності нового типу режиму, що залежав від націонал-соціалістичної доктрини. Теоретична модель дозволяє дослідити макрополітичну структуру суспільства та функціональні механізми тоталітарної держави щодо формування недиференційованої політичної культури.

1. В результаті ретельного вивчення класичних, сучасних розробок в сфері дослідження націонал-соціалізму, автор дійшов висновку, що наразі існує необхідність більш чіткої концептуалізації основних понять фашизм і німецький націонал-соціалізм. Фашизм як політичний рух є моделлю, родовим явищем праворадикальних тоталітарних режимів. Німецький націонал-соціалізм є внутрішньою моделлю суспільно-політичного розвитку Німеччини першої половини ХХ ст. Праворадикальні тоталітарні режими виникли після Першої світової війни, коли воєнна модель боротьби була перенесена на суспільну систему заради відновлення державності та створення нової моделі організації соціуму засобами терору та використання мобілізаційних, інтегруючих можливостей політичної доктрини. Особливістю тоталітарних режимів було використання соціокультурних, ціннісних систем для включення громадян у політичний процес заради отримання високого рівня легітимації. Тоталітаризм відрізняється від авторитаризму використанням новітніх

інструментів здійснення політичного панування. Тоталітарне панування передбачає мобілізацію; соціально-політичне маневрування; трансформацію правового регулювання; використання ідейно-політичного авторитету лідера; знищення контр-еліти замість її інтеграції у владні структури. Націонал-соціалізм як політична модель тоталітарного панування розкривається у такому комплексі елементів: домінантна всезагальна політична ідеологія, що має риси світосприйняття, тобто формується ідеократія; формалізоване владне інституціональне правління НСДАП, яка з політичного руху перетворюється на монопольну правлячу партію, що відповідало етатистським очікуванням громадян; специфічне харизматичне лідерство, що поєднує формалізований і реальний авторитет завдяки особі лідера та соціальним очікуванням патерналістського характеру; комбіноване використання засобів пропаганди і терору в управлінні суспільством; перетворення традиційної пасивності, вірнопідданства, властивого авторитарній політичній свідомості в активістську лояльну політичну свідомість, що формується завдяки інтеріоризації ідеології в свідомість індивідуума.

Націонал-соціалізм як політичний режим орієнтувався на створення моделі держави, в якій панує жорстока диктатура та створено націю як народну спільноту за расовою ознакою. Фашизм як родовий паттерн ґрунтується на моделі держави, де відсутні демократичні принципи і свободи, де особа з її приватним життям поглинена державою як цілим, що виражає спільну волю. Націонал-соціалізм формувався у післявоєнний період, тому проблема відродження могутності держави, цілісності нації була надзвичайно актуальною. Суттєвим елементом політичної доктрини націонал-соціалізму є ідея створення народної – «органічної» – спільноти за расовою ознакою та об'єднаною за соціально «єдиним» принципом. Іншим структурним елементом націонал-соціалізму є ідея створення імперії на основі культурної, ціннісної величі Німеччини та завдяки її особливому геополітичному серединному розташуванню в Європі.

2. Політична доктрина націонал-соціалізму досліджена за допомогою ідейно-міфологічного аналізу духовних альтернатив Німеччини. Лояльність громадян, певні очікування щодо типу правління знаходять свої коріння в попередній суспільній ситуації та в пануванні ідей визначеного типу, що вплинули на виховування генерації політиків та громадян, що мислили расовими, соціал-дарвіністичними категоріями. У ХІХ ст. виникла ситуація необхідності формування політичної нації та створення єдиної держави. На теоретичному рівні треба було довести, що існує духовна спільнота – народ, який має право на створення окремої держави. Відповідно постало завдання пошуку ідейних засад, які пояснювали мету, формували умови та створювали програми дій. Для духовної традиції Німеччини властиво багато теорій, що пояснювали світ, суспільство, виходячи з різних парадигм розвитку. Однією з таких парадигм була традиція ототожнювання нації з державою. Це позитивне явище виходу народу в державний стан, розуміння особливостей культурного розвитку, мовних особливостей як умов державотворення починає насичуватися ідеями, які змінювали зміст націєбудівництва. Расові теорії, пангерманізм поступово стали підґрунтям ідейного обґрунтування державотворення та націєбудівництва в Німеччині. Арійство як прояв вищого розвитку рас ототожнювався з германством, яке культурно, релігійно вище ніж інші народи. Об'єднання расових принципів з біологізмом соціал-дарвінізму, з соціологічним принципом «війни всіх проти всіх» з конкретними пропозиціями заходів, спрямованих на захист расової чистоти вивели ідеї в форму реального політичного втілення. Небезпека можливого втілення пропозицій в реальну політику стала актуальною з формуванням певного середовища, яке мислило категоріями соціал-дарвінізму, расизму, антисемітизму та виховало політиків, які вважали, що доцільність є вищою ніж право в політиці держави. Приватне життя людини замінено расовим благом, що приводить до вторгнення біологічних, расових принципів у державну політику, відповідно змінює смисл проблеми співвідношення моралі і політики в бік визнання першості сили. Замість ліберального розуміння націоналізму, яке визнає право всіх народів на

державно-національне об'єднання впроваджується радикальне розуміння націоналізму, коли перевершення германської нації відбудеться шляхом витиснення інших за межі існування.

У цьому контексті розуміння політики діяли також представники культуртрегерства та великонімецьких рухів. Саме з діяльності Пангерманського союзу відбувається перехід до конкретних воєнних експансіоністських планів та рекомендацій щодо особливої місії германського народу. Особливої актуальності набуває зовнішньополітичний напрям, сконцентрований у гаслі «Drang nach Osten». Пропонуються моделі визначення союзників та ворогів в проведенні державної політики. За думкою багатьох дослідників та автора даного дослідження, генерація політиків на чолі з А. Гітлером виховувалась під впливом рекомендацій Пангерманського союзу.

Треба зазначити, що за період з ХІХ на початок ХХ ст. Німеччина пройшла великий шлях розвитку економіки від запізнилої модернізації до розвинутого монополістичного капіталізму. Ліберальна економіка не могла вирішити питання національної, соціальної єдності, тому в першій половині ХХ ст. розповсюджується ідея прусського соціалізму як парадигми німецької державності. Поява СРСР привела до поширення ідей прусського соціалізму як антитези радянському соціалізму, тим більше, що прусський міф поступово входить в антидемократичну політичну традицію як частина поняття «тотальна» держава.

Незавершеність економічної модернізації, відсталість політичної системи від поступу економіки, війна та революційні зміни в соціальній структурі вимагали нових моделей державотворення та методів панування. Невдоволення діями політиків Веймарської республіки, обмеження суверенітету та заборона армії привели до посилення антидемократичних поглядів. Ізоляціонізм, пангерманізм стали основними ідеями в свідомості представників антидемократичного напрямку, які активно популяризували «велику політику» Новітньої доби, позначеної війнами, політичним цезаризмом, перевершенням одних людей над іншими. Вважалося, що імперіалістичний період вимагає

появу загальнонаціонального лідера, обдарованого та здатного створити нову стадію розвитку країни, яка буде позначена реалізацією великогерманської місії щодо створення імперії.

Перенесення філософських, соціологічних, політичних теорій і концепцій в інституціональне поле політики означало, що створена парадигма розвитку стане можливою для державної реалізації. Період масових дій в політиці вимагав нових методів роботи з масами. Було запропоновано використовувати міфи, символи, ціннісні орієнтації, соціальні очікування в якості основних орієнтирів роботи з суспільною свідомістю. Поступове охоплення десяти – двадцяти відсотків громадян певними ідеями здатне перетворювати їх у adeptів та носіїв політичної доктрини, яка буде втілена в суспільну свідомість завдяки цим людям. Включається механізм психологічного, емоційного зараження, тобто духовна атмосфера суспільства – наука, освіта, суспільна думка – починає впливати на соціум, стимулює політичні акції, виховує та спрямовує енергію мас.

Хоча націонал-соціалізм був явищем ХХ ст., він зріс на ґрунті попереднього суспільно-політичного розвитку країни. Серед різних політичних доктрин, які існували в Німеччині, перемогла націонал-соціалістична, адже методи, які використовувала НСДАП більш адаптовані до нової епохи мас та були позначені нігілізмом по відношенню до традиційних цінностей гуманізму.

3. Отримавши підтримку населення, НСДАП заявила про себе як про політичну силу, що виражає інтереси більшості населення. Задля збереження домінування встановлено тотальний контроль над ЗМІ, освітою, наукою, мистецтвом. Раціональні наукові, освітні інституції було включено в загальний інформаційний процес комунікації влади і суспільства, що приводило до формування нової гомогенної політичної культури та скасування самостійних організацій громадянського суспільства. Політичні міфи, ідеологічні орієнтації та вимоги щодо активних проявів лояльності, виконання прийнятих рішень поступово сформували новий тип людини. Уніфікація поведінки і стандартизація думок, залучення до групи, так само як і передача власної

свободи і відповідальності лідеру спільноти були обов'язковими умовами адаптації індивідуума до тоталітарного суспільства. З метою укорінення в суспільстві націонал-соціалістична партія активно використовувала пропаганду та агітацію. Нацистська партія презентувала свою політичну силу як духовний феномен, тому що ставила за мету змінити суспільну свідомість та виховати «нову людину», яка у світоглядних орієнтирах відходила від гуманізму та орієнтувалася на ворожнечу до Іншого. Тоталітарні режими створювали нову реальність, у якій проголошені зміни суспільної свідомості носили об'єктивно-суб'єктивну природу, тобто індивідууми, які знаходились у стані атомізації, перетворювались на заручників об'єктивних цілей, запропонованих доктриною націонал-соціалізму. Патерналістські настрої, відчуття єдності, відсутність політичної конкуренції дозволяли реалізуватися новій моделі тоталітарного суспільства, де взаємозалежність держави і народу сприймалася органічно. Така модель політичної культури відповідала традиційному зв'язку підданих держави з харизматичним лідером, але не відповідала умовам демократичного «суспільного договору» громадян з владою. Модель «органічного суспільства», запропонована націонал-соціалізмом, передбачала упорядкування державою, тому внутрішньої боротьби не існувало, адже «органічне суспільство» не припускає солідарності з Іншим. Репресивний апарат та досконала система пропаганди виховували необхідний етос ідеологізованого тоталітарного суспільства з вертикальною системою зв'язків. Тоталітарна держава, впроваджуючи ідеологію у маси, за допомогою пропаганди і терору, надає їй характер релігії та закону. Націонал-соціалізм проголошував мету – націонал-соціалістичну революцію заради відновлення держави і створення імперії, яку підтримували громадяни, що пережили поразку в великій війні. Виходячи з цього підкреслимо, що режим впроваджувався та підтримувався громадянами. Задля емоційного впливу, створення стану лояльності до дій режиму та ейфорії як необхідної умови втілення дій, які могли носити жорстокий характер, було створено тисячі кінострічок, написано тисячі романів, віршів. Лідери націонал-соціалізму зрозуміли, що окрім яскравих промов треба додавати видовища, щоб

маси знаходилися в стані «емоційних гойдалок», які викликають психологічну залежність. Використання символів, агітаційних плакатів дозволяло індивіду ідентифікувати себе з цілим, з спільнотою, з державою, тому тоталітарна система долала атомізацію індивідів подвійними методами. З одного боку, терором розхитувала та забороняла будь-яку опозиційність, навіть у думках і почуттях, з іншого боку, створювала систему психологічних, соціальних залежностей у громадян, які віддавали свободу.

4. У роботі розглянуто специфіку політичного лідерства А. Гітлера, яка полягала у поєднанні функцій суб'єкта політики й суб'єкта ідеології. Специфічність харизматичного лідерства А. Гітлера розкривається в практично-перетворювальній діяльності суб'єкта політики, в творенні політичного процесу – формування нової моделі тоталітарної держави та формування нової моделі управління, яке носило інтегральний характер, тому не ототожнювалося з типом партійного менеджера, що викликав неприйняття у більшості громадян за часів Веймарської республіки. В умовах корпоративного типу стратифікації суспільства та відсутності реальних важелів впливу на політичну сферу у населення, адже існувала симуляція участі народу в прийнятті державних рішень, харизматичне лідерство ставало єдиним легітимним суб'єктом управління завдяки поєднанню функцій формалізованого владного і неформалізованого авторитетного керівника. Поєднання функцій суб'єкта політики і суб'єкта ідеології дозволило провести перетворення, що пройшли під гаслами модернізації, але укоріненої в політичну традицію діяльності великих лідерів. Пропаганда доводила, що фюрер – це особа, що стоїть над вузькопартійними чи міжпартійними конфліктами, тому не виконує функції партійного менеджера. В політичній свідомості громадян фюрер ставав тим лідером, що втілював волю Історії щодо особливої місії Німеччини. Цей факт дає підстави констатувати, що специфіка харизматичного типу лідерства А. Гітлера полягає у тому, що він був лідером типу «прапорносець», відповідно мав особливі повноваження в управлінні державою, у тому числі, в установленні норм, також об'єднував у своїй особі ціннісні орієнтири, які не

узгоджувалися в умовах сталого розвитку, але були дієвими саме завдяки його синкретичному мисленню та умінню орієнтуватися в потребах і очікуваннях представників різних соціальних груп.

5. НСДАП представила радикальну програму дій як всередині країни, так і ззовні. На формування напрямів і пріоритетів зовнішньої політики суттєвий вплив чинила зовнішньополітична концепція лідерів партії та держави А. Гітлера, А. Розенберга, Й. Ріббентропа. Наприклад, А. Розенберг вплинув на переорієнтацію експансіоністських напрямів на землі Східної Європи та СРСР з африканських та інших колоній. Націоналізм в расовому контексті визначався як імператив зовнішньої політики, тобто схожість поглядів А. Гітлера і А. Розенберга на зовнішню політику полягала у антисемітизмі як світоглядній основі політичної діяльності і східноєвропейському напрямі зовнішньої політики. Й. Ріббентроп привніс в зовнішню політику ідею зміни акторів світової політики, тому стояв на позиціях співдружності з іншими тоталітарними державами, у тому числі, з СРСР. А. Гітлер починає від ідеї ревізії Версальської системи конфігурації «центрів сили». Він мислить як політик екстенсивного типу перехідної доби, тому формує модель зовнішньополітичної діяльності держави, яка складалася зі створення системи територіальної, економічної безпеки на основі геополітичних орієнтирів. Нацистська держава та інші тоталітарні держави змінили систему міжнародних відносин, створили систему нових суб'єктів, що посилювало незбалансованість системи світової політики та вело до військового розв'язання конфліктів. Хоча існує певний зв'язок з зовнішньою політикою кайзерівської Німеччини, але відмінність полягає у створенні расової ієрархії держав на європейському континенті та відмова від пруської традиції розширення колоній поза межами Європи. Плани А. Гітлера мали історичну перспективу, тобто після захоплення Європи наступним етапом планувалося підкорення інших континентів. Він міркував, що існуватимуть чотири економічні імперії, серед яких європейська імперія, очолювана Німеччиною з орієнтацією на світове панування. За часів Третього рейху домінувала зовнішньополітична доктрина, запропонована

А. Гітлером – створення німецького континентального рейху. Отже, в нацистській державі відбулося з'єднання політичної доктрини з державною політикою, що привело до утворення єдиної структури – моделі зовнішньополітичної діяльності, де поєднувалися впливи ідеологічної і інституційної підсистеми політичної системи.

6. Соціально-політична дійсність обумовила вибір НСДАП своєї програми розвитку держави, війна посилила психологічну несвідому спадковість з попередньою політичною традицією сильної державності. Автор даного дослідження переконаний, що системний підхід дозволив визначити домінуючий вплив політичної доктрини на діяльність націонал-соціалістичного режиму. Наприклад, у формуванні зовнішньополітичної моделі діяльності нацистської держави критеріями виступали не тільки економічні потреби автаркії, рівноцінними були ціннісні, культурні, історичні традиції та геополітичні орієнтири. Зокрема, культуртрегерська діяльність германців на слов'янських землях визначалася як одна з умов державного інтересу на східних землях Європи. У цьому розумінні пріоритетів зовнішньої політики поєднувалося расистське та ієрархічне ставлення до народів та держав, яких треба включити в рейх. Відповідно до расових, ієрархічних ідей було додано геополітичну аргументацію щодо напрямів політики. А. Гітлер пояснював майбутню Європу як модель організації, у якій головним ядром буде Німеччина.

В результаті дослідження було встановлено, що формування основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики відбувалося під впливом геополітичних, культурно-ціннісних, расових принципів. Програмні засади націонал-соціалістичного режиму формувалися під впливом системи поглядів, що поєднувала обов'язкові фактори тогочасної політики – імперію як форму держави та вождя як особливого типу лідера доби імперіалізму. Вважалося, що лише вождь – фіюрер здатний втілювати в життя абсолютні рішення, а не шукати політичних компромісів. Таким абсолютним рішенням було виконання закону історії про боротьбу рас, тобто вождь повинен повести Німеччину до

відновлення величі держави в Європі завдяки створенню імперії в результаті агресивної зовнішньої політики. Було запропоновано використовувати в якості доказів вимоги Німеччини до інших держав геополітичне розташування країни та так зване «свідоме почуття кордонів», тобто не тільки територіально-політичний аспект, але і ціннісний. Основними напрямками зовнішньополітичної діяльності були східноєвропейський напрям та загальноєвропейський перерозподіл сфер впливу. Расова теорія перетворюється в парадигму європейської політики, яка дозволила націонал-соціалістичному режимові легітимувати боротьбу за володарювання в Європі. Підкреслимо щодо до основних принципів зовнішньої політики націонал-соціалістичного режиму відносилися: розширення життєвого простору, расизм, антисемітизм, принцип «боротьби всіх проти всіх» за життєвий простір, імперська місія Німеччини. Лідери націонал-соціалізму змогли інтегрувати великі маси людей навколо режиму тим, що в якості мети запропонували зрозумілу і бажану всіма ідею відновлення величі Німеччини. Ця ідея стала ядерною, базисною в обґрунтуванні і оформленні зовнішньої та внутрішньої політики нацистської держави. Лідери націонал-соціалістичного режиму вважали, що лише жорстко організоване суспільство, тотально контрольоване владними структурами є необхідною умовою для політичного втілення ідей.

Отже, ідеологічна підсистема формулювала основні напрями зовнішньої політики та колективну мету, яку втілювали в доктрині державного розвитку та державній політиці. Інституційна підсистема контролювала виконання основних напрямів розвитку держави за допомогою терору та агітації, як основних засобів формування необхідної моделі поведінки представників тоталітарного суспільства. Модель нацистської держави була представлена в державній доктрині «народ, імперія, фюрер» та втілена після расових законів 1935 року, коли відбувся процес трансформації держави у тоталітарно-вождівську, а націю перетворено на расову спільноту. Особливе значення для функціонування тоталітаризму та реалізації політичної програми має готовність, здатність людей до виконання владних рішень. Фактор лояльності

мас можна пояснити домінуванням типу особистості, який відноситься до авторитарного типу та типу особистості, що є ідеологічно орієнтованим. Від влади залежить встановлення суспільних норм, за якими живе соціум. Націонал-соціалізм надмірно політизував національне та привніс негативне – расову ієрархію, антисемітизм в опозицію «ми» – «вони». В свою чергу, очікування електорату НСДАП були сформовані політико-економічними змінами та суспільною атмосферою.

Тоталітаризм втрачає свою ефективність через ієрархічність та монопольність прийняття рішень та неможливість змінити саму ідеологію, яка була орієнтована на війну. Тоталітарний режим можна було знищити у війні або зі смертю лідера, але найскладнішим завданням є подолання механізму використання інструментів тоталітарного панування та перетворення недиференційованої політичної культури, неспроможної до консенсусу. Тільки свідоме «пророблення» минулого виводить на світло залишки тоталітарного інструментарію управління. Створення неототалітарних режимів можливо, якщо відбудеться поєднання таких факторів, як глибока економічна криза, тривала політична нестабільність та пригнічення національної гордості; протиріччя між глобалізацією і націоналізмом приводять до посилення ізоляціоністських настроїв, агресії проти іммігрантів та підтримки партій, що гарантуватимуть захист національних інтересів і безпеку в умовах неузгодженості культурних моделей різних етнічних, релігійних спільнот, практично паралельного співіснування різних суспільств в умовах однієї держави. До загроз появи сучасних неофашистських або неонацистських режимів можна віднести ситуацію, коли соціально-економічні, політичні, національно-демографічні процеси приводять до зростання соціальної напруженості та пошуків виходу з стану невизначеності, але еліти або не пропонують рішення нагальних проблем, або намагаються каналізувати соціальне невдоволення у акції протесту проти мігрантів чи цивілізаційного вибору інших країн. Зростає роль праворадикальних партій, що намагаються отримати посади в органах влади, тому використовують мобілізаційні

технології, які акцентують увагу на націоналістичній, культурно-історичній, культурно-ціннісній ідентичності. Не менш важливою є орієнтаційна криза, що відбулась в пострадянських країнах – криза комуністичної ідеології, неприйняття більшістю населення ліберальної ідеології, тому громадяни шукають свою ідентичність в радикальному націоналізмі. Об'єднання громадян, які втратили довіру до класичних ідеологій, в екстремістські, месіанські рухи переростають у реальну політичну силу, якщо пройдуть політичну інституалізацію, отримають державну підтримку корпоративних політичних еліт. Отже, ситуацію в державі можна визнавати як «протофашистську», якщо спрацює весь комплекс причин, тобто відбудеться колективна політична мобілізація навколо інтегративної, цілісної ідеології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аветян А. С. Основные направления развития германской геополитики в 20-е гг. XX в. / А. С. Аветян // Германская восточная политика в новое и новейшее время: сб. ст. Проблемы истории и историографии. – М. : Наука, 1974. – С. 201 – 212.
2. Адорно Т. В. Исследование авторитарной личности / Теодор В. Адорно ; пер. с нем. – М. : Астрель, 2012. – 473 с. – (Philosophy).
3. Алмонд Г. Гражданская культура : политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.
4. Аль-Дайни М. А. Манипулятивные идеологии: методологические и политологические аспекты проблемы / М. А. Аль-Дайни // Вестн. Моск. ун-та. Серия 12. Политические науки. – М., 2009. – № 2. – С. 110 – 118.
5. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.
6. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт ; пер. с англ. Борисовой И. В. и др. ; послесловие Давыдова Ю. Н. ; под ред. Ковалевой М. С. ; Носова Д. М. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
7. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; пер. с франц. Г. И. Семенова – М. : Изд. – во «Текст», 1993. – 303 с.
8. Арон Р. Опій інтелектуалів / Р. Арон ; з фр. пер. Г. Філіпчук. – К. : Юніверс, 2006. – 272 с.
9. Бабак М. В. К проблематике раннего творчества Г. Маркузе / М. В. Бабак // Вестник НГУ. Серия : Философия. – 2006. – Т. 4, В. 2. – С. 147 – 152
10. Баев В. Г. Карл Шмитт о феномене Гитлера в истории Германии / В. Г. Баев // Политика и общество. – 2007. – № 3. – С. 4 – 9.
11. Баллок А. Гении зла. Размышление над жизнью Сталина и Гитлера / А. Баллок // За рубежом. – 1992. – № 11 (1652). – С. 16 – 17; № 12 (1653). – С. 16 – 17.

12. Барг М. Цивилизационный подход к истории. Дань конъюнктуре или требование науки? / М. Барг // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 27 – 35.
13. Барис В. В. Причины возникновения и основные характеристики мобилизационных политических систем (политических режимов) / В. В. Барис, Е. В. Барис // Вест. Моск. ун-та. Серия 12. Политические науки. – М., 2010. – С. 50 – 59.
14. Барт Р. Мифологии. Mythologies / Р. Барт ; пер. с фр. С. Н. Зенкин. – М. : Директ – Медиа, 2007. – 459 с.
15. Батай Ж. О Ницше / Ж. Батай ; пер. с фр. А. Д. Бакулов. – М. : Культурная революция, 2010. – 336 с.
16. Бельков О. Антиномии национализма / О. Бельков // Власть. – 2006. – № 3. – С. 58 – 65.
17. Бенеш Э. Перерождение и будущее послевоенной демократии / Э. Бенеш // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 92 – 108.
18. Бердяев Н. А. Предсмертные мысли Фауста / Н. А. Бердяев // Литературная газета. – 1989. – 21 марта. – С. 15.
19. Бердяев Н. А. Русская идея / Н. А. Бердяев // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 77 – 145.
20. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : «Мысль», 1990. – 164 с.
21. Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М. : Изд – во МГУ, 1990. – 256 с.
22. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф ; авторизований переклад з англійської. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
23. Берн Э. Вы сказали «здравствуйте». Что дальше? Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – Екатеринбург : Литур, 2000. – С. 164 – 567.
24. Берроуз Д. Человек против мифов [Электронный ресурс] / Д. Берроуз ; пер. Н. Кротовской, В. Бибикина и А. Соболева. – Режим доступа: rumagic.com/ru_zar/sci_philosophy/berrouz/0/

25. Беспалова Т. В. Политическая идентификация национализма / Т. В. Беспалова, О. А. Крыжановская, О. В. Ерохина // *Философия права*. – 2007. – № 5 (25). – С. 13 – 21.
26. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика / Б. Бессонов. – М. : ВШ, 1985. – 279 с.
27. Бланк А. С. Антиславянские мотивы в программных документах и пропаганде гитлеровцев (1919-1932) / А. С. Бланк // *Германская восточная политика в новое и новейшее время. Проблемы истории и историографии: сб. ст.* – М. : Наука, 1974. – С. 175 – 183.
28. Бланк А. С. Идеология германского фашизма : материалы к спецкурсу для студентов истор. фак-та / А. С. Бланк. – Вологда : [б. и.], 1974. – Ч. 3. – 38 с.
29. Бланк А. С. Из истории раннего фашизма в Германии. Организация, идеология, методы / А. С. Бланк. – М. : Мысль, 1978. – 208 с.
30. Бобылева С. И. К вопросу о генезисе германского фашизма: / С. И. Бобылева // *Вопросы германской истории. Германский фашизм: история и современность: межвуз. сб. науч. тр..* – Днепропетровск, 1983. – Вып. 11. – С. 123 – 130.
31. Богомолов А. С. Немецкая буржуазная философия после 1865 / А. С. Богомолов. – М. : Изд. МГУ, 1969. – 363 с.
32. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр., послеслов. и примечание Е. А. Самарской. – М. : Республика ; Культурная революция, 2006. – 269 с. – (Мыслители XX века).
33. Борман М. Национал-социализм и христианские идеи несовместимы / М. Борман // Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*; пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 288 – 292.
34. Бровко Л. Н. Немецкая евангелическая церковь и национал-социализм / Л. Н. Бровко // *Вопросы истории*. – 2010. – № 2. – С. 71 – 92.
35. Бурдяк В. І. Політична культура Європи в контексті інтеграційних процесів / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.

36. Буханов В. А. Европейская стратегия германского фашизма / В. А. Буханов. – Свердловск : Изд. Уральского университета, 1991. – 164 с.
37. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн; пер. с англ. М. М. Гурвица, П. М. Кудюкина; под. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
38. Васильева Л. И. Новый Макиавелли: теория политического реформирования / Л. И. Васильева // Социально – гуманитарное знание. – 2009. – № 4. – С. 64 – 79.
39. Вестник Европы. Журнал науки, политики, литературы // СПб : Ред. К. К. Арсеньева ; Изд. М. М. Ковалевского. – 1910. – К. 10. – С. 398 – 399.
40. Ветте В. Психологическая мобилизация немецкого населения. 1933-1939 / В. Ветте ; пер. с нем. // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. – М. : «Весь мир», 1997. – 17 с.
41. Волков В. К. Внешнеполитические концепции германского империализма и их проявление в отношениях со странами Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы / В. К. Волков // Германская восточная политика в новое и новейшее время. Проблемы истории и историографии : сб. ст. – М. : Наука, 1974. – С. 3 – 31.
42. Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше / Д. Галеви ; пер. с фр. А. Н. Ильинского. – Рига : Сприндлитис, 1991. – 270 с.
43. Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1989. – 352 с.: ил.
44. Галкин А. А. Консерватизм в прошлом и настоящем / А. А. Галкин, П. Ю. Рахшмир. – М. : Наука, 1987. – 192 с.
45. Галкин А. А. О фашизме – всерьез / А. А. Галкин // Свободная мысль. – 1992. – № 5. – С. 13 – 24.
46. Ганфштенгль Э. Гитлер. Утраченные годы. Воспоминания сподвижника фюрера. 1927-1944. / Э. Ганфштегль; пер. с англ. А. С. Цыпленкова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 335 с. – (За линией фронта. Мемуары).

47. Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи / Й. Геббельс, пер. с нем. ; вступ. слово и общ. ред. А. А. Галкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 416 с.
48. Гейден Г. Критика немецкой геополитики / Г. Гейден. – М. : Изд. иностр. литер., 1960. – 307 с.
49. Германская история в новое и новейшее время : в 2 т. Т. 1. – М. : Наука , 1970. – 510 с.
50. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен; пер. з англ. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 464 с.
51. Гинзбург В. Человеческие расы и реакционная сущность расистских теорий / В. Гинзбург. – Ленинград : [б. и.], 1958. – 29 с.
52. Гитлер А. «Mein Kampf». Восточное ориентирование и восточная политика / А. Гитлер // Военно – исторический журнал. – 1990. – № 11. – С. 35 – 38.
53. Гобино Ж. А. Век Возрождения. Исторические сцены графа Гобино / Ж. А. Гобино. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерева и К. – 1913. – 365 с.
54. Гобино Ж. А. Опыт о неравенстве человеческих рас / Ж. А. Гобино. – М. : «Одиссей», ОЛМА – ПРЕСС, 2000. – 765 с.
55. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер ; пер. з нім. – К. : ППС – 2002, 2006. – 282 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
56. Гудериан Г. Воспоминания немецкого генерала. Танковые войска Германии во Второй мировой войне. 1939-1945 / Г. Гудериан; пер. с нем. Д. А. Лихачева. – М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2013. – 574 с. – (За линией фронта. Мемуары).
57. Гуревич П. С. Социальная мифология / П. С. Гуревич. – М. : Мысль, 1983. – 130 с.
58. Гурулев С. А. Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге / С. А. Гурулев // Вопросы истории, 2006. – № 5 . – С. 62 – 75.

59. Гусейнова Д. Эрнст Кассирер – драматург и зритель исторических спектаклей Веймарской республики / Д. Гусейнова // Вопросы философии. – 2005. – № 12. – С. 94 – 106.

60. Гюнтер Х. Нордическая раса как «идеальный тип» / Х. Гюнтер // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма ; пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 92 – 96.

61. Датиков Г. И. О соотношении социального и идеологического прогресса / Г. И. Датиков: «Социальная ответственность ученых и идеологическая борьба»: сб. ст. – М.: Центральный Совет философских (методологических) семинаров при Президиуме АН СССР; 1989. – С. 10 – 20.

62. Джентиле Э. Фашизм, тоталитаризм и политическая религия : определение и критические размышления над критицизмом интерпретации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/10519>

63. Дмитрашко С. А. До питання про варіативність генезису демократії (за матеріалами філософської творчості Ф. Ніцше) / С. А. Дмитрашко // Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества: материалы II Международной научно-практической конференции, (Одесса, 26-27 июня 2008 г.). – Одесса : «ВМВ», 2008. – С. 283 – 285.

64. Дмитрашко С. А. До питання взаємовпливу ідеології та конкретно-історичних форм володарювання (на прикладі націонал-соціалізму): теоретичний аспект / С. А. Дмитрашко // Інтелігенція і влада: матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції, (Одеса, 24-25 грудня 2009 р.). – Одеса : Астропринт, 2009. – Ч. 3. – С. 80 – 86.

65. Дмитрашко С. А. Зовнішньополітична ідеологія німецького націонал-соціалізму / С. А. Дмитрашко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців – Науки: Економіка, політологія, історія. – 2010. – № 6 (107). – С. 133 – 140.

66. Дмитрашко С. А. Ідеологічні аспекти зовнішньополітичної концепції гітлерівської Німеччини / С. А. Дмитрашко // Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского

общества: материалы III Международной научно-практической конференции, (Одесса, 21-22 мая 2010 г.). – Одесса : «ВМВ», 2010. – С. 241 – 243.

67. Дмитрашко С. А. Влияние Ф. Ницше на интеллектуальную среду Российской империи (в контексте конца истории) / С. А. Дмитрашко // Эсхатос. Философия истории в предчувствии конца истории : сб. ст. ; отв. ред. О. А. Довгополова. – Одесса : ФЛП Фридман, 2011. – С. 151 – 159.

68. Дмитрашко С. А. Теоретичні джерела імперської зовнішньої політики фашистської Німеччини / С. А. Дмитрашко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки : економіка, політологія, історія. – 2011. – № 9 (134). – С. 29 – 34.

69. Дмитрашко С. А. К вопросу о реализации идеологических основ национал – социализма в политической практике Германии в 20-30 годы XX ст. / С. А. Дмитрашко, М. И. Милова // Грані. – 2012. – № 1 (81). – С. 163 – 166.

70. Дмитрашко С. А. Тоталітарні режими: ідеологічне обґрунтування цілей, форм і методів володарювання / С. А. Дмитрашко, М. І. Мілова // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : збірник наукових праць. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – С. 51 – 55.

71. Дмитрашко С. А. Антидемократичні течії в німецькій політичній традиції першої половини XX століття / С. А. Дмитрашко, М. І. Мілова // Вісник Одеського національного університету. Серія: соціологія і політичні науки : збірник наукових праць – Одеса : Астропринт, 2012. – Т. 17. Вип. 1. – С. 79 – 86.

72. Дмитрашко С. А. Тоталітарна держава: генеза державотворення від ідеї до її втілення / С. А. Дмитрашко [Електронний ресурс] // Особа у тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Одеса, 23-24 червня 2013 року.). – Режим доступу: <http://liberte.onu.edu.ua/liberte.onu.edu.ua/info/total>

73. Дмитрашко С. А. Идеологическое обоснование модели государства тоталитарного типа / С. А. Дмитрашко Приоритетные направления развития

науки : сборник статей в 2 ч. Ч. 1 Международная научно-практическая конференция. (3 апреля 2014 г.). – Уфа : РИЦ БашГУ, 2014. – С. 188 – 193.

74. Дмитрашко С. А. Праворадикальні тоталітарні рухи I-ї половини ХХ століття: італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм / С. А. Дмитрашко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2014. – № 10.(218). – С. 188 – 199.

75. Дмитренко М. А. Ідеологія та її вплив на суспільство / М. А. Дмитренко // Трибуна. – 2005. – № 11 – 12. – С. 12 – 14.

76. Довгополова О. А. Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства : монография / О. А. Довгополова. – Одесса : СПД Фридман, 2007. – 300 с.

77. Дорпален А. Германия на заре фашизма / А. Дорпален ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 479 с.

78. Дойчер И. Троцкий в изгнании / И. Дойчер. – М. : ИПЛ, 1991. – 590 с.

79. Дугин А. Г. Философия политики / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея, 2004. – 616 с.

80. Дюринг Е. Еврейский вопрос как вопрос о расовом характере и о его вредоносном влиянии на существование народов, на нравы и культуру [Электронный ресурс] / Е. Дюринг ; перевод Виктора Правдина. – М. : Типо-Литография Т-ва И. Н. Кушнеревъ и К., 1906. – Режим доступа : www.rus-sky.com/history/library/during.htm

81. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального. Введение [Электронный ресурс] / С. Жижек. – Режим доступа : <http://yanko/lib.ru/books/cultur/zizek-welcome/htm>.

82. Журавлева О. И. Идеология фашизма и «духовная эмиграция» итальянской художественной интеллигенции 1920-1930-х годов / О. И. Журавлева // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління : зб. наук. праць : у 2 ч. / Запорізьк. ін-т держ. і муніцип. упр-ня. – Запоріжжя, 1999. – Ч. 1. – С. 105 – 109.

83. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х / О. Забужко. – К. : Факт, 2001. – 340 с.
84. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади; пер. з нім. / К. Зонтгаймер. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 320 с.
85. Зубков И. И. Крах военной идеологии и военной школы фашистской Германии / И. И. Зубков. – М. : Прогресс, 1947. – 23 с.
86. Івасюк Г. Становлення політичної культури та менталітету Німеччини і Австрії в XVII-XVIII ст. як об'єктивний чинник формування їх зовнішньої політики / Г. Івасюк // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2011. – № 9 (134). – С. 105 – 118.
87. Игнатов Ас. Черт и сверхчеловек. Предчувствие тоталитаризма Достоевским и Ницше / Ас. Игнатов // Вопросы философии. 1993. – № 4. – С. 35 – 46.
88. Исаева Т. Б. Типологические признаки экстремистской идеологии / Т. Б. Исаева // «Российский следователь». – 2008. – № 23. – С. 27 – 29.
89. Іщенко В. Проблеми ідеології в соціології суспільних рухів / В. Іщенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С 188 – 201.
90. Казанцев Н. М. Идеология права государству или идеология государства праву? / Н. М. Казанцев // Общественные науки и современность. – 2010. – № 1. – С. 42 – 50.
91. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. / А. Камю; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
92. Канетти Э. Власть и личность / Э. Канетти // Социологические исследования. – 1986. – № 4. – С. 154 – 159.
93. Канун и начало войны : Документы и материалы / сост. Л. А. Киршнер. – Л. : Лениздат, 1991. – 431 с.
94. Канцір В. С. Логічне обґрунтування мислення та емоцій сучасного терориста / В. С. Канцір // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 292 – 296.

95. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навчальний посібник / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.
96. Клаус Л. Ф. Расовое воплощение , расселение и мировое господство / Л. Ф. Клаус // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; пер. с англ. Ю. Д. Чупрунова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 100 – 109.
97. Клен Ф. И. Это марширует новая Германия / Ф. И. Клен // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма ; пер. с англ. Ю. Д. Чупрунова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 59 – 62.
98. Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / В. С. Коваль. – К. : Наукова думка, 1982. – 510 с.
99. Койчуев Т. Об идеологии, модели и концепции развития / Т. Койчуев // Общество и экономика. – 2009. – № 12. – С. 26 – 38.
100. Кольев А. Политическая мифология. Ремифологизация социального опыта [Электронный ресурс] / А. Кольев. – М. : Логос, 2003. – Режим доступа : [//politicheskaya-mifologiya-andrey-savelev-2003.pdf](http://politicheskaya-mifologiya-andrey-savelev-2003.pdf) –Foxit Reader-
[politicheskaya-mifologiya-andrey-savelev-2003.pdf] – Назва з екрану.
101. Концен П. Фанатизм. Психологический анализ этого ужасного явления / П. Концен ; пер. с нем. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2011. – 388 с.
102. Корнхаузер В. Політика масового суспільства / В. Корнхаузер // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 161 – 175.
103. Кутарев О. Ю. Трансформация элиты германской «консервативной революции» в процессе становления национал-социалистического режима / О. Ю. Кутарев // Известия высших учебных заведений. Северо – Кавказский регион. Общественные науки. – 2009. – № 6. – С. 82 – 86.
104. Кутлуниин А. Г. Немецкая философия жизни. Критические очерки / А. Г. Кутлуниин. – Иркутск : Изд. Иркутс. универ., 1986. – 164 с.
105. Лакер У. Россия и Германия. Наставники Гитлера / У. Лакер. – Вашингтон : Проблемы Восточной Европы, 1991. – 485 с.
106. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М. : Академпроект, 2011. – 238 с.

107. Леви-Стросс К. Структурная антропология [Электронный ресурс] / К. Леви-Стросс ; пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с. – (Серия «Психология без границ») – Режим доступа : yanko.lib.ru/books/cultur/stross.structur-antrop.htm
108. Левкович В. П. Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания / В. П. Левкович, Н. Г. Панкова // Социальная психология и общественная практика : сб. ст. – М. : Наука, 1985. – С. 138 – 151.
109. Литягин Е. В. Идеологии в современном мире : Монография / Е. В. Литягин. – Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2007. – 207 с.
110. Локшин С. Релігія та ідеологія в глобальному світі / С. Локшин // Персонал. Журнал інтелектуальної еліти. – 2007. – № 3. – С. 40 – 45.
111. Люкс Л. Два облика тоталитаризма. Сравнительные очерки об истоках и характере большевизма и национал-социализма [Электронный ресурс] / Л. Люкс // Исторические исследования. Книжное приложение к журналу «Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры». – Т. 1. – 2014. – 209 с. – Режим доступа : <http://www1.kueichstaett.de/ZIMOS/forum/SchriftenreicheRuss1.html>
112. Маграт А. Богословская мысль Реформации / А. Маграт. – Одесса : ОБШ «Богомыслие», 1994. – 316 с.
113. Мадиевский С. А. «Пособничество евреям» и преследование его в национал-социалистической Германии / С. А. Мадиевский // Право и государство : теория и практика. – 2006. – № 1. – С. 69 – 81.
114. Малинова О. Ю. Почему идеи имеют значение? Современные дискуссии о роли «идеальных» факторов в политических исследованиях / О. Ю. Малинова // Политические науки : сб. науч. трудов. – РАН ИНИОН, Центр социальных науч. – информ. исслед. Отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки. – М., 2009. – № 4. – С. 57 – 198.
115. Малиновский А. А. Пути теоретической биологии / А. А. Малиновский. – М. : «Знание», 1969. – 63 с.
116. Макарова Л. М. Буржуазная историография 60-80 гг. о теоретических основах идеологии германского фашизма / Л. М. Макарова // Буржуазная историография Западной Европы и США проблем новой и

новой истории (XIX-XX вв.) : межвуз. сб. науч. тр. – Сыктывкар, 1986. – С. 30 – 39.

117. Маннгейм К. Идеология и утопия [Электронный ресурс] / К. Маннгейм. – Режим доступа: // modernlib.ru/books/mangeym-karl/ideology-i-uturiya/read/

118. Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу / М. Мандрик. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 392 с. : іл.

119. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Москва, 1980. – С. 414 – 429.

120. Мартынов Н. Д. К оценке генезиса германского фашизма «критической школой» в историографии ФРГ / Н. Д. Мартынов // Вопросы германской истории. Германский фашизм: история и современность : межвузовский сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1983. – Вып. 11. – С. 114 – 123.

121. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна / У. Матц // Полис. – 1992. – № 130. – С.

122. Мельников Д. Е. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933-1945. / Д. Е. Мельников, А. Б. Черная. – М. : Политиздат, 1988. – 414 с.

123. Мёллер А. Фашистский стиль. Языковая неразбериха [Электронный ресурс] / А. Мёллер ; пер. с нем. А. М. Иванова. – Режим доступа: <http://nationalism.org/vvv/library/mohler-fascist-style.htm>.

124. Мерцалова Л. А. Германский фашизм в новейшей историографии ФРГ / Л. А. Мерцалова. – Воронеж : Изд. Ворон. унив., 1990. – 206 с.

125. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм. – Спб. : Изд. «Питер», 2000. – 336 с.

126. Мишанова Е. В. Проблемы операционализации идеологического поля в контент-аналитических исследованиях / Е. В. Мишанова // Полис. – 2010. – № 3. – С. 69 – 99.

127. Моммзен В. Историография и социология при национал-социализме / В. Моммзен // Вопросы истории. – 1990. – № 11. – С. 3 – 18.

128. Мороз Е. В. Право и власть в тоталитарном государстве (на примере анализа политико-правовых доктрин большевизма и национал-социализма) / Е. В. Мороз // Право и образование. – 2009. – № 9. – С. 129 – 141.
129. Мусихин Г. И. Идеология и власть / Г. И. Мусихин // «Полития». – 2010. – С. 25 – 39.
130. Мусихин Г. И. Красота спасет мир? Идеология как эстетика / Г. И. Мусихин // Полис. – 2008. – № 4. – С. 112 – 129.
131. Муссолини Б. Доктрина фашизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
[//pp.scr.kz/index.php/http://lib.misto.kiev.ua/POLITOLOG/MUSSOLONI/mussol.txt](http://pp.scr.kz/index.php/http://lib.misto.kiev.ua/POLITOLOG/MUSSOLONI/mussol.txt)
132. Мюрберг И. И. Ф Ницше о современном человеке в пространстве политического / И. И. Мюрберг // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 47 – 60.
133. Назаретян А. П. Смыслообразование как глобальная проблема современности : синергетический взгляд / А. П. Назаретян // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 3 – 19.
134. Найдорф М. Заметки по культурологии тоталитаризма. Тоталитаризм и война. Статья 1. [Электронный ресурс] / М. Найдорф. – Режим доступа: www.countries.ru/library/twenty/total_war.htm
135. Ницше Ф. Антихристианин / Ф. Ницше. // Сумерки богов ; сост. и общ. ред. А. А. Яковлева ; перевод. – М. : Политиздат, 1989. – С. 17 – 94. – (Б-ка атеист. лит.)
136. Ницше Ф. Генеалогия морали. Собр. соч. В 2 кн. Кн. 2 / Ф. Ницше . – М. : Итало-советское издательство «Сирин», 1990. – С. 3 – 149.
137. Ницше Ф. Ессе homo. Как становятся самим собой. Соч. В 2-х томах. Том 2. [Электронный ресурс] / Ницше Ф. ; пер. Ю. М. Антоновского. – М. Мысль, 1990. – Режим доступа : www.magister.msk.ru/library/babilon/deutsche/nietz/nietz.01r.htm
138. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Собр. соч. В 2 кн. Кн. 2 / Ф. Ницше. – М. : Итало-советское издательство «Сирин», 1990. – С. 149 – 327.

139. Ницше Ф. Утренняя заря (Morgenröthe). Мысли о моральных предрассудках / Ф. Ницше. – Тирасполь : Изд. Тираспольского общества друзей книги, 1991. – С. 3 – 199.
140. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое [Электронный ресурс]. / Ф. Ницше. – Режим доступа: lib.ru/NICSHNE/chelowechescoe.txt
141. Нерсесянц В. С. «Философия права»: история и современность / В. С. Нерсесянц // Философия права / Г. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1996. – С. 15 – 32.
142. Нольте Э. Фашизм в его эпохе. Аксьон Франсез. Итальянский фашизм. Национал-социализм / Э. Нольте ; перевод с нем. А. И. Фета (А. И. Федоров). – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – 568 с.
143. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга / В. Одайник. – СПб. : «Ювента», 1996. – 382 с.
144. Одуев С. Ф. Идеология агрессии и войны / С. Ф. Одуев // Вест. Моск. ун-та. Сер. Философия. – М., 1986. – С. 16 – 27.
145. Одуев С. Ф. Тропами Заратустры. (Влияние ницшеанства на немецкую буржуазную философию) / С. Ф. Одуев. – М. : Изд. «Мысль», 1976. – 201 с.
146. Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас [Электронный ресурс]. / Х. Ортега-и-Гассет. – Режим доступа: www.managment.com.ua/vision/vis014.html
147. Опитц Р. Фашизм и неофашизм / Р. Опитц; сокр. пер. с нем. ; под ред. А. А. Галкина. – М. : Прогресс, 1988. – 280 с.
148. Парсонс Т. Система современных обществ [Электронный ресурс] / Т. Парсонс. – М. : 1998. – 270 с. – Режим доступа : filosof.historik.ru/books/item/f00/s01/z0001064/st000.shtml
149. Патрушев А. И. Жизнь и драма Фридриха Ницше / А. И. Патрушев // Новая и новейшая история. – 1993. – № 5. – С. 120 – 152.
150. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер; пер. с нем. И. В. Розанова; общ. ред., вступ. статья и предисл. И. М. Фрадкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 496 с.
151. Політична філософія : підручник / Є. М. Суліма [та ін.] ; за ред. Є. М. Суліми. – К. : Знання, 2006. – 799 с.

152. Показания немцев и документы из материалов Чрезвычайно Государственной Комиссии // Черная книга / сост. под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – К. : Обериг, 1991. – С. 533 – 554.
153. Почепцов Г. Психологические войны / Г. Почепцов. – М. : Изд. «Ваклер», «Рефл-бук», 2000. – 528 с.
154. Поярков С. Ю. Идеология государственной власти : основы системной модели / С. Ю. Поярков // Политика и общество. – 2009. – № 2. – С. 19 – 23.
155. Поярков С. Ю. К сущности политической идеологии государственной власти / С. Ю. Поярков // Право и политика. – 2009. – № 12. – С. 19 – 23.
156. Пригожин А. И. Качество целей / А. И. Пригожин // Общественные науки и современность. – 2010. – № 1. – С. 114 – 125.
157. Против фашистского мракобесия и демагогии / С. Вольфсон [и др.]; под ред. И. Дворкина, А. Деборина, М. Каммари, М. Митина, М. Савельева. – М. : Соцэкгиз, 1936. – С. 113 – 142 ; 136 – 178.
158. Проэктор Д. М. Фашизм: путь агрессии и гибели / Д. М. Проэктор. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1989. – 584 с.
159. Райх В. Психология масс и фашизм [Электронный ресурс]. / В. Райх. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Reich/02.php
160. Ратцель Ф. Человечество как жизненное явление на земле / Ф. Ратцель ; пер. с нем. под ред. Н. Н. Харузина. – М. : Издание магазина «Книжное дело», 1901. – 132 с.
161. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Г. Раушнинг ; пер. с нем.; под ред. А. Егазарова. – М. : «МИФ», 1993. – 381 с.
162. Рахшмир П. Ю. Происхождение фашизма / П. Ю. Рахшмир. – М. : Изд. «Наука», 1981. – 184 с.
163. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Л. Різ ; пер. з англ. – К. : Темпора, 2010. – 444 с.
164. Рікер П. Ідеологія та утопія / П. Рікер ; пер. з англ. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 386 с.

165. Родионов В. «Истинные арийцы». Расовые мифы Гитлера / В. Родионов. – М. : Яуза-пресс, 2012. – 384 с. – (Запрещенная история. От вас это скрывают!).

166. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг ; пер. с нем. С. Н. Любанова. – Харьков : «Свитовид», 2005. – 512 с.

167. Розенберг А. Мемуары. С комментариями Сержа Ланга и Эрика фон Шенка / А. Розенберг ; пер. с нем. Э. Посселя. – Харьков : ООО «ДИВ», 2005. – 416 с.

168. Розумюк В. Зовнішньополітичні аспекти націонал-соціалізму / Розумюк В. // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 253 – 264.

169. Руге В. Как Гитлер пришел к власти: Германский фашизм и монополии / В. Руге ; сокр. пер. с нем. Г. Рудого. – М. : Мысль, 1985. – 320 с.

170. Рукетт М.-Л. Познание масс. Очерки политической психологии / М.-Л. Рукетт ; пер. с франц. Н. В. Вышинского. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 272 с.

171. Савинов М. В. Философский анализ соотношения мифа и идеологии / М. В. Савинов // Аспирант и соискатель. – 2008. – № 4. – С. 29 – 32.

172. Свасьян К. Освальд Шпенглер и его реквием по Западу / К. А. Свасьян // Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Мысль, 1993. – Т. 1. – С. 57 – 113.

173. Свасьян К. Фридрих Ницше: мученик познания. Соч. В 2 т. Т. 1 / К. А. Свасьян / Ф. Ницше. – М.: Мысль, 1990. – С. 5 – 47.

174. Сендеров В. А. Консервативная революция в послесоветском изводе. Краткий очерк основных идей / В. А. Сендеров // Вопросы философии. – 2007. – № 10. – С. 3 – 18.

175. Сітарський О. В. Виникнення програмно-ідеологічних політичних партій / О. В. Сітарський // Держава та регіони. Серія : Державне управління. – К., 2009. – № 4. – С. 67 – 71.

176. Сміт Д. Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
177. Сміт Д. Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : «Основи», 1994. – 223 с.
178. Снайдер Т. Коммеморативная каузальность [Электронный ресурс] / Т. Снайдер. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/10227>
179. Сорокина Ю. В. Идеология и политическая власть / Ю. В. Сорокина // Политика и общество. – 2010. – № 2. – С. 17 – 26.
180. Социальная психология / под ред. С. Московичи. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
181. Старовойтова Г. В. Нации биологически отличаются, но это не расизм / Г. В. Старовойтова // Аргументы и факты. – 1997. – авг. № 35 (109). – С. 5.
182. Старовойтова Г. В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии / Г. В. Старовойтова // Социальная психология и общественная практика : сб. ст. – М. : Наука, 1985. – С. 231 – 236.
183. Старостин А. М. Новые модели образования в современном мире: факторы формирования и тенденции развития / А. М. Старостин // Философия права. – 2007. – № 5 (25). – С. 22 – 26.
184. Степанов С. И. Индивидуальное и массовое сознание / С. И. Степанов // Психология и соционика межличностных отношений. – 2009. – № 11. – С. 44 – 48.
185. Таран В. О. Проблема визначення суб'єкта ідеології в контексті структурно – функціонального аналізу / В. О. Таран // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління : зб. наук. праць. Запорізьк. ін.-т держ. і муніцип. упр-ня. – Запоріжжя, 1999. – Ч.1. – С. 36 – 43.
186. Терлецька І. Суспільно – політичний ідеал як стрижень політичної культури: пошуки та проблеми становлення в Україні / І. Терлецька // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2007. – № 2. – С. 106 – 112.

187. Тольятти П. Лекции о фашизме / П. Тольятти. – М. : Изд. пол. лит., 1974. – 31 с.
188. Тотьянин А. США в экспансионских планах Гитлера / А. Тотьянин // Вопросы германской истории. Германский фашизм: история и современность : межвузов. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1983. – Вып. 11. – С. 29 – 37.
189. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669, [3] с. – (Philisophy)
190. Трайнин И. П. Расовая политика гитлеризма и антисемитизм / И. П. Трайнин // Черная книга / [сост. под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга]. – К. : Обериг, 1991. – XX11, 560 с. – Библиогр. : с. XX11.
191. Троян С. С. Немецкие проекты «Миттельевропы» конца XIX-начала XX века [Электронный ресурс] / С. С. Троян // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 1047 – 1053. – Режим доступа : cyberleninka.ru/article/n/nemetskie-proekty-mittelevropy-kontsa-xix-nachala-xx-vv
192. Узланер Д. А. Эволюция взглядов К. Г. Юнга на христианство и феномен национал-социализма / Д. А. Узланер // Вест. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. – М., 2007. – № 3. – С. 76 – 96.
193. Уолден Дж. В упадке ли Запад? / Дж. Уолден // Литературная газета. – 1989 г. – 21 марта – С. 15.
194. Ушаков В. Б. Внешняя политика гитлеровской Германии / В. Б. Ушаков. – М. : Изд. ИМО, 1961. – 271 с.
195. Фест И. Гитлер : Биография ; пер. с нем. А. Федорова. Т.1. / И. Фест. – Пермь : Культурный центр «Алетья», 1993. – 368 с. – (XX ВЕК. ФАШИЗМ)
196. Фест И. Гитлер : Биография ; пер. с нем. А. Федорова, Н. Летневой, А. Андропова. Т. 2. / И. Фест. – Пермь : Культурный центр «Алетья», 1993. – 480 с. – (XX ВЕК. ФАШИЗМ)
197. Фест И. Гитлер : Биография; пер. с нем. А. Андропова, А. Федорова. Т.3 / И. Фест. – Пермь : Культурный центр «Алетья», 1993. – 544 с. – (XX ВЕК. ФАШИЗМ)

198. Фіхте Й. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Йоган Г. Фіхте // Націоналізм : Антологія. 3-тє вид. ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД « Простір», «Смолоскип», 2010. – С. 10 – 18.
199. Фишман Л. Г. Политический миф и идеология: «опасное сближение»? / Л. Г. Фишман // Полис (Политические исследования). – 2006 . – № 4 – С. 74 – 86.
200. Фишман Л. Г. Слишком много эклектики / Л. Г. Фишман // «Полития». – 2010. – № 2 (57). – С. 145 – 154.
201. Фридрих О. Взгляд сквозь годы и столетия / О. Фридрих // За рубежом. – 1990. – № 37 (1574). – С. 10 – 13.
202. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
203. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов ; сост. и общ. ред. А. А. Яковлева ; перевод. – М. : Политиздат, 1989. – с. 143 – 222. – (Б – ка атеист. лит.)
204. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Ю. Хабермас ; пер. с нем. – М. : Издательство «Весь мир», 2008. – 192 с.
205. Хайек Ф. А. фон Дорога к рабству (1944) / Фридрих Август фон Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 113 – 152.
206. Хофмайстер Х. Воля к войне, или бессилие политики. Философско-политический трактат / Х. Хофмайстер ; пер. с нем. и послесл. О. А. Ковалю. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2006. – 288 с.
207. Циглер Т. Умственные и общественные течения девятнадцатого столетия / Т. Циглер // «Мир Божий». – Берлин, [б.г.: б. и.] – 250 с.
208. Чемберлен Х. С. Арийское мирозерцание / Х. С. Чемберлен ; пер. О. К. Синцовой. – М. : Изд. «Мусагет», 1913. – 88 с.
209. Чернавский М. К проблеме социальной ангажированности идеологий / М. К. Чернавский // Государственная служба. – 2008. – № 3. – С. 145 – 149.

210. Шаап С. Нездатність забувати: Новий погляд Ніцше на питання про істину / С. Шаап ; пер. з нім. О. Кислюка. – К. : Вид-во Жупанського, 2009. – 294 с. – Парал. тит. арк. нім. – Бібліогр.: С. 289 – 294.
211. Шассар П. Ницше, финализм, история / П. Шассар // Общественные науки за рубежом. Сер. 5 История. – М., 1979. – № 2. – С. 13 – 15.
212. Шварцменталь Д. Идеология и политика / Д. Шварцменталь ; пер. с англ. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.
213. Шелленберг В. Секретная служба Гитлера. Мемуары начальника управления шпионажа и диверсий службы безопасности СД / В. Шелленберг; пер. с английского В. С. Шонкина. – К. : «Доверие», 1991. – 215 с.
214. Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха: В 2 томах Т. 1 / У. Ширер. – М. : «Захаров», 2010. – 816 с.: ил.
215. Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха: В 2 томах Т. 2 / У. Ширер. – М. : «Захаров», 2010. – 704 с.: ил.
216. Школова О. П. Становлення політичної культури в умовах тоталітарного режиму (з практики формування моделі уніфікованої культури в Німеччини 30-40-х рр.) / О. П. Школова // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління : зб. наук. праць.: У 2 ч. Ч. 1/ Запорізьк. ін. – т держ. і муніцип. упр. – ня. – Запоріжжя, 1999. – С. 110 – 113.
217. Шмитт К. Государственный закон в новом контексте / К. Шмитт // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма ; пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 374 – 378.
218. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр ; пер. с нем. Ю. И. Айхенвальда. – СПб. : Издательский Дом «Азбука – классика», 2008. – 256 с.
219. Шопенгауэр А. Инстинкт и художественная склонность / А. Шопенгауэр // Библиотека европейских писателей и мыслителей. Серия вторая / изд. Чуйко В. В. – СПб., 1984. – 17 с.
220. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер ; пер. Н. Ф. Гарелина. – М., Петроград : Издательство Л. Д. Френкеля, 1923. – 379 с.

221. Шпенглер О. Годы решений / О. Шпенглер ; пер. с нем. В. В. Афанасьева. // Политические произведения: пер. с нем. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 45 – 222.
222. Шубич М. Г. Несостоятельность методологических оснований социобиологии человека / М. Г. Шубич // Социальная ответственность ученых и идеологическая борьба. – М. : Центр. Совет философ. (методол.) семинаров при Президиуме АН СССР, 1989. – С. 73 – 82.
223. Эко У. Пять эссе на темы этики / У. Эко. – СПб. : «Симпозиум», 2002. – 158 с.
224. Эрн В. Меч и крест / В. Эрн // Сочинения. – М. : Издательство «Правда», 1991. – С. 297 – 371.
225. Юнгер Э. Рискующее сердце / Э. Юнгер ; пер. с нем., сост., вступ. статья и комментарии В. Б. Микушевича. – СПб. : «Владимир Даль», 2010. – 327 с.
226. Якобсен Г.-А. 50 лет назад человечество воевало ... / Г.-А. Якобсен // Литературная газета. – 1989. – 30 авг. № 35 (5257). – С. 14.
227. Янов А. Понять умом Россию / А. Янов // Наука и жизнь. – 1991. – № 12. – С. 13 – 15.
228. Янсен К.-Х. Как Гитлер шел к мировой войне / К.-Х. Янсен // «За рубежом». – 1989. – № 37 (1522). – С. 16 – 18.
229. Яхьев М. Я. Специфика фанатической идеологии / М. Я. Яхьев // Политика и общество. – 2006. – № 7 – 8. – С. 4 – 10.
230. Alldeutscher Verband: Grundzüge des völkischen Staatsgedankens // Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus 1933-1945 // Herausgegeben von Dr. Hans-Adolf Jacobsen und Dr. Werner Jochmann. – Bielefeld : Verlag Neue Gesellschaft GmbH, 1961. – В. IV. – S. 1 – 7.
231. Anger W. Das Dritte Reich in Dokumenten / W. Anger. – Frankfurt am Main : Europäische Verlagsanstalt, 1957. – 214 s.
232. Arndt J Antisemitismus und Judenverfolgung / J. Arndt // Herausgegeben von Martin Broszat und Horst Möller / Das Dritte Reich. – München : Verlag C. H. Beck, 1986. – S. 209 – 231.

233. Auerbach H. Führungspersonen und Weltanschauungen des Nationalsozialismus / H. Auerbach // Herausgegeben von Martin Broszat und Horst Möller / Das Dritte Reich. – München : Verlag C. H. Beck, 1986. – S. 127 – 152.

234. Bauer F. Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handels / F. Bauer. – Frankfurt a. M., 1965. – 77 s.

235. Beck F. A. Die ewige Urform / Dr. F. A. Beck und Dr. J. Wagner // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seiner Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 44 – 45.

236. Best W. Großraumordnung / Dr. W. Best // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seiner Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 479 – 481.

237. Bracher K. Europa in der Krise. Innengeschichte und Weltpolitik seit 1917 / K. Bracher. – Frankfurt / Berlin : Propyläen, 1979. – 579 s.

238. Broszat M. Das Dritte Reich. Herrschaftsstruktur und Geschichte / M. Broszat, H. Möller. – München : Verlag C. H. Beck, 1986. – 286 s.

239. Broszat M. Der nationalsozialismus Weltanschauung. Programm und Wirklichkeit / M. Broszat. – Stuttgart : Deutsche Verlags – Anstalt, 1961. – 44 s.

240. Broszat M. Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung / M. Broszat. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. Kg, 1989. – 475 s. – (dtv – Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts).

241. Clemenz M. Gesellschaftliche Ursprünge des Faschismus / M. Clemenz. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp Verlag, 1972. – 314 s.

242. Dann O. Nation und Nationalismus in Deutschland. 1770-1990 / O. Dann. – München, 1993. – 567 s.

243. Darre W. Zucht und Sitte / W. Darre // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – s. 22.

244. Emmerich E. Die Philosophie des Blutes / Dr. Erika Emmerich // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 287.

245. Eschweiler K. Blut und Boden / Professor Dr. Karl Eschweiler // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 50.

246. Frei N. Nationalsozialistische Presse und Propaganda // Herausgegeben von Martin Broszat und Horst Möller Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur u. Geschichte. – München : Beck, 1986. – S. 152 – 176.
247. Gossweiler K. Aufsätze zum Faschismus / K. Gossweiler. – Berlin : Akademie – Verlag Berlin, 1988. – 729 s.: 2, durchgesehene Auflage.
248. Graml H. Grundzüge nationalsozialistischer Außenpolitik / H. Graml // Herausgegeben von Martin Broszat und Horst Möller Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur u. Geschichte. – München : Beck, 1986. – S. 104 – 127.
249. Grebing H. Der Nationalsozialismus. Ursprung und Wesen / H. Grebing. – München : Isar Verlag, cop. 1959. – 104 s.
250. Haushofer K. Der Janustempel / K. Haushofer // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – s. 54 – 55.
251. Haushofer K. Weltpolitik von heute / K. Haushofer. – Berlin : Verlag Wilhelm Andermann, 1935. – 276 s.
252. Herre P. Führung neuer Art / Professor Dr. Paul Herre // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 56.
253. Herre P. Das Wesen der deutschen Führung in Europa / Professor Dr. Paul Herre // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 481.
254. Heß R. An Haushofer/ R. Heß // hrsg. von H. A. Jacobsen unter Mitwirkung von W. V. Bredow Mißtrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919/1970. Dokumentation und Analyse. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1970. – S. 64.
255. Hildenbrand K. Deutsche Aussenpolitik 1933-1945. Kalkül oder Dogma / K. Hildenbrand. – Stuttgart : Kohlhammer, 1980. – 206 s.
256. Himmler H. Über Herren und Sklaven / H. Himmler // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 482.
257. Hitler A. Der großdeutscher Freiheitskampf. Reden Adolf Hitler von 1. September 1939 bis 10. März 1940 / A. Hitler. – München : Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachfolger, 1940. – 200 s.

258. Hitler A. «Mein Kampf» / A. Hitler // W. Anger Das Dritte Reich in Dokumenten. – Frankfurt am Mein : Europäische Verlagsanstalt, 1957. – 1. – s. 11 (s. 714); – 2. – s. 53 – 55 (s. 60 ff; 69; 356 ff).

259. Hitler A. «Mein Kampf» / A. Hitler // hrsg. von H.-A. Jacobsen unter Mitwirkung von W. V. Bredow Mißtrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919/1970. Dokumentation und Analyse. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1970. – S. 55 – 58.

260. Hitler A. Das Parteiprogramm der NSDAP vom 25. 2. 1920/ A. Hitler // Kühnl R. Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten. – Köln : Pahl – Rugenstein Verlag. – Nr. 61. – S. 105 – 113.

261. Hitler A. «Mein Kampf»/ A. Hitler // Kühnl R. Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten. – Köln : Pahl – Rugenstein Verlag. – Nr. 62. – S. 113 – 114 (492; 497); S. 114 – 116 (738 – 743).

262. Hitler A. Der Weg Wiederaufstieg. Geheime Broschüre für Industrielle von 1927 angefertigt auf Wunsch von Emil Kirdorf (Auszüge) / A. Hitler // Kühnl R. Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten. – Köln : Pahl – Rugenstein Verlag. – Nr. 63. – S. 116 – 119.

263. Hitler A. «Mein Kampf»/ A. Hitler – München : Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachfolger, 1934. – 726 s.

264. Jacobsen H.-A. Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933-1938 / H.-A Jacobsen. / Frankfurt am Mein ; Berlin : West, 1968. – 490 s.

265. Kühnl R. Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten / R. Kühnl. – Pahl – Rugenstein Verlag, cop. 1975. – 512 s.

266. Maser W. Hitlers «Mein Kampf»: « Entstehung, Aufbau, Stil, Änderungen, Quellen, Quellenwert, kommentierte Auszüge» / W. Maser. – München : Bechtle Verlag, 1966. – 344 s.

267. Mayer A. Der Krieg als Kreuzzug: Das Deutsche Reich, Hitlers Wehrmacht u. die «Endlösung» / A. Mayer. – Hamburg : Rowohlt Verlag GmbH, 1989. – 702 s.

268. Michalka W. Ribbentrop und deutsche Weltpolitik 1933-1940. Außenpolitische Konzeptionen und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich / W. Michalka. – München : Wilhelm Fink Verlag, 1980. – 371 s.

269. Mißtrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919/1970. Dokumentation und Analyse / Herausgegeben von Hans-Adolf Jacobsen unter Mitwirkung von Wilfried v. Bredow. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1970. – 504 s.
270. Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945 / K. Bracher, Funke, H.A. Jacobsen (Hrsg.). – Bonn, 1986. – 856 s.
271. Neurohr J. Der Mythos vom Dritten Reich. Zur Geistesgeschichte des Nationalsozialismus / J. Neurohr. – Stuttgart : Gotta'sche Buchhandlung Nachfolger, cop. 1957. – 287 s.
272. Nitsche F. Also sprach Zarathustra. Ein Buch für alle und keinen von Friedrich Nitsche / F. Nitsche. – Leipzig : Druck und Verlag Naumann, 1901. – 416 s.
273. Petzold J. Wegbereiter des deutschen Faschismus. Die Jungkonservativen in der Weimarer Republik / J. Petzold. – Köln : Verlag, 1978. – 410 s.
274. Rosenberg A. Anmerkungen und Bemerkungen / A. Rosenberg // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 11 – 16.
275. Rosenberg A. Gestaltung der Idee. Reden und Aufsätze von 1933-1935 / A. Rosenberg / hrsg. Thilo von Trofha. – München : Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachfolger, 1939. – B. II. – 404 s.
276. Rosenberg A. Letzte Aufzeichnungen. Ideale und Idole der Nationalsozialistischen Revolutionen / A. Rosenberg. – Göttingen : Plesse Verlag, cop. 1955. – 343 s.
277. Rosenberg A. Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelischgeistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit / A. Rosenberg. – München, 1936. – 712 s.
278. Rosenberg A. Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik / A. Rosenberg. – München : Verlag Frz. Eher Nachfolger, GmbH, 1927. – 144 s.
279. Rothacker E. Die Aufgabe des Geschichtsphilosophen // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 271 – 273.

280. Schmidt F. Der neue Freiheitsbegriff / F. Schmidt // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 62 – 64.

281. Schmidt F. Erbbiologische Auslese und politische Bewährung / F. Schmidt // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 67 – 69.

282. Schmitt K. Wir denken heute planetarisch und in Großräumen / K. Schmitt // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 475 – 477.

283. Schreiber G. Hitler und seine Zeit – Bilanzen, Thesen, Dokumente / G. Schreiber // Die deutsche Frage in der Weltpolitik / hrsg. W. Michalka. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1986. – S. 137 – 165.

284. Schubert G. Anfänge nationalsozialistischer Außenpolitik / G. Schubert. – Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, cop. 1963. – 253 s.

285. Streicher J. Die Talmudrevolution / J. Streicher // Poliakov L., Wulf J. Das Dritte Reich und seine Denker. – Wiesbaden : Fourier Verlag, 1989. – S. 20 – 22.

286. SS – Hauptamt: Lehrplan für die weltanschauliche Erziehung in der SS und Polizei / Herausgegeben von Dr. Hans-Adolf Jacobsen und Dr. Werner Jochmann Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus 1933 – 1945. – Bielefeld : Verlag Neue Gesellschaft GmbH, 1961. B. V. – S. 1 – 10.

287. Wippermann W. Der «Deutsche Drang nach Osten». Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes. / W. Wippermann. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981. – 159 s.

288. Wippermann W. Europäischer Faschismus im Vergleich (1922-1982) / W. Wippermann. – Frankfurt a. M : Suhrkamp, 1983. – 240 s.

ДОДАТКИ

Додаток А.

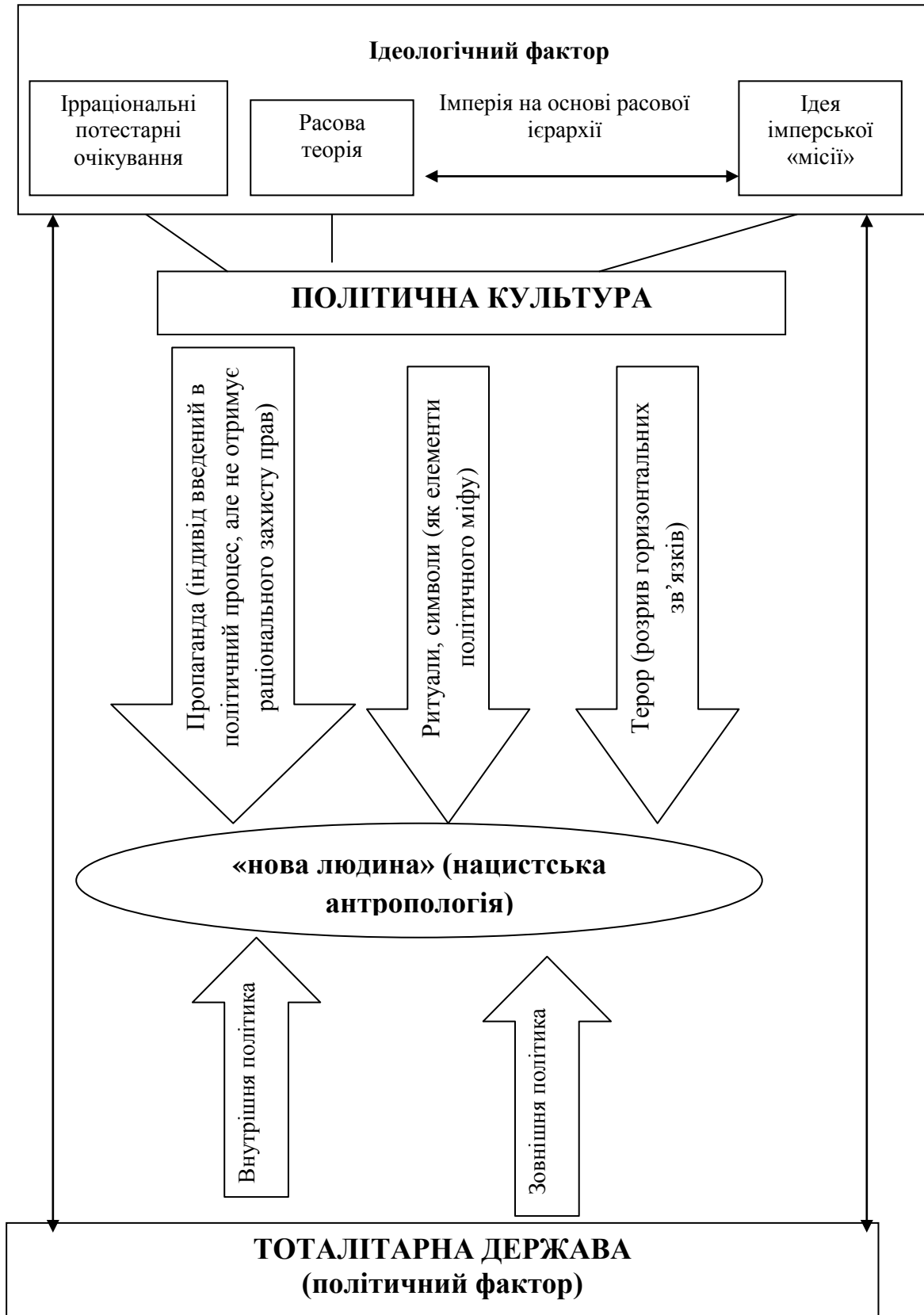

Рис. А.1. Теоретична модель взаємовпливу ідеологічного та політичного факторів функціонування націонал-соціалістичного режиму.